

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО
ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»
24'2012

Харків 2012

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»

Збірник наукових статей
Тематичний випуск
«Актуальні проблеми історії України»

24'2012

Видання засновано Національним технічним університетом
«Харківський політехнічний інститут»

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету
з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 22.07.2001 р.

КООРДИНАЦІЙНА РАДА

Голова

Л. Л. Тovaжнянський, д-р техн. наук, проф.

Секретар координаційної ради

К.О.Горбунов, кандидат технічних наук, доцент

А.П.Марченко, д-р техн.наук, проф.;
Є.І.Сокол, д-р техн.наук, проф.;
Є.Є.Александров, д-р техн.наук, проф.;
А.В.Бойко, д-р техн. наук, проф.;
Ф.Ф.Гладкий, д-р техн. наук, проф.;
М.Д.Годлевський, д-р техн.наук, проф.;
А.І.Грaбченко, д-р техн.наук, проф.;
В.Г.Дaнько, д-р техн.наук, проф.;
В.Д.Дмитриенко, д-р техн. наук, проф.;
І.Ф.Домнин, д-р техн. наук, проф.;
В.В.Спіфанов, канд. техн. наук, проф.;
Ю.І.Зайцев, канд. техн. наук, проф.;
П.О.Качанов, д-р техн. наук, проф.;
В.Б.Клепиков, д-р техн. наук, проф.;
С.І.Кондрашов, д-р техн.наук, проф.;
В.М.Кошельник, д-р техн.наук, проф.;
В.І.Кравченко, д-р техн.наук, проф.;
Г.В.Лісачук, д-р техн. наук, проф.;
В.С.Лапиков, д-р техн. наук, проф.;
О.К.Морачковський, д-р техн. наук, проф.;
В.І.Николаєнко, канд. іст. наук, проф.;
П.Г.Перерва, д-р екон.наук, проф.;
В.О.Гуляев, д-р техн. наук, проф.;
М.І.Рищенко, д-р техн. наук, проф.;
В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.;
Г.М.Сучков, д-р техн. наук, проф.;
Ю.В.Тимофів, д-р техн. наук, проф.;
М.А.Ткачук, д-р техн. наук, проф.;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

В.І.Николаєнко, к.і.н., проф.

Відповідальний секретар

Р.О.Пономаренко, канд. іст. наук

Л.М.Бесов, д-р іст. наук, проф.
В.Я.Білоцерковський, д-р іст.
наук, проф.
В.Я.Заруба, д-р екон.наук, проф.
В.В.Калініченко В.В., д-р іст. наук,
проф.
В.І.Николаєнко, канд. іст. наук,
проф.
М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф.
Р.О.Пономаренко, канд. іст. наук,
доц.
Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц.
В.М.Скляр, д-р іст. наук, доц.
М.П.Требін, д-р. філос. наук, доц.
В.Я.Міщенко, д-р екон. наук, проф.

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ

61002, Харків, вул. Фрунзе, 21
Кафедра політичної історії
Тел. 707-68-29

E-mail: merkach@kpi.kharkov.ua

Харків 2012

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 24. - 152 с.

У збірнику представлено результати досліджень з вітчизняної історії викладачів вищої школи, докторантів та аспірантів. Для наукових співробітників, викладачів, аспірантів та студентів, усіх, кого цікавлять актуальні проблеми історії України.

В сборнике представлены результаты исследований в области отечественной истории преподавателей высшей школы, докторантов и аспирантов. Для научных сотрудников, преподавателей, аспирантов и студентов, всех, кого интересуют актуальные проблемы истории Украины.

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (додаток до Постанови Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05/4).

**Друкується за рішенням Вченої ради НТУ «ХПІ»
протокол № 6 від 25 травня 2012 р.**

© Національний університет технічний «ХПІ», 2012

ISSN 2079-0813. Вісник НТУ «ХПІ», 2012, № 24

К.Ю. НЕФЕДОВ, канд. іст. наук, доцент НА
ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», Харків

ПРО ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ БОСПОРЬСЬКОГО ЦАРСТВА В ЕПОХУ РАННЬОГО ЕЛЛІНІЗМУ

У статті, на матеріалі епіграфічних і нарративних джерел, висвітлена проблема відносин Боспорського царства та держави Антигонідів, що протягом перших двох десятиріч епохи раннього еллінізму була найбільш впливовим державним утворенням Східного Середземномор'я.

В статье, на материалах эпиграфических и нарративных источников, освещена проблема взаимоотношений Боспорского царства и державы Антигонидов, которая на протяжении первых двух десятилетий эпохи раннего эллинизма была наиболее значительным государственным образованием в Восточном Средиземноморье.

The relations, it is shown on the basis of epigraphic and narrative sources, between The Bosporean Kingdom and The Antigonids state, which was leading power in the East Mediterranean during first two decades of the Early Hellenism, are discussed in the article.

Зовнішня політика найбільшої античної держави на території України – Боспорського царства – неодноразово ставала предметом спеціальних досліджень. Проте для деяких історичних епох наші знання про цю політику ще й досі залишаються поверховими. Саме такою є епоха безпосередніх наступників Олександра Македонського, діадохів (323-280 рр. до н.е.), яку зазвичай називають добою раннього еллінізму. Все, що ми знаємо про зовнішньополітичну активність боспорян у цей час почерпнуте з невеликого повідомлення Діодора Сіцилійського про деякі акції боспорського царя Евмела в межах Причорномор'я. Залишається не зрозумілим, якою мірою боспорська держава Спартокідів була інтегрована в систему міжнародних відносин, що склалася після розпаду імперії Олександра Македонського в Східному Середземномор'ї, які були її взаємини з найважливішими монархічними утвореннями тієї епохи, які цілі вона переслідувала на міжнародній арені. Коли в науковій літературі торкаються цих питань, то мова йде лише про можливе протистояння Евмела з одним з безпосередніх наступників Олександра, Лісимахом, що панував у ті часи у Фракії. Проте, в перші два десятиліття після смерті Олександра зовсім не Лісимах був провідним суб'єктом політичних стосунків в регіоні. Тон в міжнародній політиці, принаймні, з 315 по 301 рр. до н.е. задавали його головні суперники – Антигон Одноокий і його син Деметрій Поліоркет. Їхня політика носила

глобальний характер й поширювалася чи не всю територію греко-македонського світу. Регіон Понту не становив в цьому відношенні винятку. Визначивши, яким чином реагувало на політику перших Антигонідів Боспорське царство, ми зможемо по-новому поглянути на зовнішньополітичну діяльність ранніх Спартокідів і виявити реальне місце Боспору в системі політичних стосунків епохи раннього еллінізму.

Головною зоною зіткнення інтересів Боспору і перших Антигонідів мало стати південне узбережжя Понту. У науковій літературі наголошувалося, що Спартокіди в останні десятиліття IV ст. до н.е. підтримували тісні економічні й політичні контакти з полісами цього регіону [1, с. 41; 2, S. 47-48]. Особливий успіх мав у цьому Евмел, який бажав поширити свій вплив на всі припонтійські області [3, с. 545-602; 4, с. 37-39]. Але, як показав нещодавно виявлений проксенічний декрет на честь жителя міста Кромни, активність у напрямі Південного Понту проявляв ще батько Евмела Перісад I [5, с. 58-60]. Видавці проксенії вважають, що в таких діях Спартокідів "не можна не вбачати цілеспрямовану політику протистояння експансії Лісимаха й Антиоха I в Південному Понті". Однак насправді за років правління Перісада I й Евмела Лісимах і Селевкіди не мали відношення до вказаного регіону. Влада Селевка I тоді ще не поширювалася на захід від Євфрату, а Лісимах володів лише Фракією і міцно зав'язнув у боротьбі з місцевими племенами та грецькими полісами Західнопонтійського узбережжя. Пануюче становище в Південному Понті належало тоді Антигону Одноокому. Він ще з 319 р. до н.е. володів територією Каппадокії, а в 314 р., внаслідок вдалої військової операції, захопив західну частину узбережжя до Геллеспону, включивши до числа своїх союзників міста Аміс, Гераклею Понтійську, Астак і Халкедон [6, р. 238-239]. Від того часу й аж до агресії Лісимаха в 302 р. до н.е. Південний Понт знаходився під контролем Антигонідів.

Таким чином, підтримуючи південнопонтійські поліси, Перісад I і Евмел мали протистояти Антигонідам, а не Лісимаху або Селевкідам. Доказом того, що це було цілеспрямоване протистояння антигонідській експансії, а не лише епізодичні контакти з торговими партнерами, на наше переконання, може служити факт встановлення в Боспорському царстві культу Перісада I. Цей факт відомий з наступного повідомлення Страбона: «Пантікапей тривалий час управлявся володарями з середовища Левкона, Сатира й Перісада. Вони називалися тиранами, хоча в більшості були гідними, починаючи від Перісада та Левкона. Перісад був навіть визнаний богом» [7, VII, 4, 4]. Остання фраза, поза сумнівом, указує на встановлення культу Перісада,

тобто, надання йому богорівних почесей – бо тільки таким чином могло відбутися в ранньоелліністичну епоху «визнання божеством» [див. докладно: 8, с. 197; 9, р. 227-233; 10, р. 11-26]. Окрім цього, з повідомлення Страбона зрозуміло, що Перісад отримав почесі не просто за свій царський сан, а за «високу гідність», що дозволяла не порівнювати його з тиранами в класичному розумінні цього слова. Це свідчить про те, що боспорський культ Перісада за своєю типологією був аналогічний культу елліністичних правителів, оскільки вони також отримували божеські почесі на підтвердження своєї «царської гідності», що виявлялася в благодіяннях, філантропії, мужності й так далі, а не просто за сам факт володіння вищою владою [11, р. 7-24; 12, р. 56-80].

Не викликає сумнівів, що такий культ міг бути встановлений на Боспорі лише під впливом ззовні. Власні боспорські традиції шанування правителів, всупереч припущенням деяких вчених [13, с. 242-253], були дуже далекі від культу, який описує Страбон [див.: 14, с. 55-56; 15, с. 6-9]. Тому можна цілком погодитися з А.А. Завойкіним, який вважає, що при вивченні формування культу Спартоکیدів слід «найменш виходити з ідеї його винятковості» й орієнтуватися на хід аналогічних процесів в інших регіонах античного світу [14, с. 56]. Сам А.А. Завойкін, керуючись вказаними міркуваннями, доходить висновку, що культ Перісада на Боспорі міг бути тільки посмертним, оскільки в роки правління цього царя прижиттєвого державного культу в елліністичних державах ще не існувало [14, с. 55-57]. Посилаючись на дані нашої статті про шанування Олександра Македонського в Александрії [16, с. 20-26], він каже, що Перісад не міг випередити в області інституалізації царського культу «Великого Македонянина», який був вшанований як бог в офіційному порядку лише посмертно в Птолемєєвському Єгипті [14, с. 56-57]. А.А. Завойкін, проте, не враховує, що разом з офіційним загальнодержавним культом, існували й інші форми культового шанування правителів, перш за все, так званий полісний, міський культ. В епоху Олександра та діадохів, перші тринадцять років якої застав Перісад, саме ця форма шанування монархів була пануючою [див.: 17, S. 42-77]. В рамках полісного культу шанування правителів ще з часів Олександра було переважно прижиттєвим, і, отже, боспоряни скоріше б запозичили саме цю традицію. Першим же та єдиним за життя Перісада правителем, який удостоївся широкого культового шанування в грецьких містах був ніхто інший як Антігон Одноокий. У 314-311 рр. до н.е. його культ виник у деяких малоазійських й острівних полісах, що в більшості своїй входили до сфери політичних й економічних контактів Боспорського

царства [див.: 6, р. 234-238; 17, S. 42-75; 18, с. 90-95;] Особливо ж важливо, що культове шанування Антігона в 314 р. до н.е. було встановлене полісами-членами Острівної ліги на о. Делос, який, як один з найважливіших центрів шанування Аполлона, був «священним місцем» для боспорян. Показово, що розквіт культу Антігона збігся за часом з піком могутності Перісада. В останнє десятиліття життя він досяг влади, подібної за об'ємом до влади діадохів, й пихато йменувався в боспорських написах «царем всіх синдів і меотів» та правителем землі «від відрогів Таврів до Кавказьких гір» [19, № 10, 11, 113, 971, 1039, 1040]. У такому статусі Перісад міг обґрунтовано претендувати на почесі, які отримували Олександр й Антігон.

Усе це, проте, не означає, що культ Перісада мав бути лише наслідуюнням культу Антігона, покликаним прославити боспорського монарха серед підданих. Відомо, що широке культове шанування в грецьких полісах надавало Антігону чималі політичні дивіденди. Воно дозволяло йому виступати в образі головного "рятівника і благодійника" еллінів, оскільки офіційно почесі він отримував у відповідь на благодіяння, надані містам, – відновлення «свободи і автономії», звільнення від податків і таке інше [6, р. 233-236; 17, S. 42-75]. Окрім цього, як було показано нами раніше, культ дорівнював Антігона Олександру, якого шанували як бога посмертно інші діадокси, й допомагав йому таким чином обґрунтувати зазіхання на владу в усій македонській імперії [20, с. 95-107]. Встановлення культу Перісада в таких умовах відображало претензію Боспору на незалежність від Антігонідів і македонських правителів взагалі – адже піддані, віддаючи йому вищі почесі, визнавали боспорського правителя не менш значущою фігурою, аніж Антігон і навіть сам Олександр. Аналогічним чином інший наступник Олександра Птолемей Сотер, приймаючи в 304 р. до н.е. царський титул, відразу ж отримав божеські почесі на Родосі, прирівнявши себе тим самим до Антігонідів [20, с. 108-114].

З іншого боку, культ, особливо в тому вигляді, як він представлений у Страбона, позиціонував Перісада як "благодійника еллінів", і протиставляв його тим самим Антігону. Чи підтверджував Перісад цей статус своїми діями щодо греків, судити важко через скудність джерел, але його син Евмел, поза сумнівом, виступав у ролі евергета грецького світу. Його благодіяння понтійським грекам, що їх згадує Діодор [21, XX, 24-25], можна розцінити як спробу суперництва з Антігонідами, бо головним благодійником еллінів в ту епоху був саме Антігон. Не виключено, зокрема, що допомога, надана Евмелом мешканцям західнопонтійського полісу Каллатіс під час облоги Лісімаха, була якоюсь мірою обумовлена прагненням перевершити

Антигона, який у 313 р. до н.е. зазнав невдачі під час спроби підтримати повстання західнопонтійських греків проти володаря Фракії. Взагалі ж, сама ідея активно використовувати благодіяння еллінам для посилення власного авторитету й обґрунтування державних амбіцій, поза сумнівом, була запозичена Евмелом саме у Антигонідів, що створили свою імперію під гаслом боротьби за свободу еллінів [6, р. 189-205].

Що ж могло спонукати Спартокідів до протистояння з Антигонідами? Перш за все, це прагнення обмежити антигонідівську експансію в регіоні Понта. Захоплення південнопонтійського узбережжя продемонструвало, що Антигоніди не обмежують свої володіння кордонами держави Олександра й готові просуватися далі на північ. Увесь понтійський регіон опинявся, таким чином, перед загрозою їх вторгнення. Окрім цього, Евмел і Перісад, безсумнівно, були зацікавлені в ослабленні впливу Антигонідів у вже захоплених ними південнопонтійських землях, оскільки Боспор мав певні політичні та економічні інтереси в цьому регіоні.

Не виключено, проте, що між Спартокідами і Антигонідами існували й інші протиріччя, що виводили їх протистояння за межі Понту. Перші Антигоніди дотримувалися вельми жорсткої протекціоністської політики у сфері торгівлі зерном. Антигон, заохочуючи експорт хліба з території своєї держави, наполягав разом з тим, щоб міста, які знаходяться під його владою, не імпортували зерно з інших держав, а купували його всередині країни, переважно з урожаю, отриманого з царських доменів Антигонідів: він відверто заявляє про це в одному зі своїх послань до міста Теос [22, № 344]. Ця державна монополія на торгівлю хлібом мала забезпечити економічну автаркію державі й завдати удару головному суперникові Антигонідів – Птолемеевському Єгипту, який був найбільшим експортером зерна в Середземномор'ї [6, р. 286-289]. Проте така політика завдавала шкоди й економіці Спартокідів, бо вони втрачали найважливіші ринки збуту своєї продукції: у державу Антигона з 314 р. до н.е. входила майже вся Мала Азія і Кікладські острови, а з 307 р. – ще й значна частина Балканської Греції, зокрема найважливіший торговий партнер Боспору – Афіни. Добробут Спартокідів відтепер залежав від того, наскільки жорстко Антигон і Деметрій контролюватимуть морський імпорт до полісів своєї держави. Зрозуміло, що це мало спонукати боспорських владик до протистояння з Антигонідами. Адже в таких умовах чи не кожне постачання зерна за межі Понту або навіть в південнопонтійські міста, не говорячи вже про надання іноземним торговцям проксенії з правом безмитного вивозу хліба з території Боспору, перетворювалася на свого роду виклик Антигонідам. А таких проксеній від часу

правління Перісада I, Евмела й Спартока III збереглося чимало, й деякі з них дарували іноземним торговцям не тільки право вивозу хліба, але й громадянство на всій території Боспорського царства [див.: 5, 56-75]. Торговці, що порушили монополію Антигонідів, таким чином, мали можливість отримати своєрідний «притулок» на Боспорі, що підкреслювало гостроту протистояння Спартокідів і держави Антигона. Не виключено, що саме іноземні торговці, які осіли на Боспорі й виступили офіційними ініціаторами дарування божеських почестей Перісаду, орієнтуючись в цьому відношенні на практику полісів «метрополій», що шанували Антигонідів як богів [15, с. 21-23]. В світлі подібного протистояння цілком закономірним виглядає той факт, що коли в 287 р. до н.е. влада Деметрія в Греції зійшла нанівець, і він вимушений був залишити Афіни, Спарток III, за словами афінського декрету, «радів цьому разом з народом» й урочисто надав в дар звільненому місту 15000 медимнів хліба, опинившись в одному ряду з відвертими ворогами Антигонідів – Лісімахом, пеонійським царем Авдолеонтом і двома першими Птолемеями [22, № 370; 23, с. 136]. Цей жест символізував відновлення старих економічних зв'язків і підкреслював, що ера протистояння з Антигонідами для Спартокідів завершена.

Таким чином, можна дійти висновку, що Спартокіди в епоху діадохів цілеспрямовано протистояли експансії Антигонідів в регіоні Понту і за його межами, керуючись при цьому, як політичними, так й економічними міркуваннями. Це протистояння не доходило до відкритого протиборства і виявлялося переважно в області пропаганди і в демонстративному благодійництві щодо еллінів. Все це показує, що в епоху розпаду держави Олександра Македонського Боспорське царство не залишалася пасивним спостерігачем боротьби діадохів, як це нерідко вважають, а претендувало на роль одного з важливих незалежних «центрів влади» в новій системі політичних відносин.

Список літератури: 1. Сапрыкин С.Ю. Борьба за экономические зоны влияния на Понте в VI-II вв. до н.э. - государственная политика или личная инициатива? / С.Ю. Сапрыкин // Межполюсные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху: тезисы докладов конференции. - Севастополь: [б.и.], 1992. - С. 41-42. 2. Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes / Ju. G. Vinogradov. - Mainz: Von Zabern, 1997. - 703 S.; 3. Нейхардт А.А. К вопросу о политике Евмела на Понте Эвксинском (по материалам керамической эпиграфики) / А.А. Нейхардт // Древний мир. Сборник статей академику В. В. Струве / АН СССР. - М.: Изд-во Восточной литературы, 1962. - С. 595-603. 4. Шелов Д.Б. Идея всепонтийского единства в древности / Д.Б. Шелов // Вестник древней истории. - 1986. - N 1. - С. 36-42. 5. Виноградов Ю.Г. Новые декреты Левкона I, Перисада и Евмела из Пантикапея / Ю.Г. Виноградов, В.П. Толстикова, Ф.В. Шелов-Коведяев // Вестник древней истории. - 2002. - №. 4. - С. 58-75. 6. Billows R.A. Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic

State / R.A. Billows. – Berkeley; L.A.; L.: University of California Press, 1990. – 565 p. **7. Strabo.** Rerum geographicorum. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. – Halle: Akademie Verlag, 1899. – 135 p. **8. Нефедов К.Ю.** О культуре Перисада I на Боспоре / К.Ю. Нефедов // Юг России в прошлом и настоящем: История, экономика, культура: Материалы междунаучной конференции / БелГУ. – Белгород: БелГУ, 2004. – С. 187-193. **9. Price S.R.F.** Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor / S.R.F. Price. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 388 p. **10. Badian E.** Alexander the Great between two thrones and heaven: Variations on an old theme / E. Badian // Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity / JRA Supplementum. – Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 1996. – P. 11-26. **11. Bringmann K.** The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenism / K. Bringmann // Images and Ideologies: Self-Definitions in the Hellenistic World / University of California. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 7-24. **12. Billows R.A.** Kings and Colonists. Aspects of Macedonian Imperialism / R.A. Billows. – Leiden; New York: Brill, 1995. – 240 p. **13. Яйленко В.П.** Женщины, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях / В.П. Яйленко // Женщина в античном мире: Сб. статей / РАН. – М.: Наука, 1995. – С. 204-272. **14. Завойкин А.А.** Памятник Сатира I на Азиатском Боспоре (Strabo, XI, 2, 7) / А.А. Завойкин // Древности Боспора. – 2000. – Вып. 3. – С. 47-62. **15. Нефедов К.Ю.** Культ Перисада I на Боспоре: попытка исторической реконструкции / К.Ю. Нефедов [электронный ресурс] // Сакральное и власть в Античности. – 2012. – № 2. – Режим доступа: <http://antika.vlast.at.ua/publ>. **16. Нефедов К.Ю.** Птолемей I Сотер и учреждение культа Александра Македонского в Александрии / К.Ю. Нефедов // Античный мир: Сб. научных трудов / БелГУ. – Белгород: БелГУ, 1999. – С. 20-26. **17. Habicht C.** Gottmenschen und die griechische Städte / C. Habicht. – München: H. Beck, 1970. – 268 S. **18. Нефедов К.Ю.** О возникновении культа Антигона Одноглазого / К.Ю. Нефедов // Древности. 1997-1998: Сб. научных трудов / ХИАО. – Харьков: Бизнес-Информ, 1999. – С. 90-95. **19.** Корпус боспорских надписей / АН СССР [под ред. В.В. Струве (отв. ред.) и др]. – М.; Л.: Наука, 1965. – 951 с. **20. Нефедов К.Ю.** Культ правителя и коронация диадохов / К.Ю. Нефедов // Из истории античного общества: Сб. научных трудов. Вып. 12 / Под ред. Н.Н. Махлаюка. – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2009. – С. 95-126. **21. Diodorus Siculus.** Bibliotheca Historica / Ed. L. Dindorf. – Stuttgart: Steiner, 1991. – 765 p. **22. Sylloge Inscriptionum Graecarum:** In 3 vol. V. 2 / 3rd edn. G. Dittenberger, H. Hiller von Gaertringen (ed.). – Leipzig: Hirzel, 1912. – 780 p. **23. Хабихт Х.** Афины. История города в эллинистическую эпоху / Пер. с нем. Ю.Г. Виноградова. – М.: Ладомир, 1999. – 416 с.

Поступила в редколлегию 3.03.2012

УДК 94(477.54):343.811/819 «17/18»

Р.І. КРАВЧЕНКО, вчитель історії Харківського ліцею № 89

ХАРКІВСЬКИЙ РОБОЧИЙ БУДИНОК – ПЕРША ПЕНІТЕНЦІАРНА УСТАНОВА МІСТА

Стаття присвячена історії створення першої спеціалізованої каральної установи у Харкові – робочого будинку, який виник у процесі реформування каральної системи Російської імперії наприкінці XVIII ст. Проаналізовані законодавство, що регулювало діяльність закладу, структура підпорядкування, система охорони та внутрішнього управління діяльності робочого будинку.

Стаття посвячена історії створення першого спеціалізованого карального утворення Харківка – робочого дому, що виникло в процесі реформування каральної системи Російської імперії в кінці XVIII в. Проаналізовані законодавство, регулююче діяльність утворення, структура підпорядкування, система охорони та внутрішнього управління діяльністю робочого дому.

The article deals with the history of creation of the first specialized penitentiary establishment in Kharkiv. That was a working house which appeared during the process of reforming the penitentiary system in the Russian Empire in the end of the 18th century. There has been analyzed the law regulating the establishment activity, the subordination structure, the security system and the system of internal management of the working house.

Наприкінці XVIII ст. при здійсненні адміністративно – територіальної реформи в Російській державі була сформована централізована система органів регіонального управління. Серед державних установ важливе місце посіли й заклади системи виконання покарань. Відповідно до територіального устрою держави каральні установи створювалися при органах місцевого управління. Найбільші каральні установи, за звичай, розміщувалися у центральних губернських містах. 1781 р. у Харкові був створений робочий будинок – каральна установа, в основу діяльності якої був покладений принцип обмеження особистої волі злочинця. Створення цієї каральної установи стало першим кроком у процесі формування губернської пенітенціарної системи. Дослідження присвячене розгляду процесу створення робочого будинку у Харкові та вивченню ключових аспектів діяльності цієї каральної установи.

На сьогоднішній день проблема створення регіональних тюремних закладів є мало розробленою. Окремі аспекти формування тюремної системи російської держави на українських землях досліджено у відомій праці М. Гернета [1]. Аналіз карального законодавства та обставин формування пенітенціарних установ у межах українських губерній здійснений у працях В. Росіхіна та О. Неалова [2, 3]. Згадки про Харківський робочий будинок є в дослідженнях місцевих авторів, присвячених історії Слобожанщини та Харкова [4, 5, 6, 7]. Єдиною працею, цілком присвяченою історії тюремних установ Харківщини, на сьогодні є дослідження Л. Мачуліна [8]. На жаль, ця робота страждає значною кількістю фактичних помилок та не відображає повною мірою процес створення та діяльність більшості тюремних установ краю.

Законодавчою основою адміністративно-територіального реформування, що відбувалось у Російській державі наприкінці XVIII ст., став закон “Учреждения для управления губерний” 1775 р., який 1781 р. був поширений на українські землі [9]. Серед адміністративно-поліцейських, фінансово-господарських та судових

установ особливе місце посіли нові державні інституції – Прикази громадської опіки [10, с. 10]. Завдання, що ставилися перед Приказами були досить широкі: це і початкова освіта, громадське здоров'я, суспільна благодійність та частково пенітенціарна справа [10, с. 11]. Приказам були підпорядковані робітні, робочі та упокорювальні будинки – установи, в основу діяльності яких був покладений принцип корегуючого обмеження особистої волі злочинця.

Перший робітний будинок виник у Москві відповідно до указу від 12 серпня 1775 р. “Как между тем оказывается в здешнем городе множество молодых лет ленивцев, приобькших лучше праздно шататься, прося безстыдно милостыни, нежели получая пропитание работою, то таковых, дабы прекратить их средства к развратной праздности, учредить работные дома ... в которых и содержать ленивцев употребляя оных для пиления дикого камня, казенные и партикулярные работы за надлежащую плату” [11]. Робітний будинок влаштовувався для осіб чоловічої та жіночої статі, які повинні були утримуватись окремо. На утримання кожного арештанта виділялося 3 коп. на добу. Охорона робітного будинку покладалась на військові з'єднання Московського гарнізону [12].

При реформуванні адміністративно-територіального устрою імперії за Законом “Учреждения для управления губерний” 1775 р. робітні або робочі будинки, як структурний елемент Приказів громадської опіки, були створені в усіх губерніях.

Саме на 1781 р., як дату створення каральної установи у Харкові, вказують Д. І. Багалій та Д. П. Міллер: “В 1781 г. в Харькове начал строится новый острог с рабочим домом. Находился он там где теперь кирха. Здание было деревянное в два этажа, заключало в себе 12 камер. Закончено оно было в 1782 г. и обошлось казне в 2.871 руб. 73 1/2 коп.” [4, с. 208]. Слід додати, що лютеранська кірха знаходилась по сучасній вулиці Гоголя, будинок № 2, до сьогоднішнього дня будинок кірхи не зберігся.

Відомі дослідники чітко вказують на створення каральної установи, в основу діяльності якої був покладений принцип обмеження особистої волі. При цьому фактичним обмежуючим засобом стала дерев'яна огорожа – острог створена навколо будинку. Через це у подальшому за робочим будинком закріплюється назва острог.

Зважимо і на інше, 3 квітня 1781 р. був прийнятий Указ “О суде и наказании за воровство разных родов и о заведении рабочих домов во всех губерниях” [12]. Закон був прийнятий з метою встановлення певної різниці у покаранні за різні види крадіжок. Визначалися три категорії крадіжок: “воровство грабеж”, “воровство мошенничество”

та “воровство кража”. За здійснення крадіжок перших двох категорій винний арештовувався та повинен був бути покараний за рішенням суду. Покарання за вчинення “воровства кражи” залежало від суми вкраденого та кількості крадіжок, вчинених злодієм. Якщо це була четверта крадіжка та (чи) сума вкраденого перевищувала 20 руб., то злочинець карався судом. У випадку, коли сума вкраденого була менша за 20 руб. чи це були перші три виявлені дрібні крадіжки, то злодій направлявся до карально-виправної установи – робочого будинку. Там він мусив працювати доки не заробить суму коштів, у яку було оцінено вкрадене.

Таким чином, держава намагалася боротися з дрібними злодіями, які здійснювали найбільшу кількість крадіжок. При цьому створювалась система, чітко зорієнтована на недопущення повторення злочину. У відповідності до новоствореної системи покарання виникали установи, до яких відправлялися дрібні злодії, – робочі будинки, в основу функціонування яких був покладений принцип обмеження особистої волі злочинця.

Головна відмінність між робітним та робочим будинком полягала у причинах поміщення до цих установ. Якщо до робітного будинку відправлялися осіб, які не могли через небажання чи невміння власною працею заробити на життя, то до робочого будинку – за певні, законом визначені злочини. Таким чином, робітний будинок у більшій мірі виконував функцію соціального регулювання та підтримки, а робочий будинок був установою карального плану. Але і перший, і другий були багато у чому схожими: злочинець та порушник громадського спокою видалялись із суспільства, де своєю присутністю дестабілізували громадські взаємовідносини. При поміщенні до названих установ особи мали обов'язково працювати чи то на власну користь, чи то на користь потерпілого, чи на користь держави. Саме праця розглядалась як єдино можливий та суспільно корисний шлях виправлення та взагалі можливий спосіб чесного життя.

17 серпня 1782 р. було прийнято рішення про підпорядкування Санкт-Петербурзького робочого будинку місцевому Приказу громадської опіки [13]. У подальшому дія даного указу була поширена на робочі будинки в усіх губерніях.

Розглянемо статус створеної у 1781 р. каральної установи. У більшості документів вона носить назву «острог», але ж «острог» – це лише зовнішнє укріплення. Серед документів ми декілька разів зустрічали назву «робочий будинок» (не «робітний», російською мовою “работный”, а саме «робочий»).

Додатковим аргументом на підтримку думки про існування у Харкові наприкінці XVIII ст. саме «робочого будинку» є лист, направлений 28 лютого 1795 р. на ім'я губернатора Д. Норова від невідомого. У листі повідомлялось, що у Харківському острозі (звичайна тогочасна назва існуючої каральної установи) утримується 46 колодників "... которые чрез зимнее время всегда без работы, праздно проводят время и чрез то не приобретают ни для себя ни для общества пользы" [14, арк. 6]. Далі невідомий пропонує губернаторові дозволити "... в зимнее время отпускать колодников чтобы они не чувствовали изнурения, местным надежным жителям, под подписные листы, с тем чтобы летом они возвращались, так как летом работа есть" [14, арк. 6].

Цей лист свідчить про активне використання засуджених на різноманітних роботах, більше того, головною метою утримання під вартою були саме праця та заробіток арештантами певних коштів. Саме для цього і створювались робочі будинки. Тут спостерігається в дії один з найважливіших принципів виконання покарань, на нашу думку, притаманних каральному законодавству імперської Росії кінця XVIII ст. – принцип обов'язкового відшкодування злочинцем завданої шкоди. Виявивши важкі умови утримання засуджених та розуміючи неможливість використання праці арештантів через певні обставини, невідомий чиновник пропонував їх тимчасово звільнити від тюремного утримання. Адже головним при виконанні покарання шляхом поміщення до робочого будинку було не завдати шкоди злочинцеві, а відшкодувати завдані його діями втрати.

Частина документальних матеріалів щодо діяльності Харківських тюремних установ виявлена у Центральному державному історичному архіві у Києві. З цих даних можна зробити висновок, що будівля робочого будинку, де перебували засуджені була двоповерховою. Свідченням цього є рапорт капітана Сейманова, датований 1783 р., про поганий стан дерев'яних сходів "... отчего и происходит опасность" [15, арк. 1].

15 грудня 1795 р. міський городничий доповів правителю Харківського намісництва Ф. І. Кишинському: "... стоящий при остроге в наряде прапорщик Шапочкин, рапортом донес мне, что в здешней тюрьме в верхнем этаже потолок совсем обветшал и повредился, так что предвидется опасность могущая произойти от падения оногo, и равно и печи там повреждены, так что совсем нет возможности топить. В таком случае 10 печей посредством печника Алексея Чугаева починены, ныне следует заплатить за работу 5 рублей, о чем Вашему Превосходительству донеся" [16, арк. 2].

Таким чином, ми бачимо, що приміщення робочого будинку було досить значним. Зазвичай, у кожній кімнаті була окрема піч, а інколи навіть одна піч опалювала дві кімнати. Тому наявність 10 відремонтованих печей свідчила про досить великі розміри будинку. Також згадується верхній поверх, що підтверджує інформацію про двоповерховий робочий будинок.

При використанні на роботах великої кількості арештантів, для їх охорони використовувались повітові інвалідні команди та військові підрозділи регулярної армії. Так у зв'язку з масовою втечею колодників від караулу Лебединської штатної команди, що відбулася влітку 1785 р., губернатор Д. Норов 20 серпня 1785 р. віддав наказ № 510 про використання солдатів регулярної армії для охорони працюючих колодників та при цьому наказав "... отпускать такое число караульных, чтобы они не могли побегов подобных учинить" [17, арк. 2].

За діяльністю повітових штатних команд, які здійснювали охорону місць ув'язнення, представниками вищих органів державної влади здійснювався досить жорсткий контроль. Так, при проїзді одного з чиновників намісницького правління через Лебедин було виявлено "... что вечером солдаты оной команды спят на завалине" [18, арк. 8]. За вчинені порушення військової дисципліни солдати були піддані тілесному покаранню, а командир повітової команди отримав сувору догану.

Охорону робочого будинку у Харкові здійснювали чини місцевої губернської роти внутрішньої сторожі. Офіцери призначалися на службу при в'язниці помісячно, а за необхідності до охорони залучались офіцери повітових штатних команд. 10 грудня 1785 р. Харківський городничий доповідав губернатору Д. Норову "... в здешней тюремной избе содержится немалое число колодников, офицеров для караулу оной здешней штатной команды состоит только три, при том подпоручик Перепелкин находится при рекрутском наборе, другой прапорщик Глиный к тюрьме не определен, а третий прапорщик Рыбаков, который при упомянутой тюрьме находится безпеременно и весьма отягощается" [18, арк. 1]. Саме тоді, за рішенням губернатора, був встановлений помісячний строк перебування чинів повітових штатних команд при Харківських каральних установах.

На початку XIX ст., зважаючи на нечисельний кількісний склад губернської роти, знову виникла проблема охорони в'язниці. 31 березня 1802 р. Харківський городничий Шишкін подав рапорт губернатору А. Артакову, в якому повідомляв, що "... находящиеся при здешней губернской роте прапорщик Рыбаков, прапорщик Уткин просят от

всегдашнего содержания ими при Харьковской тюрьме караула освободить и в облегчение им прикомандировать из уездных штатных команд офицеров, как прежде происходило” [18, арк. 1]. Голови повітових міст губернії, отримавши наказ губернатора А. Артакова, повідомили про направлення до Харкова офіцерів штатних команд для охорони в’язниці.

На початку XIX ст. Харківський робочий будинок, створений у 1781 – 1782 рр., продовжив свою діяльність. Опіку з господарчої частини над губернським робочим будинком було доручено Харківському городничому, а з питань безпеки – міському поліцмейстеру.

На початку XIX ст. продовжилася розробка законодавства щодо діяльності робочих будинків. За указом від 12 травня 1802 р. за крадіжку, здійснену вперше, якщо вартість вкраденого становила від 20 до 100 руб., винний мусив відпрацювати у робочому будинку вказану суму плюс додатково 6 % [19]. Якщо сума перевищувала 100 руб., злочинець карався тілесно різками, при цьому кількість ударів визначав суд.

Але при реалізації цього указу іноді виникали певні колізії. Злочинці, які вкрали на суму близько 100 руб, вважали за краще обмовити себе, заявивши про крадіжку на значно більшу суму, отримати тілесне покарання та залишитись на волі, ніж декілька років вкрадене відробляти у робочому будинку. Головною причиною такої поведінки була низька оплата праці арештантів, яка становила 7 – 8 коп. на добу. Тобто, щоб заробити 80 – 90 руб. колоднику необхідно було працювати 3 – 4 роки.

Зіткнувшись з цим явищем, представники вищих органів влади намагалися вирішити дану проблему. Влітку 1807 р. до всіх губернських правлінь був розісланий наказ зібрати відомості про оплату праці ув’язнених.

Вперше впорядкувати оплату праці засуджених у Слобідсько-Українській губернії запропонував губернатор В. Чертков, який 21 листопада 1784 р. наказав за роботу колодникам нараховувати по 7 коп. на добу. При цьому 5 коп. зараховувалися до штрафної суми, а 2 коп. йшли на харчування колодника. Відповідно до цього указу й сплачувалися кошти. Але на початку XIX ст. ситуація була вже іншою. 19 серпня 1803 р. губернатор А. Артаков віддав наказ нараховувати працюючим в’язням по 12 коп. на добу. При цьому 4 коп. виділялись на харчування, а 8 коп. на поповнення штрафної суми [20, арк. 8].

Влітку 1807 р. городничі повітових міст повідомляли про оплату праці ув’язнених: у Богодухові “...колодники содержатся, полагаая в сутки по 12 коп., причем полагаая 4 коп. на хлеб, а 8 коп. в уплату за

работу” [21, арк. 4]. У святкові дні за роботу колодникам нараховувалось по 9 коп. Звичайні, вільнонаймані працівники на подібних роботах отримували від 15 до 25 коп. на добу та при цьому забезпечувалися харчуванням [21, арк. 9]. У Вовчанську, Лебедині та Сумах оплата праці колодників здійснювалася за указом А. Артакова від 19 серпня 1803 р. і становила по 12 коп. на добу [21, арк. 11 – 13].

У Валках робочого будинку не існувало, казенні міські роботи виконувались рідко, тому за вимогами жителів колодників направляли на приватні роботи. При цьому на користь арештантів нараховувалось по 2 руб. на місяць за працюючого чоловіка та 1 руб. на місяць за жінку [21, арк. 10]. У Куп’янську, Ізюмі та Змієві за указом від 19 липня 1736 р. на утримання колодників нараховували по 24 руб. на рік, або по 6,5 коп. на добу [21, арк. 14, 16, 18]. Розглянувши ці повідомлення, губернське правління наказало городничим повітових міст нараховувати на користь працюючих колодників не більше 15 коп. на добу [21, арк. 26].

Через постійні зміни складу охоронців та відсутність належних запобіжних заходів, досить частими були втечі арештантів з міського острогу. 27 вересня 1810 р. Харківський поліцмейстер доповів губернатору про обставини втечі двох колодників. Події відбулися 15 вересня о 12 годині ночі, коли поліцмейстер разом з більшістю чинів поліції перебували на богослужінні в церкві. З міського острогу втекли колодники Іван Неєлов та Микола Марков. Про втечу колодників повідомили мешканці міста, які проходячи вулицею, бачили, як в’язні перелізли через огорожу. Здивування міських жителів викликали дії охоронців острогу, які бачили втікачів, але спокійно за цим спостерігали.

Поліцмейстер відразу прибув до острогу, де виявив “...караульного офіцера Волчанской штатной команды Афанасия Черкасова в хмельном образе, в чем он во взятом объяснении сделал препирательство. Но в том был изобличен показаниями унтер-офицера Венгерова и солдата Жилина, которые показали, что Черкасов напился пьян с содержащимся в остроге майором Деприрадовичем. Кроме того они сообщили, что, когда бежали колодники, Черкасов был послан содержащимся в остроге прапорщиком Григорием Уськовым за горячим вином на 5 копеек, а после возвращения отдал оно Уськову” [22, арк. 1].

Крім того було виявлено, що в’язні, які утримувались у кайданах, дуже легко їх знімали. Найбільше занепокоєння поліцмейстера викликали факти майже вільного виходу колодників за милостинею. Під час втечі колодників охоронці бачили їх, але

вважаючи, що вони йдуть до міста просити милостиню, не зупинили їх. Дії міського поліцмейстера були жорсткими. Декілька чинів штатної команди, які охороняли острог, були заарештовані. Командир охоронців Черкасов також опинився під арештом, та був на вимогу поліцмейстера поміщений в одну камеру разом з майором Деприрадовичем, з яким він пиячив під час служби [22, арк. 3].

Для встановлення певного порядку діяльності чинів охорони в'язниці, губернським правлінням у 1816 р. була розроблена інструкція. В інструкції закріплювались обов'язки чинів охорони тюремної установи, встановлювалась письмова форма документа, необхідного для поміщення чи переведення певної особи з чи до в'язниці. Було встановлено декілька норм режимного порядку, які регулювали ключову обставину виконання покарання: постійний нагляд, спрямований на недопущення втеч. Відносно умов утримання арештантів зверталася особлива увага на чистоту та недопущення пожеж.

Показовою була норма про заборону паління та вживання алкоголю в тюремній установі. Відправлення до в'язниці розглядалося як важке покарання, тому будь-які пом'якшуючі обставини не допускалися [23, арк. 3].

1818 р. інструкція була значно розширена та доповнена [23, арк. 5 – 8 зв.]. В інструкції 1818 р. обов'язки чинів охорони в'язниці та обставини діяльності тюремних установ були визначені більш чітко. Було додатково встановлено заборону випускати з острогу для збирання милостині важливих арештантів, а відносно самого процесу збору встановлені нові правила. При цьому головна увага була зосереджена на діях охоронців, адже саме від їх належного виконання службових обов'язків залежало успішне здійснення процесу покарання. Після повернення з міста арештантів обов'язково уважно оглядали, всі зібрані кошти чи продукти харчування записувалися до спеціальної книги. Використання грошей здійснювалося під контролем міського поліцмейстера. Зібраний хліб через арештантського старосту розподілявся між ув'язненими “уравнительно”, тобто порівну.

В інструкції була встановлена норма щодо письмової реєстрації кількості арештантів та обставин їх подальшого утримання, введена норма про обов'язкове повідомлення губернатора та міського поліцмейстера при надзвичайних подіях. Було встановлено право губернського прокурора відвідувати тюремні установи та отримувати необхідну інформацію, тобто чітко вибудовувалася система службового підпорядкування та контролю.

З Харківськими місцями ув'язнення пов'язано важливе законодавче рішення, дія якого була розповсюджена на тюремні

заклади всієї Російської імперії. У червні 1820 р. з Харківського острогу чиновником Слобідсько-Української Палати карного суду колезьким регістратором Братчиковим, який керував діяльністю острогу, був незаконно випущений із в'язниці один з колодників. Ця подія могла б бути пояснена звичайним незнанням Братчиковим правил функціонування тюремних закладів. Але ситуація була значно складнішою. Чиновник суду знаходився у острозі не як посадова особа, а як арештант. Він був заарештований за пияцтво і, вже перебуваючи в острозі, отримав повноваження арештантського старости. Звичайно, у чинів місцевої адміністрації він викликав більше довіри, ніж інші арештанти. Але довіряти йому право випускати з острогу арештантів було визнано Сенатом незаконним [24].

Сенатом було прийнято рішення у подальшому не допускати призначення наглядачами осіб з числа арештантів. Наглядачами острогів мали бути винятково поліцейські чиновники.

Інформація про діяльність Харківського робочого будинку у 1820 – 1840-х рр. автором не виявлена. Можливо це пов'язано зі створення у місті протягом 1820 – 1822 рр. Харківського тюремного замку – першої кам'яної в'язниці міста, а як наслідок обмеженням чи можливо припиненням функціонування робочого будинку.

Підсумовуючи, слід відзначити, що робочий будинок – губернська каральна установа займала ключове положення у процесі функціонування системи органів виконання покарань на Слобожанщині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Харківський робочий будинок був найбільшою та, у порівнянні з повітовими місцями ув'язнення, найкраще влаштованою каральною установою губернії.

Виникнення в українських губерніях мережі імперських каральних установ було пов'язано з остаточним входження цих територій до складу Російської держави та поширенням імперського карального законодавства.

Законодавчою основою створення каральних установ стали закони від 3 квітня 1781 р. “О суде и наказании за воровство разных родов и о заведении рабочих домов во всех губерниях” та закон від 12 травня 1802 р. щодо регулювання покарань дрібних злочинців.

Харківський робочий будинок підпорядковувався Приказу громадської опіки, який, у свою чергу, був структурним підрозділом губернського правління. Оскільки будинок був розташований на території міста, то він також підпорядковувався у господарчому відношенні міському городничому, а з питань безпеки – міському поліцмейстеру та командирі губернської роти внутрішньої сторожі.

Охорону губернського робочого будинку здійснювали чини повітових команд та з 1806 р. чини губернської роти внутрішньої сторожі.

Діяльність такого значного карального закладу, яким був робочий будинок, підштовхнула місцеве чиновництво до створення інструкцій, які регламентували ключові аспекти внутрішнього життя установи.

Також на початку XIX ст. надзвичайно гостро постало питання введення спеціалізованої посади тюремного чиновника, який мав нести повну відповідальність за діяльність губернського робочого будинку.

Комплекс проблем, виявлений у дослідження, дозволяє зробити висновок про певну непорядкованість розвитку каральної системи імперії. Загальний, досить високий рівень законодавчого регулювання, на регіональному рівні втілювався за чисельних обмежень та недоліків. Аналізуючи діяльність губернського робочого будинку, варто зробити висновок про те, що це був лише початковий етап формування пенітенціарної системи Харківської губернії. У подальшому актуальним є дослідження інших складових пенітенціарної системи Харківської губернії: повітових каральних установ, новостворених закладів: губернського тюремного замку та Харківської арештантської роти цивільного відомства.

Список літератури: 1. *Гернет М. Н.* История царской тюрьмы: В 5 т. / М. Н. Гернет. – М., 1961. – Т. 2; 2. *Росіхін В. В.* Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005; 3. *Неалов О.* Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутр. справ: 12.00.01. – Х., 2003; 4. *Багалей Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. / Д. И. Балагей, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – Т. 1; 5. *Лейбфрейд А. Ю.* Харьков от крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х., 2001; 6. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упор. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К., 1991; 7. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины / А. Г. Слюсарский. – Х., 1963; 8. *Мачулин Л. И.* История тюремного Харькова (1668 – 1917 гг.) / Л. И. Мачулин. – Х., 2005; 9. Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПЗС). – Собр. 1. – Т. 20. – № 14392; 10. *Ступак Ф. Я.* Прикази громадської опіки в Україні / Ф. Я. Ступак. – К., 2002; 11. ПЗС. – I собр. – Т. 20. – № 14357; 12. ПЗС. – I собр. – Т. 21. – № 15147; 13. ПЗС. – I собр. – Т. 21. – № 15486; 14. Центральний державний архів України у Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 689; 15. ЦДАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 828; 16. ЦДАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2560; 17. ЦДАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1286; 18. ЦДАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1287; 19. ПЗС. – I собр. – Т. 37. – № 28375; 20. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської області). – Ф. 3. – Оп. 6. – Спр. 66; 21. Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 13. – Спр. 91; 22. Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 256; 23. Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 38. – Спр. 92; 24. ПЗС. – I собр. – Т. 37. – № 28375.

Поступила в редколлегію 06.03. 12

УДК 069.01:930.1 (477 - 25)

І.В. ДВОРКІН, канд., іст. наук, старший викладач НТУ «ХП»

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті надається загальна характеристика розвитку музейної справи в українських землях Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Представлено класифікацію музейних закладів зазначеного періоду. Стисло визначені умови, в яких працювали музейні установи. Показана роль української інтелігенції у створенні та подальшій роботі музеїв.

В статті дається общая характеристика развития музейного дела в украинских землях Российской империи в начале XX вв. Представлено классификацию музейных учреждений указанного периода. Кратко определены условия, в которых работали музейные учреждения. Показана роль украинской интеллигенции в создании и дальнейшей работе музеев.

The general description of museum development in the in the Russian-ruled Ukraine in the XIX– early XX centuries is characterized. The classification of museum institutions that period is presented. The circumstances of museum institution work are briefly shown. The role of Ukrainian intellectuals in the establishment and further work of museums is presented.

Музеї, основними функціями яких є документування і збереження природничих та історико-культурних цінностей, а також виховання широких верств населення, відіграють значну роль у житті суспільства. На території сучасної України перші музейні заклади виникли на початку XIX ст. Протягом XIX – початку XX ст. українські музеї пройшли еволюцію від сховищ раритетів до повноцінних осередків просвітництва та наукової діяльності.

Вивчення історії музеїв України XIX – початку XX ст. було розпочато безпосередньо у період їх роботи. Авторами більшості праць цього періоду були працівники музейної сфери, які вивчали історію власних закладів [див., наприклад: 1; 2]. Перші спроби узагальнюючого дослідження музейництва імперського періоду були зроблені в радянській історіографії [див., наприклад: 3; 4]. З к. 1980-х рр. й до сьогодні видається значна кількість публікацій з історії музейної справи України досліджуваного періоду, зокрема й узагальнюючих [див., наприклад: 5; 6].

Метою даної розвідки є визначення загальних тенденцій розвитку музейної справи Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст. Дослідження історії українського музейництва є актуальним, зважаючи на значне місце, що посідали музеї зазначеного періоду у культурному, науковому та суспільному житті.

Першими музейними закладами на території сучасної України відкриваються на Півдні України (включно з Кримом) та у м. Харків. Цей процес не був ізольованим явищем. Саме в модерний час значна кількість музеїв створюється у країнах Західної Європи та Росії.

Поява перших музеїв на Півдні України була безпосередньо пов'язана із так званим „археологічним бумом”, який був спричинений відкриттям античних міст Північного Причорномор'я. У результаті проведення археологічних розкопок було віднайдене значну кількість пам'яток, одночасно виникла проблема їх збереження. Значні масштаби археологічних відкриттів вимагали створення музейних закладів безпосередньо у районі розкопок. Першим державним сховищем археологічних пам'яток на Півдні України став Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт у Миколаєві. За даними російської дослідниці І.В. Тункіної, цей заклад було засновано у 1803 р. [7, с. 190]. У першій третині XIX ст. продовжується процес становлення вітчизняного археологічного музейництва. В цей час створюються музеї у Феодосії (1811 р.), Одесі (1825 р.), Керчі (1826 р.). Другим регіоном, де на початку XIX ст. відкриваються перші музеї, була Слобожанщина. Тут у 1805 р. розпочав роботу Харківський університет, який став центром величезної навчальної округи. Університет, створений за ініціативою української інтелігенції, став не лише першим вищим навчальним закладом Наддніпрянщини, а й „охоронцем та провідником української культури” [8, с. 48]. В Харківському університеті були відкриті кабінет рідкостей та кабінет малювання (пізніше Музей красних мистецтв та старожитностей), мінц-кабінет (нумізматичний кабінет), мінералогічний, зоологічний та анатомічний музеї.

У першій половині XIX ст. музейні заклади працювали лише у небагатьох, переважно губернських містах (Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі). Значного розвитку у цей час набуло саме університетське музейництво. Музейні установи різної спрямованості працювали при Київському та Харківському університетах. В університетах були засновані перші в Україні музеї історичного, художнього та природничо-історичного профілю. Незважаючи на те, що музеї вищих навчальних закладів мали статус навчально-допоміжних установ та в першу чергу виконували навчальні цілі, вони поступово стають доступними для широкого загалу.

Достатньо позитивно, проте з деяким запізненням, на розвиток музейної справи вплинули реформи 1860 – 1870-х рр., які, зокрема, сприяли демократизації сфери культури. Протягом останніх десятиліть XIX – початку XX ст. музейна мережа поступово охоплює всі

українські губернії. Найбільша кількість музеїв була зосереджена у великих містах – Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі та Чернігові. Переважна більшість музеїв відкривалася завдяки ініціативі місцевої інтелігенції.

Зважаючи на відсутність у підросійській Україні того часу державних наукових інституцій, саме музеї разом з провідними навчальними закладами стали науковими та просвітницькими центрами українських регіонів [9, с. 5]. У цей період музеї, разом з іншими «сховищами історичної пам'яті» – архівами та бібліотеками, були інтегровані у соціальну практику [10, с. 161].

Поступово музейні установи набувають статус культурної норми [10, с. 172], зазнавши, протягом XIX ст. – початку XX ст., трансформацію від сховищ раритетів до провідних науково-дослідних та культурно-освітніх інституцій. Розвиток музейної справи був дещо загальмований з початком Першої світової війни. Це було пов'язано із значним скороченням фінансування, частковою евакуацією музейних колекцій з Правобережної України та м. Києва у 1915 р. тощо.

Принагідно зазначимо, що відродження української державності, піднесення національного руху під час національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.), безумовно, позитивно вплинуло на розвиток музейництва. В цей час продовжують свою діяльність музеї, створені у попередні періоди, виникають нові музейні осередки, перші державні пам'ятоохоронні інституції. Зазначений період став важливим та принципово новим етапом трансформації музейної справи України – у цей час починає провадитись державне регулювання діяльності музейних закладів. З іншого боку, за умов світової та громадянської війн, становище українських музеїв було надзвичайно складним. Значні музейні зібрання були назавжди втрачені. У 1919 – 1920 рр., із приходом до влади в Україні більшовиків, поступово були націоналізовані та реорганізовані усі музейні заклади. Розпочався новий етап розвитку музейної справи України – радянський.

Отже, в українських землях Російської імперії у досліджуваний період поступово сформувалася розгалужена музейна мережа. Музеї створювались та працювали при різноманітних установах та організаціях: вищих навчальних закладах (музеї Київського та Харківського університетів, Археологічний музей Вищих жіночих курсів у Києві та ін.); наукових інституціях (Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, Музей Чернігівської вченої архівної комісії, Музей Полтавського церковно-археологічного комітету та ін.); губернських та повітових земствах (Музей українських старожитностей В.В. Тарновського Чернігівського губерньського

земства, Природничо-історичний музей Полтавського губерньського земства та ін.); органах міського самоврядування (Харківський міській художньо-промисловий музей). Крім того, в цей час в Україні існували й приватні музеї (Лубенський музей К.М. Скаржинської, Музей мистецтв Ханенків та ін.).

В Наддніпрянщині працювали музеї різних профілів: історичні (у тому числі археологічні, етнографічні, нумізматичні, церковно-історичні), художні, природничі, місцевого краю (краєзнавчі) та педагогічні (учбові). Визначення профілю музеїв XIX – початку XX ст., зважаючи на те, що у більшості з них були представлені найрізноманітніші колекції з багатьох галузей знань, є достатньо умовним.

Незважаючи на значну кількість музейних установ, в Російській імперії була відсутня цілеспрямована державна галузева музейна політика. Втім, починаючи з 1880-х рр., різноманітними відомствами, що опікувались розвитком музейної справи було розроблено декілька музейних проектів, які певною мірою були втілені у життя та, безумовно, вплинули на розвиток українського музейництва. Так, опікуючись створенням міського художнього музею у Харкові, імператорська Академія мистецтв склала спеціальний проект відкриття подібних музеїв. Його було розроблено Комісією з влаштування музеїв у містах імперії, яка діяла при академії [11, с. 89]. Згідно з висновками комісії, міські музеї мали створюватися як художньо-промислові, що відповідало вимогам часу [12, с. 117]. Природничо-історичні музеї, у тому числі українські – полтавський та сімферопольський, утворювались і працювали згідно з розробленим відомим вченим-натуралістом В.В. Докучаєвим „Примерным уставом местного естественно-исторического музея” [13, с. 55].

Досить проблемним протягом усього існування українських музеїв XIX – початку XX ст. залишалося питання матеріального забезпечення закладів. Офіційно фінансуванням музеїв опікувались установи, у підпорядкуванні яких вони знаходилися. Практично завжди фінансування музеїв було недостатнім. Музейні заклади не мали змогу купувати достатньо експонатів, утримувати необхідний персонал тощо. У більш-менш сприятливих умовах працювали земські та міські музеї. Чи не найбільшою проблемою українських музеїв досліджуваного періоду була наявність відповідного приміщення. Лише зрідка музеї мали окремі будівлі. Відповідно, українські музеї постійно відчували труднощі із розміщення експозицій та утримання у належному стані фондів.

Незважаючи на зазначені обставини, українські музеї досліджуваного періоду зробили значний внесок у розвиток вітчизняної науки. Як співробітники музеїв, так і сторонні вчені активно використовували музейні фонди у своїх наукових розвідках. Багаті музейні зібрання стали невичерпною джерельною базою для досліджень багатьох вітчизняних та закордонних вчених.

Важливу роль у розвитку музейництва відігравали археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. Під час їх проведення розроблялися та обговорювалися різноманітні питання, пов'язанні з охороною культурної спадщини, у тому числі з допомогою музеїв. Крім того, під час з'їздів проводилися виставки, на яких музейні заклади мали можливість представляти свої колекції. Завдячуючи цьому, музеї – як відомі, так і невеличкі – мали змогу зробити свої колекції, які часто трималися через нестачу приміщення у сховищах, загальнодоступними. Археологічні з'їзди протягом великого проміжку часу залишалися найдійовішим засобом популяризації музейних закладів.

Музеї України проводили активну культурно-просвітницьку роботу. Вони зробили величезний внесок у справу популяризації української та вітчизняної історико-культурної спадщини та розповсюдження наукових знань серед широких верств населення. Більшість відвідувачів музеїв, зважаючи на те, що перегляд музейних експозицій часто був безкоштовним, становили представники незаможних прошарків. Фонди музеїв також використовувалися у навчальному процесі в університетах та інших навчальних закладах.

Варто підкреслити, що у створенні та подальшій роботі музейних установ активну участь брала українська інтелігенція, як наукова, так і творча, громадсько-політичні діячі, меценати. Можна констатувати, що їх участь у розбудові українського музейництва була вирішальна. Практично завжди ініціатива створення музейних установ йшла від представників місцевої інтелігенції. Засновниками та ініціаторами створення українських музеїв були такі відомі діячі як В.Н. Каразін, В.В. Тарновський, В.В. Докучаєв та ін. У роботі музеїв брали активну участь відомі вчені та громадсько-політичні діячі: В.Б. Антонович, В.С. Іконніков, В.В. Хвойка, М.Ф. Біляшівський, Д.М. Щербаківський, В.М. Щербаківський, В.Ю. Данилевич, М.О. Олександровський, О.О. Потебня, Є.К. Редін, Б.Д. Грінченко, В.Л. Модзалевський, К.М. Мощенко та ін. Найвідомішими меценатами у галузі музейництва були такі відомі благодійники: К.М.Скаржинська, П.П. Бобровський, І.Є.Бецький, Б.І. Ханенко та ін.

Отже, у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. працювала широка музейна мережа, представлена як спеціальними, так і багатопрофільними музейними закладами. Музеї працювали при вищих навчальних закладах, наукових інституціях, органах земського та міського самоврядування. Фінансування, яке відбувалося переважно за рахунок установ, що утримували музейні заклади, було недостатнім. Незважаючи на це, музеї зробили значний внесок у справу розвитку вітчизняної науки, були провідними центрами просвітництва українських регіонів. Музейні установи в українських землях були відкриті та успішно працювали багато в чому завдячуючи активній діяльності української інтелігенції. Достатньо перспективними, на нашу думку, мають стати дослідження, що порівнюватимуть розвиток українського музейництва в Російській та Австро-Угорській імперіях, визначать місце музеїв в українському національному русі зазначеного періоду тощо.

Список літератури: 1. Антонович В. Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира / Антонович В. Б., под. ред. В. С. Иконникова.– К.: Тип. имп. университета Св. Владимира, 1884. – С. 60 – 76. 2. Багалей Д. И. О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея / Багалей Д. И. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 20.– 1911.– С. 518 – 529. 3. Бондар М. М. Нариси музейної справи / Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М.– К.: Вид. Київського університету, 1959.– 191 с. 4. Мезенцева Г. Г. Музеезнавство (на материалах музеев Украинской РСР): курс лекцій / Мезенцева Г. Г.– К.: Вища школа, 1980.– 120 с. 5. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Скрипник Г. А.– К.: Наук. думка, 1989.– 304 с. 6. Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / Куріло О. Ю.– К.: Стило, 2002.– 264 с. 7. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII–XIX в.) / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с. 8. Сарбей В. Г. Национальное возрождение Украины / В. Г. Сарбей. – К. : Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – 356 с. 9. Піскова Є. М. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку / Є. М. Піскова, Л. Д. Федорова // Історія України: маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Київ ; Донецьк : Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 3–9. 10. Основы музееведения / отв. ред. Э. А. Шулепова, М. : Едиториал УРСС, 2005. – 504 с. 11. Равикович Д. А. Местные художественные музеи II половины XIX – начала XX в. / Д. А. Равикович // Труды Научно-исследовательского института музееведения. – Вып. 7. – М. : Б. и., 1962. – С. 63–117. 12. Дворкін І. В. Становлення і розвиток художньо-промислових музеїв в Україні (кінець XIX – початок XX століття) / І. В. Дворкін // Дослідження з історії техніки : зб. наук. пр. / під ред. Л. О. Гриффіна. – К. : НТУУ „КПІ”, 2006. – Вип. 8. – С. 117–125. 13. Дворкін І. В. До історії Полтавського природничо-історичного музею (1891 –1917 рр.) / І. Дворкін // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. – Вип. 19 / ред. Н. М. Кушнарєнко. – Харків. : ХДАК, 2007. – С. 54–60.

Поступила в редколлегію 06.02. 12

УДК 94(477):640.522.2/371.217.3

О.В. КРАВЧЕНКО, канд. іст. наук, доцент Української державної академії залізничного транспорту, Харків

ДИТЯЧІ ЛІТНІ ТА ЛІКУВАЛЬНІ КОЛОНІЇ В УКРАЇНІ (1880-і рр. – початок XX ст.)

Стаття присвячена вивченню історичного досвіду діяльності дитячих літніх колоній та санаторних станцій в Україні. Оздоровчі та лікувальні заклади відкривались переважно добродійними товариствами для найбідніших дітей шкільного віку та діяли впродовж літніх місяців.

Статья посвящена изучению исторического опыта деятельности детских летних колоний и санаторных станций в Украине. Оздоровительные и лечебные заведения открывались преимущественно благотворительными обществами для самых бедных детей школьного возраста и функционировали на протяжении летних месяцев.

The article deals with the study of historical activity experience of the children summer colonies and sanatorium stations in Ukraine. The health-improving and medical establishments were opened mainly by charitable foundations for the poorest children of the school-age. These establishments worked during summer months.

Піонерські табори, літні спортивні дитячі загопи, лікувальні санаторії та профілакторії – ці заклади донедавна вважались винятково досягненням радянської влади. Проте історія свідчить, що ідея створення цих організацій була запозичена з інших часів. У XIX – на початку XX ст. оздоровчі літні установи, правда під дещо іншими назвами, набули поширення в Російській імперії та на українських землях.

Уперше вивчати досвід діяльності колоній та їх вплив на здоров'я дітей розпочали російські лікарі. Серед найважливіших слід виділити такі дослідження: працю доктора М. Д. Ван-Путерена, який був головою постійної комісії, що завідувала дитячими лікувальними колоніями Російського товариства охорони народного здоров'я, присвячену історії створення в Росії лікарняних колоній [1]. Літні шкільні колонії для дітей в Росії та за кордоном стали предметом докторської дисертації О. М. Зеленецького [2]. Свої публікації та тему дитячих літніх та лікувальних колоній присвятили В. Ревякін [3], доктор М. О. Грузенберг [4], Любов Дрізо [5], засновниця і керівник першої в Україні колонії в Одесі. Але спеціальних досліджень з історії організації та діяльності колоній в Україні не проводилось.

Отже, метою статті вбачаємо висвітлення процесу створення та діяльності літніх та лікувальних колоній для дітей в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Праобразом, і фактично зразком літніх лікувальних колоній, стали колонії, які були засновані у першій половині XIX ст. у Франції, Англії та Італії для дітей, хворих на золотуху. Для послаблених дітей шкільного віку відкривались спеціальні літні колонії. Цей вид добродійних установ зобов'язаний своїм виникненням пастору Біону в Цюріху (Швейцарія, 1876 р.) Потім колонії для дітей набули поширення в Європі: були відкриті у 1880 р. в Австрії, 1883 р. у Франції [3, с. 109 – 110]. Вони мали велике значення для підтримання й збереження здоров'я ослаблених дітей. За влучним висловом німецького лікаря Геппеля були «акумуляторами, що скуплювали енергію росту й сили» [6, с. 3].

В. Ревякін наводив цифри, які свідчили про розміри європейських дитячих колоній: у 1880 р. з Дрездена, Бремена та Лейпцига було відправлено у село 1507 осіб, у 1889 р. з Парижа – близько 800, а з Глазго того ж року 3195 дітей [3, с. 110]. Звіти про діяльність закордонних колоній свідчили про чудовий вплив цих закладів на здоров'я дітей.

З 80-х рр. XIX ст. колонії розпочали організовувати у Російській імперії: у Москві, Петербурзі, Варшаві, Одесі, Катеринославі, Нижньому Новгороді [7, с. 50]. У Росії ці установи називались по-різному: перша група – дитяча літня колонія, шкільна дача, сільська колонія, друга група – літня санітарна станція, дитяча лікувальна колонія, літній притулок для хворих дітей, санітарна колонія, санітарна станція. Отже, метою одних закладів (перша група) було просто оздоровлення ослаблених дітей, вивезення дітей на місто, у сільську місцевість, на море. Шкільні колонії організовувались для вихованців шкіл.

Інші (друга група) – мали на меті лікування хронічно хворих дітей, які потребували спеціальної медичної й профілактичної допомоги – ванни, грязі, морські купання під лікарським наглядом та покращеному харчуванні (майбутні санаторії). Ця категорія закладів призначалась для дітей, хворих на золотуху, малокров'я, туберкульоз кісток, хвороб суглобів, спадковий сифіліс, ревматизм тощо [1, с. 5]. Лікувальні колонії влаштовувались у відповідній місцевості (на березі моря, поблизу мінеральних джерел, у горах).

Перша дитяча дачна колонія була створена у 1881 р. Санкт-Петербурзьким євангелічним добродійним товариством з ініціативи пастора Германа Дальтона [4, с. 227].

Перша лікувальна станція в Росії діяла з 1872 р. – Велика Княгиня Катерина Михайлівна влаштувала притулок для дітей на 26 місць в Оранієнбаумі [1, с. 10] (що цікаво, за 4 роки до створення Швейцарської літньої колонії Біона). У Європі діяло дві системи колонізації дітей: датська, коли дітей розселяли на час літніх канікул до селянських родин та цюріхська (швейцарська) – дітей під наглядом педагогів вивозили за місто, організовуючи групи по 50 осіб. Остання система знайшла застосування в Росії [4, с. 228].

1881 р. у Петербурзі виникло товариство охорони народного здоров'я, яке постановило влаштувати якнайшвидше лікувальні дитячі літні колонії. Популяризацією цієї справи займались члени товариства С. В. Ведров, І. Є. Андреевський, О. П. Доброславін, Л. Ф. Фробен, які й стали ініціаторами відкриття у 1882 р. першої в Росії лікувальної колонії у Старій Руссі [1, с. 13].

Практично у той же час були відкриті колонії у Привіслянському краї для бідних і хворих дітей навчальних закладів Варшави – перша дитяча колонія виникла з ініціативи членів гуртка місцевих лікарів на чолі з лікарем Маркевичем у 1881 р [4, с. 228]. На 1892 р. у Привіслянському краї їх нараховувалось вже сім.

Найбільше в Україні літніх та лікувальних колоній для дітей, котрі влаштовувались різноманітними товариствами й гуртками, існувало в Одесі. Першим профілактично-лікувальним закладом для дітей очевидно стала санітарна станція, відкрита 18 травня 1888 р. на дачі Марголіна на Хаджибейському лимані Одеським товариством опіки над хворими дітьми. Приміщення представляло собою дім з восьми кімнат. Господарською частиною завідували заступник голови товариства Н. Я. Шведова та член товариства Ф. Н. Шведов. Медичну частину очолювали лікар В. В. Филипович та член правління доктор Гольд. Товариство відкрило санітарну станцію на 30 дітей. Різні приватні особи та організації надавали товариству безоплатну допомогу: службовці кінної залізниці безкоштовно перевозили різні речі для станції, аптеки Гаєвського, Натанзона та Центральний склад аптекарів надавали безплатно ліки [8, с. 3].

Порядок прийому дітей на станцію був наступний: члени товариства відправляли до лікаря-завідувача усіх дітей, які, на їхню думку, потребували перебування на станції. Дітей обстежували, визначали хворобу, зараховували у чергу та записували адресу. Коли підходила черга, поштою повідомляли про необхідність відправлення дітей на станцію. При відкритті станції для звітності заводили дві книги: 1) санітарну, до якої вносились ім'я та прізвище дитини, майновий або службовий стан батьків, вік, зріст, вага, хвороби; 2)

журнал, у якому відзначались усі події, що відбувались на станції протягом дня [8, с. 4].

За весь сезон 1888 р. на станції перебувало 62 дитини віком від 2 до 15 років: 40 дівчаток і 22 хлопчики. Вони взагалі провели 2936 днів. Серед дітей троє були круглими сиротами та 27 дітей не мали батька, отже, переважна більшість дітей були сиротами вдів, притому прислуги та робітників [8, с. 6]. Декілька дітей надійшли з притулків: лютеранського, імператриці Марії, єврейського сирітського, училища глухонімих. За національністю переважали росіяни (41), були євреї (10), німці (6), поляки (4) та один італієць. Серед хвороб у дітей переважала золотуха (39 осіб) [8, с. 7].

У різні часи існування до станції приймалися діти віком від 1 до 18 років робітничого класу різних віросповідань. З 1890 р. станція розміщувалась у власному будинку, на землях пожертвуваних графом М. Д. Толстим (близько 10 десятин). У 1900 р. кількість дітей була 116, у 1902 р. – 202 особи [4, с. 238].

Перша на українських землях літня колонія була створена у 1893 р. Комітетом Одеського відділення товариства розповсюдження просвіти серед євреїв в Росії. Колонія була відкрита для дівчаток, які відвідували місцеві єврейські громадські та приватні, переважно професійні школи. Завданням колонії було надання дітям найбільш доступного населення можливості зміцнити здоров'я протягом літнього часу [6, с. 3]. З 1893 р. впродовж багатьох років (до 1908 р. точно) керівником колонії була Любов Дрізо. У 1893 р. колонію відвідала 31 дівчинка, а у 1904 р. – вже 155 дівчаток. Діти перебували на морі протягом половини літа або усе літо [2, с. 60 – 61].

У 1901 р. до літньої колонії потрапили 151 дівчинка, за браком коштів 48 – було відмовлено. Дітям, які претендували на місця в колонії, двічі влаштовували медичний огляд. Приймались найбільш ослаблені, які страждали на малокров'я. Перевага віддавалась дітям найбільш слабких ремісників, чорноробів, дрібних торговців [6, с. 4 – 5]. Вік дівчаток становив 8 – 17 років, у середньому вони перебували в колонії 6 тижнів, але найбільш ослаблені мали можливість на більший термін – до 3 місяців [6, с. 7 – 8].

Дача колонії знаходилась у найманому приміщенні поблизу с. Дерibasівки, в 0,5 версти від морського узбережжя на дачі Кізовської, але у 1898 р., коли Одеський гурток отримав від голови Одеського відділення товариства розповсюдження просвіти серед євреїв Г. Е. Вейнштейна в дар 2 десятини землі вартістю 20 тис. руб. та капітал, розпочалося будівництво власної дачі [4, с. 236]. Існувала колонія за

рахунок добровільних пожертвувань: у 1901 р. 330 осіб пожертвували 2898 руб. [6, с. 9 – 10].

За 10 років свого існування (з 1893 р. по 1902 р.) колонія надала притулок 1093 дітям (близько 110 дітей на рік). Утримання одного колоніста обходилося товариству у середньому в близько 25 руб. за сезон [4, с. 236].

З 1895 р. Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей відкрило лікувальну дитячу колонію на два відділення: для дівчаток на дачі на Великому Фонтані в 15 хвилинах від моря, завдяки зібраним пожертвуванням, організованій виставі та членським внескам. Для хлопчиків було безкоштовно надано приміщення народного училища в 10 хвилинах від берега. За два сезони у 1896 р. колонію відвідало 125 дітей: 65 дівчаток і 60 хлопчиків – вихованців міських та народних училищ [9, с. 9].

Для отримання запрошення до колонії батькам дитини необхідно було надати свідоцтво про бідність, свідоцтво лікаря про хворобу дитини та написати заяву. При прийомі до колонії здійснювався медичний огляд дитини – перевага віддавалась вихованцям міських і народних шкіл, ослабленим і малокровним [10, с. 8 – 9].

Лише за 8 років діяльності (з 1895 р. по 1902 р.) колонію відвідало 1380 дітей, на що було витрачено близько 24 тис. руб., перебування однієї дитини обходилося в 24 руб. за літо [4, с. 237].

У 1895 р. доктор М. І. Кранцфельд заснував літню санаторну колонію для учнів початкових єврейських училищ м. Одеси, хворих на туберкульоз [11, с. 3]. Колонія відзначалась чистотою, порядком, комфортом. Щоденно дітей зважували, ретельно оглядали й записували результати до спеціального журналу – «лікарської книги». У 1898 р. в колонії опікувалась 91 хвора дитини віком від 9 до 16 років: 2 круглих сиріт, 5 – дітей без матерів, 31 дитина без батька, усі з них – учні Одеських єврейських початкових училищ, діти бідняків, чорноробів, ремісників, дрібних торговців та вчителів [12, с. 108]. До колонії приймалися винятково хлопчики: у 1895 р. – 41 учень, у 1906 р. – 144 [2, с. 61].

Санаторія утримувалась винятково на пожертвування: баронеса Гірш жертвувала щорічно по 1000 руб., усього за рік збиралось близько 4 тис. руб. Колонія володіла капіталом в 15 тис. руб., пожертвуванням А. М. Бродським на будівництво будинку для колонії [12, с. 110].

За перші 7 років існування колонії там перебувало 700 дітей, переважно з найбільш слабких родин та хворих на туберкульоз. Перебування неповнолітніх у колонії позитивно відображалось на стані їхнього здоров'я, тому у 1901 р. було прийнято рішення організувати

товариство санаторних колоній, статут якого був затверджений 28 квітня 1901 р. [11, с. 3]. Засновниками товариства виступили пані Л.Г. Ашкеназі, виконувач обов'язку Одеського міського раєвіна І.В. Айхенвальд, а також Б. Я. Бернштейн, А. М. Бродський, М. Г. Бармас та ін. [11, с. 4]. У 1901 р. до товариства санітарних колоній приєдналась колонія М. І. Кранцфельда.

Колонія знаходилась у сел. Ольгино (Люстдорф) на дачі пані Вірт [11, с. 7]. У 1902 р. до колонії були прийняті стипендіати О.А. Бродського та два вихованці міського сирітського будинку за проханням його директора [11, с. 8]. Цікава деталь, на яку ми звернули увагу, опрацьовуючи звіти про діяльність товариства санаторних колоній, це розміщення на кожній сторінці гасла, спрямованого на боротьбу з туберкульозом, наприклад: «туберкулёз разит всех!», «в Европе умирает от чахотки около одного миллиона человек!», «ни война, ни самые опустошительные эпидемии, каковы холера и чума, не поглощают столь многочисленных жертв, как чахотка!», «для успешной борьбы с туберкулёзом нужны: ясный ум, отзывчивое сердце и щедрая рука!» [11, с. 3, 7, 11, 55]. Очевидно, організатори товариства і колонії прагнули привернути увагу суспільства на це зло і показати свою роль у боротьбі проти цієї хвороби.

М. О. Грузенберг зазначав, що в Одесі на початку ХХ ст. діяло вісім колоній [4, с. 236 – 238]. До них відносилась колонія для вихованців єврейського сирітського будинку, заснована у 1896 р. на власній дачі на березі Хаджибейського лиману для 50 дітей (у дві зміни колонію відвідувало 100 осіб). У 1901 р. Одеським відділом товариства охорони народного здоров'я була відкрита колонія, яка користувалась субсидією від міста та приміщенням училищних будинків у Бурлацькій Балці, відведеним міською управою [4, с. 238]. Щорічно у колонії перебувало понад 100 дітей – учнів міських шкіл, причому половина витрат покладалась на батьків, а інша половина фінансувалась товариством [2, с. 61 – 62].

У 1900 р. лікарем Орбантом на Великому Фонтані була відкрита друга дитяча колонія для єврейських хлопчиків. Але, проіснувавши два роки, у 1902 р. за браком коштів була закрита. Колонію відвідало 144 дитини, на що було витрачено понад 3 тис. руб. [4, с. 237].

Доброчинне товариство при римсько-католицькій церкві у 1902 р. заснувало літню колонію для дітей – учнів парафіяльних католицьких училищ. З 1903 р. колонія розташовувалась на Середньому Фонтані у будинку з 11 кімнат зі службами та садом. Сезон тривав 80 – 95 днів з двома змінами. Протягом трьох років (1902 – 1905 рр.) товариство прийняло до колонії 216 дітей, витративши на це

близько 4 тис. руб. У 1904 р. товариство завдяки пожертвуванням католицької церкви (близько 15 тис. руб.) придбало на Середньому Фонтані для колонії дачну садибу в 1 тис. кв. саженів з будівлями на 50 місць [4, с. 237].

У 1904 р. Одеське дамське опікунство про бідних і хворих дітей відкрило літню колонію на Середньому Фонтані, придбавши дачу Н. та М. Купіних [13, с. 19]. Дача була розташована у тінистому садку, двохповерхова, з 15 кімнатами, з кухнею, пральнею, терасами, балконами, сараями та ін., близько до моря, розрахована на 40 – 50 дітей [13, с. 26]. У 1904 р. в колонії перебувало 98 дітей, з них 22 – по 2 місяці [13, с. 27]. У 1909 р. літню колонію протягом трьох сезонів відвідало 105 дітей [14, с. 4], у 1910 р. в колонії відпочило 42 хлопчики та 84 дівчинки [15, с. 2].

У 1914 р. передбачалося відкрити дитячу колонію товариства «Маяк» для дівчаток віком від 7 до 14 років з 15 травня по 15 серпня в дачній місцевості Одеси [16, арк. 41] на дві зміни по 6 тижнів на 50 дітей. Колонія була платною – по 60 руб. за зміну. Одеське відділення товариства «Маяк» з травня 1915 р. збиралось відкрити колонію для дівчат і хлопчиків у дачній місцевості. Але у зв'язку з подорожчанням палива та продуктів харчування колонія працювала у приміщенні гімназії, заснованої Л. Д. Чудновської на вул. Єлизаветинській, буд. 2 з 18 жовтня 1915 р. [16, арк. 45].

Крім того, як писав О. М. Зеленецький, на українських землях на початку ХХ ст. дитячі колонії існували у Києві, Харкові, Житомирі, Єлисаветграді, Керчі, Сімферополі, Ялті [2, с. 63 – 72]. Але лікар досліджував лише діяльність літніх колоній, а не вивчав лікувальні заклади. Очевидно, реальна кількість колоній в Україні була значно більшою. Як зазначав О. М. Зеленецький, «статистика кількості літніх колоній досить приблизна» [2, с. 50], тим більш, що одні заклади закривались, інші нові – відкривались.

У Катеринославі товариство опіки над дітьми з 1895 р. влаштувало літню колонію для ослаблених дітей. З 1898 р. колонія знаходилась у с. Панькове у маєтку графа І. Г. Ностица у 45 верстах угору по течії Дніпра і діяла з 22 травня по 14 серпня [17, с. 106].

У Києві губернське опікунство дитячих притулків заснувало три колонії для дітей робітничого класу та пролетаріату. У 1896 р. у дві зміни колонії відвідало 60 дітей, у 1899 р. – 250. Колонії розміщувались у декількох найманих будинках-дачах та отримували субсидію від міста. Значну роль в організації та діяльності колоній брала дружина губернатора Є. С. Трепова [2, с. 63].

Під управлінням Житомирського комітету Товариства Червоного Хреста знаходилась санаторія для дітей імені Великої княгині Ольги Миколаївни. Заклад був заснований з ініціативи дружини колишнього Волинського губернатора генерал-ад'ютанта Ф.Ф.Трепова — Є.С.Треповою. Санаторія знаходилась поблизу Житомира на землі, яку пожертвувала родичка Є. С. Трепової графиня Анастасія Федорівна Нірод у сосновому бору при р. Тетереві. Санаторія була заснована у 1897 р., мала два корпуси й була розрахована на 50 хлопчиків та 50 дівчаток. На влаштування будинку для санаторії було зібрано майже 14 тис. руб. пожертвувань [18, с. 82]. Було збудовано два дерев'яних приміщення. У перший же рік санаторія працювала протягом 75 днів, за цей час її відвідало 105 дітей (26 учнів гімназій, 40 учнів шкіл, 18 вихованців сирітського будинку, 21 дитина з різних притулків) [18, с. 83].

Головною метою відкриття санаторії було надання слабим дітям найбільшого міського населення умов для оздоровлення протягом літніх місяців [19, с. 21]. На початку ХХ ст. комітет Червоного Хреста був обмежений у коштах, тому мав можливість приймати до санаторії щорічно лише 30 дітей. Тому піднімалось питання про використання Волинським земством санаторії для вихованців сирітського дому завдяки земській субсидії в 2000 руб. на рік [19, с. 22].

У Харкові з 1897 р. діяла літня колонія для гімназистів, створена з ініціативи вчителів. Незабаром вона припинила існування, але у 1902 р., після відведення земельної ділянки Міністерством державного майна для будівництва власної дачі, знову відкрилася. Називалась вона Олексіївська літня шкільна колонія Харківського товариства поширення грамотності [2, с. 64]. Літня колонія для бідних і слабких на здоров'я дітей була також створена у 1902 р. Харківським товариством сприяння фізичному вихованню дітей на казенній садибі Чугуєво-Бабчанської лісної дачі [20, арк. 2 – 3].

1898 р. відділом Російського товариства охорони народного здоров'я у Єлисаветграді Херсонської губернії була відкрита санітарна літня колонія на 10 місць для хворих дітей міських і казенних училищ віком від 8 до 14 років. Колонія розміщувалась у найманій дачі та отримувала субсидію від міста [2, с. 67]. Сезон був розрахований на 18 дітей у дві зміни по 1,5 місяці. Бідні діти приймались безплатно, діти більш заможних батьків – за плату в 10 руб. на місяць [4, с. 240].

З 1899 р. гуртком приватних осіб на березі Азовського моря була заснована колонія в Керчі, з 1900 р. її передали у відання товариства опіки над дітьми. До колонії приїздили діти різних шкіл – до 30 осіб. На 1908 р. заклад припинив існування [2, с. 68].

У Сімферополі товариство «Дитяча допомога» заснувало у 1905 р. літню колонію на 60 місць для дітей початкових класів. У 1906 р. 70 дітей відвідало колонію, яка працювала у безкоштовно наданій садибі Шнейдера в 5 верстах від моря [2, с. 72].

Ялтинська колонія була заснована товариством дитячих кліматичних колоній, яке виникло у 1905 р. Колонія безоплатно розташовувалась у садибі «Ай-Тодор» П. Г. Шелапугіна, московського купця 1-ї гільдії. У 1906 р. у колонії перебувало 17 дітей 7 – 15 років, ослаблених після перенесених хвороб, але не хворих. Оплата за місяць становила 45 руб., але товариство планувало у подальшому приймати дітей за зниженою платою, а бідних – безкоштовно. Що цікаво, колонія працювала круглий рік, на відміну від тодішніх звичайних колоній, і в ній проводились навчальні заняття [2, с. 72].

Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей вперше у 1911 р. відкрило дитячу літню колонію у порту Скадовськ [21, с. 4]. Ідея про відкриття колонії виникла у квітні 1910 р., коли на засіданні правління товариства обговорювалось це питання й було створено спеціальну комісію для організації колонії. Комісія опікувалась пошуком коштів, визначила місце розташування колонії, підбором інвентарю, частину якого було взято з ясел товариства. Виявилось понад 150 дітей, які потребували допомоги колонії. Лікарями було відібрано лише 22 хлопчики та 25 дівчаток переважно хворих на малокров'я [21, с. 5].

Отже, організацією профілактичної та медичної допомоги хворим та ослабленим дітям в Росії займались як громадські організації, так і приватні особи. Слід відзначити, що рівень та масштаби цієї допомоги у порівнянні з європейськими країнами залишався невисокий. У Російській імперії та на території українських земель лише у 80-х рр. ХІХ ст. почалась організація спеціальних лікувально-медичних та оздоровчих закладів. Найбільша кількість літніх та лікувальних колоній знаходилась в Одесі, що очевидно, пояснювалось сприятливим розташуванням поблизу Чорного моря та лиманів. Колонії відвідували переважно діти шкільного віку з найбільш бідних родин, ослаблені та хворі. Ініціаторами відкриття колоній виступали здебільшого громадські організації – добровільні медичні та національні товариства, релігійні організації, але також і приватні особи, переважно лікарі. Літні колонії виконували оздоровчо-профілактичну функції, а лікувальні – медичну.

Список літератури: 1. Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний / М. Д. Ван-Петерен. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1896. – 26 с.; 2. Зеленец-кий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях (их развитие, современ-

ное состояние и влияние на физическое развитие детей): Дисс. ... доктора медицины / А. М. Зеленецкий. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1908. – 179, XVI с.; **3.** *Ревякин В.* Летние колонии для бедных больных детей за границей и у нас / В. Ревякин // Вестник воспитания. – 1892. – № 2. – С. 107 – 120; **4.** *Грузенберг М. О.* Детские лечебные и дачные колонии в России / М. О. Грузенберг // Общественное и частное призрение в России. – СПб., 1907. – С. 227 – 242; **5.** *Дризо Л.* Летние колонии в Европе и других частях света. Очерк развития первой летней колонии в Одессе (к 10-летию её существования) и отчёты о деятельности женской летней колонии, находящейся под покровительством комитета Одесского отделения общества распространения просвещения между евреями в России за 1902 год. – Одесса: Тип. Торг. Дома Г. М. Левинсон, 1903. – 116 с.; **6.** Отчет о деятельности первой летней колонии для девочек, находящейся под покровительством Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1901 год. – Одесса: Тип. Исаковича и Бейленсона, 1902. – 22 с.; **7.** *Михаил*, иеромонах. Обиженные дети // Вестник благотворительности. – 1901. – № 7 – 8. – С. 33 – 54; **8.** Отчёт о деятельности санитарной станции общества попечения о больных детях г. Одессы за летний сезон 1888 года. – Одесса: Русс. тип. Исаковича, 1888. – 19 с.; **9.** Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 год. – Одесса: Тип. Печат. дела, 1897. – 48 с.; **10.** Отчёт о детской летней колонии Одесского общества содействия физическому воспитанию детей на Большом Фонтане с 4 июня по 1 сентября 1895 г. – Одесса: Тип. Одесс. листка, 1895. – 59 с.; **11.** Отчёт о деятельности общества санаторных колоний и других гигиенических учреждений для лечения и воспитания слабых здоровьем учащихся неимущего еврейского населения гор. Одессы за 1902 год. – Одесса: Тип. М. Шпенцера, 1903. – 100 с.; **12.** Одесская санаторная колония для туберкулёзных учеников еврейского училища / Т. Ар. Н-авский // Вестник благотворительности. – 1901. – № 1. – С. 106 – 110; **13.** Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях за 1904 г. – Одесса: Тип. Печ. дела, 1905. – 47 с.; **14.** Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях католического прихода за 1909 г. – Одесса: Тип. Л. Корнштейна, 1910. – 11 с.; **15.** Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях римско-католического прихода при Костёле Успения Пресвятой Девы в Одессе на Екатерининской улице за 1910 г. – Б. м. и г. – 8 с.; **16.** Держархів Одеської області. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 142; **17.** *Акинфиев И.* Екатеринославская летняя детская колония в с. Паньковке в 1900 г. (год пятый) / И. Акинфиев // Русская школа. – 1901. – № 5 – 6. – С. 105 – 108; **18.** *Селиванов А.* Житомирская детская санатория / А. Селиванов // Вестник благотворительности. – 1898. – № 8. – С. 82 – 83; **19.** Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Вольнской губернии. – Житомир: Электро-тип. Н. А. Бродович, 1910. – 58 с.; **20.** Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 272; **21.** Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. – Херсон: Типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1911. – 20 с.

Поступила в редколлегію 06.03. 12

УДК 355.233(477.54/.62) «18/19»

Ю.М. ПКУЛЬ, канд. іст. наук, викладач ХКТД, Харків

ВІЙСЬКОВА ОСВІТА НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті, на підставі історичних джерел, проаналізований стан військової освіти на Слобожанщині в другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст., виявлені її особливості та рівень ефективності.

В статье, на основе исторических источников, проанализировано состояние военного образования на Слобожанщине во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв., выявлены его особенности и уровень эффективности.

In the article, on the basis of historical sources, being of military education is analysed in Slobozhanshina in the second half ХІХ – at the beginning of ХХ, its features and level of efficiency are exposed.

Друга половина ХІХ ст. є часом кардинальних змін у житті Російської імперії, зокрема, у сфері військової освіти. Під керівництвом військового міністра Д.А.Мілютіна проведена реорганізація існуючих та засновані нові типи військово-навчальних закладів. Торкнулися ці реформи й системи військової освіти на території Харківської й Полтавської губерній.

Значний етап розвитку військової освіти на Слобідській Україні починається з 1801 р. Цього року шеф 1 кадетського корпусу генерал П.А. Зубов надає імператорові Олександрові І проект розвитку губернських військових училищ з метою підготовки молодих дворян до вступу до кадетських корпусів та університетів. Ця пропозиція стала реакцією на ситуацію, яка склалась у російській армії на початку ХІХ ст., коли більшість випускників військових шкіл проходили службу у гвардії та військових установах. В результаті у польових частинах рівень підготовки офіцерського складу був незадовільним. Олександр І схвалив проект і запропонував губернаторам 17 губерній обговорити на дворянських зборах питання про відкриття училищ на кошти дворян [2, с.123]. Згідно указу від 15 серпня 1801 р.: «Військових училищ на всьому просторі імперії покладається сімнадцять, з яких 7 великих та 10 малих ... у Харкові, Рязані, Орлі...» [10, № 19980]. У 1802 р. почала роботу спеціальна комісія під керівництвом вел. кн. Костянтина, що повинна була розглянути пропозиції з губерній та розробити головні положення системи військової освіти. Результатом її дворічної роботи став «План військового виховання», затверджений Олександром І у 1805 р. [2, с. 123]. Згідно плану передбачалося відкриття 10 губернських училищ (у Петербурзі, Москві, Смоленську, Києві, Воронежу, Твері, Ярославлі, Нижньому Новгороді, Казані й Тобольську), Слобідсько-Українська губернія зараховувалася до Воронезького училища [2, с. 124]. 21 березня 1805 р. виходить Указ від 21 березня 1805 р. «Про порядок відкриття військових училищ» згідно з яким: «Військове виховання шляхетного юнацтва ... починається в Губернських військових училищах та закінчується у двох

кадетських корпусах в Петербурзі» [12, № 21675]. Однак процес реорганізації затягнувся й врешті-решт звівся до реорганізації існуючих кадетських корпусів. Друга можливість для відкриття у Харкові військово-навчального закладу з'явилася в 1820 р.

Завдяки суспільній ініціативі й готовності харківського дворянства виділити значні матеріальні кошти планувалося відкриття в Харкові кадетського корпусу. В 1820 р. дворянство подало клопотання про пристрій на його утримання військового училища на 80 вихованців, з наданням їм права одержання офіцерського звання відразу після випуску з училища. Ця ідея виникла в результаті отриманої пільги, що дозволила харківському дворянству право обирати з свого середовища представників палати цивільного й карного суду [5, с. 40]. В іменному найвищому указі від 8 липня 1832р. було прийняте прохання Слобідського українського дворянства про відкриття в Харкові кадетського корпусу для навчання 40 дітей малозабезпечених дворян за рахунок пожертвувань харків'ян [5, с. 41]. Підтримати свій корпус погодилися 915 чоловік, відмовилося 69, з яких 14 безпомісних дворян [1, с. 652]. Головним ініціатором став губернський проводир дворянства А.Ф. Квітка (брат письменника Г.Ф. Квітки-Основ'яненко). Щоб покрити існуючу нестачу коштів він приймає рішення за себе й за своїх спадкоємців внести 770 крб. зі свого маєтку на Основі [1, с. 652]. Для розміщення корпусу було зведено новий будинок (закладений в 1825 р. по проєкті архітектора Торопова, закінчений у 1835г. [6, с. 165]. Але згодом рішення про установа Харківського кадетського корпусу було скасовано.

1 лютого 1830 р. виходить указ про відкриття в губерніях кадетських корпусів, зокрема Полтавського. Відповідно до його: «Губернські кадетські корпуси призначаються для виховання малолітніх дворян: ... Полтавський: Полтавської, Чернігівської, Екатеринославської, Слобідсько-Української та Курської» [9, № 3457]. По організаційному розподілі корпус входив у Західний військово-освітній округ. Як військово-навчальний заклад I групи, він випускав у війська безпосередньо офіцерів. 6 грудня 1840 р. відбулося офіційне відкриття корпусу в спеціально побудованому для нього будинку, вартістю 600 000 карбованців [5, с. 41]. Про відношення харківського дворянства до військової освіти пише В.П. Коропов: «Хлопчиків віддавали переважно в кадетські корпуси, тому що військова кар'єра вважалася кращою й більш гідною дворянина» [4, с. 225].

Про популярність корпусу свідчить систематичне перевищення штатного складу вихованців, про що свідчать дані наступних таблиць:

Таблиця 1. Штат Полтавського кадетського корпусу (1854 р.) [5, с.90]

Штатна кількість вихованців	Наявна кількість вихованців	Наявна кількість вихователів	Річні витрати на утримання
400	410	56	108 343 крб.

Таблиця 2. Штат Полтавської військової гімназії (1880 р.) [5, с. 271].

Штатна кількість вихованців	Наявна кількість вихованців	Річні витрати на утримання
400	404 інтернів 105 екстернів	164 983 крб.

Слід зазначити, що, незважаючи на відкриття кадетського корпусу у Полтаві, військова освіта у Харкові продовжувала розвиватися. Традиція спеціальних класів Харківського Колегіуму була продовжена в Головному казенному училищі, куди ці класи були переведені у 1789 р. (з 1798 р. – Головне Слобідсько-Українське училище). У 1801р. в училищі вивчалися мистецтво польової інженерії, фортифікація та артилерія (12 годин на тиждень). Вів викладання цих предметів учитель Миколаїв. Ці предмети входили до програми публічних іспитів, що проходили в липні місяці у присутності представників генералітету.

У 1850 р. у Петербурзі затверджується устав Харківського ветеринарного училища, офіційне відкриття якого відбулося в 1854 р. за адресою: вул. Сумська, 37. В 1873 р. училище отримує статус інституту. Одним із завдань інституту була підготовка ветеринарних лікарів для кавалерії. Для цієї мети до училища приймали офіцерів, а також для практичного вивчення підковування коней унтер - офіцерів та письменних нижніх чинів [6, с. 151]. Випускники інституту поділялися на 2 розряди. 1 розряд (курс навчання - 4 роки) ставали полковими ветеринарними лікарями, 2 розряд –

ескадронними ветеринарними лікарями. У процесі навчання слухачі вивчали Закон Божий, російський мову, арифметику та ветеринарію [1, с. 592].

Крім підготовки військових фахівців у вищих та середніх навчальних закладах, існував ряд військових шкіл у складі Харківського гарнізону. За станом на 1879 - 1881 р. у Харкові діяли:

1. Навчальна команда при 61 піхотному резервному батальйоні;
2. Харківський писарський клас при 61 піхотному резервному батальйоні;
3. Навчальна команда при 62 піхотному резервному батальйоні;
4. Навчальна команда при 121 Пензенського піхотного полку;
5. Навчальна команда при 122 Тамбовського піхотного полку;
6. Навчальна команда Донського козачого полку [1, с. 656].

Новий етап у розвитку військової освіти на Слобідській Україні пов'язаний з початком військових реформ 60–70 - х рр. У 1865 р. Петровський Полтавський кадетський корпус було перетворено на військову гімназію. Згідно Положення про штати військових гімназій від 8 серпня 1873 р.: «... містити військові гімназії в наступному складі: ... Петровську - Полтавську на 400 вихованців» [8, № 51929]. У 1882 р. Полтавська військова гімназія знову отримує статус кадетського корпусу.

У ході реформ виникає новий тип військово-навчальних закладів – юнкерські училища. Як писав військовий міністр Д.А. Мілютін у 1864 р. у доповідній записці: «У юнкерських училищах полягає майбутність нашої армії. Якщо діяльність їх вдасться на практиці, то армія буде забезпечена стройовими офіцерами зі ступенем розвитку, достатнім властиво для службової мети» [2, с. 179]. Спочатку юнкерські училища створювалися при військових округах. У них приймали випускників військових прогімназій та бажаючих із дворян, але їхня кількість була недостатньою, і училища нерідко починали заняття з не повністю укомплектованим штатом вихованців. З метою поліпшення становища у 1869 р. був дозволений вступ до училища дітям унтер-офіцерів. Це привело до збільшення числа поступаючих [2, с. 179].

1 вересня 1865 р. було відкрито Чугуєвське юнкерське піхотне училище. [13]. Спочатку штат вихованців складався з 200 осіб (2 роти). Комплектування вироблялося по всестановій ознаці. В 1869 р. штат училища збільшений до 300 юнкерів. Відповідно до наказу по Військовому відомству №218 від 1888 р. штат вихованців училища був розширений до 400 слухачів (4 роти) [3, с. 615]. В 1901 р. відбувається заміна 2-х річного курсу навчання на 3-х

річний, юнкера з училища стали випускатися поручиками, а не підпрапорщиками [13]. З 1910 р. штат вихованців був збільшений ще на 30 осіб (наказ № 205 по Військовому відомству від 10 травня 1910р.). В 1911 р. Чугуєвське юнкерське училище було перетворено на військове училище. До 1914 р. штат училища становив 400 штатних та 44 позаштатних юнкера. Відповідно до наказу по Військовому відомству № 243 в 1910 р. відбувається перетворення у військові училища ще 5 юнкерських училищ: Віленського, Одеського, Тифліського та Чугуєвського [3, с. 617]. Підготовку юнаків до вступу в юнкерського училища здійснювало і Харківське реальне училище [6, с. 162].

Таким чином, незважаючи на відсутність військово-навчальних закладів безпосередньо в Харкові, харків'яни надавали значну допомогу у функціонуванні зокрема Петровського Полтавського кадетського корпусу. Спогади В.П. Коропова свідчать про популярність військової освіти серед населення Слобідської України. Слід зазначити роль цивільних навчальних закладів, таких як Харківський колегіум і Казенне училище в підготовці військових фахівців. Харківський університет також вніс вклад у розвиток військової освіти, поклавши початок Ветеринарному інституту, одним з напрямків діяльності якого була підготовка військових ветеринарів для кавалерії. Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок про значний внесок жителів Слобідської України у підготовку військових кадрів російської армії у II - й пол. XIX - поч. XX ст.

Список літератури: 1. *Багалеї Д.И, Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования / Д.И. Багалеї, Д.П. Миллер. – Х. : Основа. – Т. 2. – 973 с. 2. *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XIX веке / Л.Г. Бескровный. – Наука, 1973. – 615 с. 3. *Военные училища // Военная энциклопедия* : в 18 т. / Под ред. В.Ф. Новицкого. – СПб., 1911–1915. – Т. 6. – 1912. – С. 615–617. 4. *Коропов В.П.* Харьковская старина. Из воспоминаний старожила (1830–1860 гг.) / В.П. Коропов. – Х. : Южный край, 1900. – 255 с. 5. *Лалаев М.С.* Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их Управлению: От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича, 1700–1880 / М.С. Лалаев. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1880. – 283 с. 6. *Лейбфрейд А.Ю. Полякова Ю.Ю.* Харьков. От крепости до столицы : Заметки о старом городе / А.Ю. Лейбфрейд. – Х. : Фолио, 2004. – 335 с. 7. *Павловский И.Ф.* Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890 гг.) / И.Ф. Павловский. – Полтава : [Б. и.], 1890. – 256 с. 8. *Положение о штатах военных гимназий (1873 г.) // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 48. – № 51929.* 8. *Устав для военно-учебных заведений второго класса (1830 г.) // ПСЗ – Собр. 2-е. – Т. 5. – № 3598.* 9. *Указ об учреждении в некоторых губерниях военных училищ (1801 г.) // ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 26. – № 19980.* 10. *О составлении*

комиссии для рассмотрения проекта о заведении военных корпусов в губерниях (1803 г.) // ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 27. – № 20975. 11. Указ об учреждении военных училищ (1805 г.) // ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 28. – № 21675. 12. Чугуевское юнкерское училище // Русская императорская армия: сайт. – Режим доступа: <http://www.regiment.ru/reg/VI/C/17/1.htm>.

Поступила в редколлегию 11.03. 12

УДК 271.2-726.1

С.С. ТЕЛУХА, канд. іст. наук, старший викладач НТУ «ХП»

ОСНОВНИ НАПРЯМКИ КАДРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА АНТОНІЯ (ХРАПОВИЦЬКОГО) НА ХАРКІВСЬКИЙ КАФЕДРІ

В статті аналізуються основні напрямки кадрової діяльності Владика Антонія під час служіння на Харківській кафедрі, які полягали в частковій реорганізації кадрового складу духовенства єпархії, розширенні прав регіонів єпархії за рахунок створення вікаріатств, нагородженні церковнослужителів.

In the article basic directions skilled activity of Bishop Anthony are analysed during his service on the Kharkov department, which consisted in partial reorganization of skilled composition of clergy, expansion of rights for the regions of diocese as formation of vikariatsv, rewarding of church pastors.

В статье анализируются основные направления кадровой деятельности Владика Антония во время его служения на Харьковской кафедре, которые заключались в частичной реорганизации кадрового состава духовенства, расширении прав всех регионов епархии в виде образования викаріатств, награждении церковнослужителей.

Постать митрополита Антонія (Храповицького) одна із найвідоміших в історії Православної Церкви початку ХХ століття, діяльність якого припала на часи знакових історичних подій. На Харківській святительській кафедрі Владика проводив насичену церковну та суспільно-політичну діяльність. Всі заходи, які здійснювалися ним протягом чотирьох років були спрямовані виключно на зміцнення позицій Російської Православної Церкви, повернення її колишнього авторитету серед населення, посилення в народі почуттів набожності, релігійного благоговіння, богобоязні. Кадрові заходи Владика займали окреме місце в його багатогранній діяльності та не були до цього предметом подібного дослідження.

Для написання цієї статті, автором були використані праці як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Серед сучасних українських регіональних вчених, які вивчають проблеми православної церкви та діяльність її архієреїв слід згадати праці М.Матвієнка, О.Кравченко, С.Шоломової [1-4]. Схожим прикладом може слугувати російська

історіографія, а саме праці В. Алексєєва, А. Бахтуриної, М.Бабкіна [5-7]. Заслугує окремої уваги багатотомне видання єпископа Каліфорнійського Никона (Рклицького), який був учнем та однодумцем Владики Антонія та вивчав головні аспекти його церковної та громадської діяльності [8]. Зокрема, Никон (Рклицький) висвітлив декілька цікавих фактів, що стосувалися кадрових ініціатив Високопреосвященного [8, с. 12-20].

Важливою для даного дослідження є опублікована в 2009 році перша енциклопедія Православ'я на Слобожанщині, яка включає в себе короткий опис історії Харківської єпархії, життя та діяльності її архієреїв, церковних вчених, викладачів, богословів, місіонерів, письменників, тощо [9].

Ретельне дослідження кадрової політики Високопреосвященного Антонія довело, що вона відрізнялася певною лояльністю до харківських церковників і була позбавлена намірів кардинальним чином змінити старий кадровий склад єпархіального управління всіх рівнів. Вже 2 січня 1914 року за розпорядженням нового архієпископа був скликаний спеціальний єпархіальний з'їзд „з метою особистого знайомства ... з благочинними єпархії ... і з положенням благочинницьких рад” [10, арк. 58]. Проте свідомості про масові звільнення представників місцевого духовенства з ключових посад, ані про докорінні зміни у кадровому складі приходських священнослужителів джерела не містять. З одного боку, це пояснюється обмеженістю в часі – надто недовго Владика перебував на чолі Харківської кафедри, щоб встигнути кардинально оновити ієрархічно-священницький „корпус”, а, крім того, політична та економічна нестабільність 1914 року відвернули його увагу на вирішення більш глобальних питань. З іншого ж боку, в докорінних кадрових змінах взагалі могло не бути потреби через відповідний професійний підбір церковно- і священнослужителів.

Вдалося знайти відомості лише про кілька нових призначень. Перш за все, це призначення на посаду єпархіального місіонера архієпископа Митрофана, якого було викликано з Волині [8, с. 12]. Безперечно, в цьому випадку можна було б підозрювати Антонія (Храповицького) у намаганні наблизити до себе перевірену людину, однодумця й соратника, допомогти їй у кар'єрному рості, проте, для даного призначення можна знайти інше раціональне пояснення. Свого часу архієпископ Митрофан набув значного досвіду боротьби з прозелітизмом у Волинській єпархії, що мало особливе значення для Харківської губернії, де на початку ХХ століття спостерігалися різке

поширення дисидентських релігійних рухів та падіння авторитету Православної Церкви.

Важливу посаду харківського вікарія було збережено за єпископом Сумським Феодором, який отримав новий титул „єпископа Старобельського, 1-го вікарія Харківського Архієпископа” [8, с. 16].

У 1916 році владику Антоній отримав у Синоді дозвіл на створення в Харківській єпархії другого вікаріатства з метою консолідації всіх єпархіальних районів під безпосереднім архіпастирським контролем; звання другого вікарія отримав вищезгаданий архімандрит Митрофан, якому доводилося одночасно суміщати дві ключові посади [11]. Єпископ Митрофан першим із вікаріальних єпископів став жити в місті Суми [9, с. 17].

У 1918 році, наприкінці свого перебування на Харківській кафедрі, Владика домігся створення останнього, третього вікаріатства, головою якого призначив свого соратника, колишнього настоятеля Мелецького монастиря Варшавсько-Холмської єпархії архімандрита Алексія, надавши йому звання єпископа Вовчанського [8, с. 16; 11].

За ініціативою Владики, вікарії не тільки здійснювали функції помічників голови єпархії (що, на його думку, було антиканонічно та принизливо), а й отримали широкі права повітових архієреїв з дозволом керування всіма сферами церковного життя власних повітів [8, с. 20].

Що стосується позиції Антонія (Храповицького) відносно парафіяльного духовенства, то вона також не відрізнялася якими-небудь особливостями за виключенням того, що, за спогадами сучасників, він не був прихильником жорстких адміністративних стягнень або навіть простих доган відносно пастирів, що провинилися. Враховуючи фактор людської слабкості, він завжди намагався проявляти поблажливість, а тому й не здобув слави суворого керівника. Навіть після отримання доносів на конкретних духовних осіб, які уникали виконання службових обов'язків, наприклад, ігнорували необхідні для священнослужителя сповіді в окружного духовника, Владика не робив жодних радикальних дій у вигляді адміністративних покарань [12, арк. 8; 13, арк. 31]. Більш того, Владика виступав ярим противником анонімних скарг і влітку 1914 року передав до Харківської духовної консисторії особливе розпорядження наступного змісту: „Оголошую для загального відома, що з самого приїзду до Харкова я отримую щотижня близько півдесятка непідписаних скарг ... Ці скарги я знищую без всілякого наслідку і ... не торкаюся до них, якщо одразу помічаю, що вони не підписані” [14]. Для запобігання професійних і моральних порушень Владика лише регулярно видавав

різноманітні „пояснення” богослужбового статуту й пастирської діяльності, вимагаючи бездоганного служіння Православної Церкві [8, с. 21].

„За благонравну поведінку та віддане виконання ... різних послухань” Преосвященний Антоній широко практикував традиційні заохочування представників середнього та нижчого клиру у вигляді нагородження їх елементами священослужительського вбрання – набедрениками, палицями, скуф'ями, камилавками [15, арк. 2; 16, арк. 1; 17-25]. Однак було з'ясовано цікавий факт. Духовні особи, які отримували нагороди морального характеру, повинні були сплачувати обов'язкові грошові внески у розмірі 2 крб. „за бланк про нагородження” та 13 крб. „на покращення побуту службовців канцелярії Духовної консисторії”, що викликало загальне незадоволення харківського духовенства. Таке становище справ було переглянуто лише у травні 1918 року, коли протоієрей Георгіївської церкви Ізюмського повіту Михайло Секиренко подав до консисторії рапорт з відмовою робити подібні внески через відсутність коштів. Рішенням консисторії сплачування нагородженими „пожертвувать” не скасували, але „надали їм характер необов'язковості” [16, арк. 1].

Антоній (Храповицький) намагався залишити незмінною і систему адміністративного управління Харківською єпархією. Вона традиційно функціонувала за принципом колегіальності, тобто шляхом прийняття спільних рішень обмеженого кола церковних ієрархів на чолі з архієпископом Антонієм. При цьому вирішення всіх принципово важливих церковно-релігійних питань залишалося прерогативою єпархіальних з'їздів духовенства. Але після Лютневої революції 1917 року, з причин, які вже не залежали від Владики, встановлений порядок почав поступово руйнуватися, відкриваючи шлях до демократизації системи церковного управління. Відповідно до вимог часу, у квітні-травні 1917 року Святіший Синод розробив і видав ухвалу щодо привілеїв духовенства і мирян та їх більш активної участі в керуванні церковними справами з метою „ліквідації недоліків церковно-суспільного життя, що їх було накопичено за попереднього ладу” [13, арк. 24]. Відповідно до неї, почалося створення „виконавчих духовних комітетів” – виборних органів з рівною кількістю духовних і світських членів. Крім того, для вирішення поточних питань створювалися єпархіальні союзи, а також частіше скликалися єпархіальні з'їзди, збори та парафіяльні зібрання [13, арк. 24-25].

Навесні 1918 року Помісний Собор Російської Православної Церкви підписав розпорядження про скасування єпархіальних з'їздів та надання повноважень „вищого органу, за допомогою якого архієрей

керує епархією”, епархіальному зібранню у складі представників духовенства й мирян. До компетенції зібрання входило вирішення церковно-просвітницьких та фінансово-економічних проблем епархії, забезпечення духовно-релігійних потреб парафіян, завідування свічковими заводами, організація матеріальної допомоги духовним і світським особам [26].

Подібне епархіальне зібрання в Харківській епархії вперше і в останнє відбулося 15 травня 1918 року під головуванням Високопреосвященного Антонія. За його пропозицією було обрано товаришів голови зібрання, якими стали єпископ Сумський Митрофан і єпископ Старобельський Неофіт, а також затверджено рішення про створення 5-ти спеціальних комісій – адміністративної, фінансової, з завідування епархіальною типографією та газетою, з завідування духовно-навчальними закладами [26]. Проте документальні відомості щодо їх діяльності повністю відсутні. Враховуючи політичний хаос, в якому опинилася колишня Російська імперія у той час, можна припустити, що ці комісії так і не змогли розпочати роботу.

Отже, кадрова діяльність Владика Антонія є невід'ємною частиною його церковно-адміністративної діяльності. Вона була спрямована не на докорінні зміни в управлінні епархією, а на поліпшення самої її структури, розширення автономії регіонів, створення сприятливої, дружньої атмосфери серед духовенства, шляхом поширення усіляких заохочень, подяк, нагород.

Список літератури. 1. *Матвеевко М.* История Харьковской епархии (1850–1988). – Научный очерк / М. Матвеевко. – Х.: [Б.и.], 1999. – 227 с. 2. *Матвеевко М., Каплин А.Д.* Харьковская епархия в условиях революционных событий 1917 // 1917 год: Революции в России. Мат-лы Всероссийск. науч. конф. 30 ноября – 1 декабря) 2007 г. – М.: МГПУ, 2008. – С.299-304. 3. *Кравченко О. В.* Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській епархії (1799–1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун–т ім. В.Н.Каразіна / О. В. Кравченко. – Х., 2003. – 19 с. 4. *Шоломова С. Б.* Антоний Храповицкий в Харькове / С. Б. Шоломова // Наукові здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура – Х : Курсор, 1999 – С.127 – 132. 5. *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Сов. государства и религии / В. А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991 . – 398 с. 6. *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А.Ю. Бахтурина. Серия “Первая монография “ под ред. Г.А. Бордюгова. – Москва, АИРО–XX, 2000. – 264 с. 7. *Бабкин М.А.* Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / М.А. Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – 504 с. 8. *Никон* (Рклицкий), еп. Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого / Никон (Рклицкий). – Нью-Йорк, 1958. – Т.4. – 248 с. 9. Православная энциклопедия Харьковщины / Автор идеи и руководитель проекта В.В.Петровский. Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Х.: Майдан, 2009. – 564 с. 10. ДАХО.- Ф. 40. – Оп. 100. – Спр. 613. Про скликання епархіального зїзду духовенства (1914 р.). 11. Список викарных архиереев Харьковской Епархии Московского патриархата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org.wikipedia/org.12>

ДАХО.- Ф. 40. – Оп. 101, Спр. 1014. Про зїзд духовенства (1917 р.). 13. ДАХО.- Ф. 40. – Оп. 101, Спр. 1014а. Про зїзд духовенства (1917 р.). 14. Распоряжение Архиепископа Антония // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 28 августа. 15. ДАХО.- Ф. 40. – Оп. 100. – Спр. 671. Про нагородження священно-церковних служителів (1914 р.). 16. ДАХО.- Ф. 40. – Оп. 100. – Спр. 1001. Питання про пожертвування духовенства за нагороди (1918 р.). 17. Награды духовенству // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 30 ноября. 18. Награды духовенству // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 4 декабря. 19. Награды духовенству // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 9 декабря. 20. Награды духовенству // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 17 декабря. 21. Награды духовенству // Южный край. – 1916. – 6 февраля. 22. Награды духовенству за сбор золотой монеты // Южный край. – 1916. – 24 февраля. 23. Награждение // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 25 января. 24. Награждение // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 3 января. 25. Награждение // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 8 января. 26. Епархиальное собрание // Южный край. – 1918. – 16 мая.

Надійшла до редколегії 1.2.2012

УДК 930(477.54):[94(=16/=17):001.53]

Н.М. МАЛИНОВСЬКА, канд. іст. наук, ПВНЗ Міжнародний
Слов'янський університет, Харків

БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ У ТВОРЧОСТІ А.П. КОВАЛІВСЬКОГО

У статті проаналізовано балто-слов'янські паралелі у творчості видатного українського джерелознавця А.П. Ковалівського (1895 – 1969), які дозволили вченому обґрунтувати новий перспективний підхід до вивчення дохристиянських вірувань в Україні і довести достовірність свідчень арабського мандрівника X ст. Ахмеда Ібн Фадлана.

В статье проанализированы балто-славянские параллели в творчестве выдающегося украинского источниковеда А.П. Ковалевского (1895 - 1969), которые позволили ученому обосновать новый перспективный подход к изучению дохристианских верований в Украине и доказать достоверность сведений арабского путешественника X века Ахмеда Ибн Фадлана.

The Baltic-Slav parallels from the creative work by A. P. Kovalivsky (1895 – 1969), the prominent Ukrainian source researcher have been analysed in this article. They permitted the scientist to make a basis for the new perspective approach to study of pre-Cristian cults in Old Ukraine and to prove the trustworthy of information of the Arabian traveler of X century Ahmed ibn Fadlan.

Професор Харківського університету А.П. Ковалівський (1895 – 1969) відомий перш за все як автор першого наукового перекладу тексту опису подорожі Ахмеда ібн Фадлана на Волгу за Мешхедським рукописом, який він доповнив ґрунтовними коментарями, намагаючись

встановити втрачені частини тексту і визначити достовірність свідчень арабського мандрівника. Дослідник довів місцеве походження уявлення про північне сяйво як змагання злих і добрих духів, звернувшись до фольклору балтійських народів, зокрема того, що став основою естонського епосу «Калевіпоег» та латиського – «Лачплесіс» [5].

Ці паралелі не були випадковими в науковій діяльності харківського вченого. Він глибоко і всебічно знав мову та культуру народів Балтії. Стійкий інтерес до цієї культури в А.П. Ковалівського простежувався з самого початку його дослідницької праці. Зокрема він широко використовував балто-слов'янські паралелі у дослідженнях з історії української духовної культури, котрі він вважав головними у своїй науковій роботі. Сміливі ідеї, оригінальні підходи, методологічне розмаїття творчої спадщини одного з найцікавіших харківських істориків ХХ ст. вимагають детального вивчення задля збагачення вітчизняної наукової традиції, зміцнення спадковості між поколіннями українських дослідників. Фактичний матеріал праць А.П. Ковалівського, осмислений на сучасному науковому рівні, може суттєво доповнити уявлення про вітчизняне минуле. Особливо це стосується язичницьких вірувань у давній Україні. Поширені в нації уявлення в цьому напрямі неповні і суперечливі, хоча без послідовного висвітлення дохристиянського періоду української культури її картина не може бути цілісною. Сказане зумовлює актуальність даної статті.

Балто-слов'янські паралелі у творчості А.П. Ковалівського раніше не ставали предметом дослідження. Провідним напрямком його праці вважались сходознавчі дослідження; також він вважався одним з авторитетних знавців життя і творчості Г.С. Сковороди. Праці харківського вченого з історії староукраїнського світогляду практично не засвоєні українською наукою. У літературі основне значення надається феноменальному, поверховому висвітленню теми – назвати і охарактеризувати богів і головні свята, як це зробив, наприклад, І.Огієнко [10]. У п'ятитомній історії української культури у відповідному розділі зазначено, що “первісна людина знаходилась у полоні міфологічного мислення. Міф – це плод людської фантазії, штучний світ, породжений людською уявою”, при цьому посилаються на працю російського дослідника А.Ф. Лосева [4, с.63]. Дохристиянським віруванням населення України, за цим виданням, були властиві обожнення неба і небесних світил, що уособлювали вищі сили. З літописів відомі слов'янські божества сонця: Сварог, Дажбог, Хорс. Поширений був культ сонця, культ богині Землі. Стрибог за старою традицією визначений як бог вітру, Переплут ототожнений з Смарглом і вслід за Б.А. Рибаківим визначений як бог рослинності і

родючої сили, захисник сім'я, рослин. Давні українці обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, заселяючи їх численими божками. Усі божества охарактеризовані як антропоморфні, між ними існувала чітка ієрархія. Верховним божеством знов-таки вслід за Б.А. Рибаківим визначений Род [4, с.660 – 665].

Мета даної роботи – висвітлити балто-слов'янські паралелі у творчості А.П. Ковалівського і дати оцінку результатам їх застосування. Для цього ставиться завдання розглянути наукову спадщину вченого у відповідному ракурсі, співставити його ідеї та здобутки з відповідними у сучасній історичній науці.

Загальна установка дослідника була такою: “У Західній Європі за давніх часів було три класичні мови – старогрецька, латинська й старолитовська. з них повстали – новогрецька, італійська та інші романські мови, а зі старолитовської частково латиська. Однак й старолитовська мова мало змінена все ж збереглася у сучасній литовській мові. Таким чином ця мова зараз є єдиною класичною мовою в Європі. Крім того, литовська мова і стародавня литовська культура, особливо дохристиянська литовська релігія, мають виняткове значення для розуміння старослов'янської, отже й староукраїнської культури. Наші знання упираються в минулому в часи християнізації. Для нас старослов'янська мова це фактично старомакедонська церковна мова, усе давніше є гіпотетичне. Так само й про старослов'янську культуру ми знаємо тільки з пам'яток вже християнської доби. Археологія має значення тільки для історії матеріальної культури. Це все ж німі пам'ятки, які без живого слова фольклору або переказу таких мандрівників як Ібн Фадлан, призводять тільки до загальних гадок” [2, с. 51].

Дослідники вірувань народів Балтії показали, що все життя литовського селянина було в усіх дрібницях поділене між різними божествами, при чому більшість їх імен ясно вказує, до якої саме практичної сфери належить їхня діяльність. Інакше кажучи, у стародавній Литві, як і у Давньому Римі, ми можемо спостерігати культ актуальних божеств, суто прагматичних, пов'язаних здебільшого з виробничими процесами. А.П. Ковалівський був впевнений, що первісна українська культура також ґрунтувалася на виробничих культурах [7].

Однак практично всі вітчизняні дослідники “змішували магію, культ і міфологію, утворюючи цілий світ давніх божеств, що ніколи не існували [7, с. 134], намагалися витворити з них “Олімп” на взірць давньогрецького, і тільки після нього, як додаток, згадували, що “слов'яни” також вклонялись різним дрібним божествам хати, лісу,

поля, води, при цьому згадувались переважно образи сучасного народного фольклору – русалки, лісовики, водяники, які в сучасній своїй формі божествами не являються, бо в усіх своїх потребах селянин звертається до інших божеств – до святих, які поділили між собою різні боки його життя й господарства [7, с.148].

Приступаючи до вивчення духовної культури в Україні, А.П. Ковалівський рішуче відмовився від поширеного уявлення про давню українську культуру як перш за все культуру християнську. Дослідник стверджував, що християнська культура, котра зросла на зовсім іншому ґрунті, належала в той час лише тонкій горішній верстві суспільства, навіть вужче – представникам духовенства. Він відзначив, що “навіть і вища світська верства, князі, їхні дружинники, бояри тощо, енергійно запроваджуючи християнство, самі лише незначною долею були дійсно причетні до “почитання книжного”, плекаючи свою стару епічну поезію, де язичькі спогади були ще дуже, захоплюючись скоморохами і т.ін. [8, с. 98]. Водночас культура широких народних мас, яку і належить вважати за дійсну основну культуру доби давньоруської державності, і не вважалася християнською, перетворившись у таку “лише за післятатарської доби в межах білорусько-литовської держави” [9, с. 98]. Попередники А.П. Ковалівського розглядали народну культуру в загальному обсязі слов’янської міфології. Історик не був впевнений в культурному домінуванні слов’ян на українських землях протягом першого тисячоліття нашої ери, тому надавав перевагу порівнянню української старовини не з матеріалом інших слов’ян, котрі, на його думку, багато втратили зі своїх первісних традицій, але зі звичаями литовців, фінів, давніх італіків.

Стаття “Виробничі культури у давній Україні” [7] мала таку структуру: загальна постановка питання про сутність і характер староукраїнських культів, огляд і коментар писемних джерел з метою відтворення ряду народних актуальних божеств. А.П. Ковалівський доводив, що на початку в Україні, як і всюди, панував цілий шар культів актуальних божеств, котрі впливали з безпосередніх обставин людського життя та праці [7, с. 175]. Головна ознака цих божеств – прозорість їх імен. Вони не можуть поширюватись далеко, особливо поза межі даної мови вже тому, що їх імена на новому ґрунті стають незрозумілі. Уявлення про універсальні, особисті божества постає з розвитком вищих класів суспільства і саме серед них. Саме серед вищих класів дужче за все розвивається почуття особистості, людина починає виділяти себе з колективу й універсалізується, тобто починає сама братись за різного роду справи; чимдалі більше входять до вжитку

власні імена. Так само і в релігійній сфері божества стають більш особистими, стають у більш організовані відносини поміж себе, утворюється ієрархія божеств. На чолі ставлять божество племені, держави чи якогось значного центру. До такого божества зверталися з державними, військовими справами; до конкретних справ народних мас воно по суті не мало відношення. Ті маси занадто близько стояли до праці і її окремих моментів, вони не виробили в собі здібності узагальнення, їх дух занадто колективний, щоб розуміти особистість, їм ще довго потрібні актуальні божества. Але вони не можуть лишитись тільки з цим. Авторитет правлячих вимагав, щоб їх божество поважалося усіма, щоб воно, як князь в особі своїх тіунів, втручалось навіть у дрібні справи городян і смердів. Відносно особистих божеств це робиться у формі субординації божеств різних нижчих груп вищому, утворення пантеону [7, с.144-147].

Дослідник насамкінець зазначав: “Актуальні божества стоять у тісному зв’язку з первісною магією. Поруч із ними в давній українській релігійній практиці стояли божества організаційні – епохи тотемної, родової, державної. Мені здається, що виділення цих первісних, основних форм необхідне, щоб розплутати ту масу даних, що ми маємо про наш давній світогляд” [7, с. 176].

У наступній праці “Берегині й переґеня” [6] А.П. Ковалівський дослідив цей характерний культ, відносно якого у літературі зустрічаються неузгодженості: як визначив сам історик, одні дослідники розвивали теорію культу покійників на підставі поширеного у писемних джерелах виразу упирі – берегині, інші без вагань ототожнювали берегинь з русалками, а далі знову-таки з покійниками, змішували їх з вілами на підставі означень їх числа 27 тощо. Дослідник докладно проаналізував усі писемні згадки про цей культ, найвизначніші праці з даного питання (С.П. Шевирьова, І.Срезневського, А.Афанасьєва, С.Соловійова, П.Владімірова, Є.Анічкова, Н.Гальковського, В.Мансікки, А.Брюкнера, З.Нідерле, Д.Зеленіна, К.Копержинського), залучив нещодавно опубліковані фольклорні джерела, зокрема замітку О.Курило “Як водили переґеню”. Висновки його були такі: берегині були божества хліборобські, саме обжинкового часу, збирання хліба, осінніх толок, де в їхньому культі найбільше брали участь жінки. Етимологія слова походить від берегти. Культ берегині був подібний до культу богині Tutulina з староіталійської релігії [6, с. 106].

Найбільш послідовно А.П. Ковалівський виклав результати своїх досліджень з дохристиянської культури у розділі “Вірування”. У цій роботі історик, спираючись на нові культурологічні

дослідження, доводив, що термін “міфологія” для визначення вірувань застарів: у “віруваннях” треба розрізнати три відмінні категорії, що в житті сплітаються – магія, культ і окремо – міфологія. А.П. Ковалівський визначав магію як змагання людини особливого роду діями чи словами викликати ті чи інші потрібні їй явища чи то в людському житті, чи то в зовнішній природі; магія нікого не прохає, лише проводить дії. Існувала магія людського життя (боротьба з різними випадковими подіями, регулярні магічні дії, які обов’язково мали відбутись над кожною людиною при народженні, ініціації, весілля) і магія здобування їжі (звірина, рослинна магія).

Радикально відмінним від магії є культ, чи власне релігія. В чистій формі культ є прохання, звертання до доброї ласки вищої істоти, померлого, духа чи божества. При цьому, зауважував дослідник, не обов’язково, щоб це божество уявлялось в якихось конкретних формах, а тим більше, щоб було відомо його походження, розповідались якісь міфи про нього тощо. Для культу по суті досить лише ймення божества. Виявом культу був річний релігійний цикл, котрий розпадався на дві, органічно злучені між собою, частини – річний цикл кохання й властиво хліборобський. У першій “щороку драматизується історія кохання, починаючи від перших його зародків у весну, через зростання цього почуття й парування парубків та дівчат і що далі закінчується обставинами життя молоді жінки” [8, с.107]. У другій А.П. Ковалівський виокремив низку імен об’єктів культу, в основному наведених у більш ранній статті “Виробничі культу в давній Україні”: Сварожитець - жар, культу дозрівання – Ядрій, Спорині, Спех; Обілуха – біління полотна; Попутник – допомагає в мандрівці; берегині – обжинкового часу, кутний, скотний, лісний бог; рожаниці – божества долі; Переплут – сп’яніння, бакхічного екстазу; Сварог – божественний коваль, він же закріплює шлюб; Дажбог – бог-податель; Стрибог – зустрічі, Перун – вдаряючий, нав’ї – предків, Велес – натхнення [8, с.112-119].

Окремо А.П. Ковалівський писав про діяльність князя Володимира, який здійснив спробу об’єднання культур. Культ Перуна сповідував князь і його дружина; культ Волоса - торгівці; культ Хорса був поширений у хозарських степах, він був тотожний Перунові, а назва мала чуваське походження; Дажбог – бог Чернігівщини, яка довго була незалежна від Києва і ймовірно окремо прийняла християнство; Мокошь – божество північно-східне; Симаргл – бог з Кімерійського Босфору, Передньої Азії,

слов’янської Тьмутаракані; Стрибог, як доводив А.П.Ковалівський, не бог вітру, але пересторога всій Русі [8, с. 119].

Давній культ, на думку історика, ще довго боровся з візантійською релігією, задовольняючи не державні, а щоденні масові потреби. Після татарської навали відбулося часткове оживлення язичництва, тому що втекло багато князів і духівництва. “Процес християнізації мас відбувся не в татарській Україні, а на заході і півночі, звідки вже з цією новою ідеологією населення посунуло на південь, спіткнувшись тут з уже ісламізованим татарством кримським” [8, с. 220-231].

Міфологія всякого роду, яка пов’язана і з магією, і з релігією, наростає вже як потреба пояснення магічних чи релігійних дій, зростає з генеалогічних родових предань, звіриних чи людських, або через розуміння образних форм мови в реальному значенні, або через свідому поетичну творчість. Значна частина цієї міфологічної матерії має лише далеке літературне, або й ніяке відношення до культу як такого [8, с. 218]. А.П. Ковалівський підкреслював, що “Поэтические воззрения” існують для поетів. Наукові й ненаукові поети й античності, й нової Європи любили уявляти собі, що боги політеїзму, це увособлення, оживлені образи сил природи, людських пристрастей і т.д. Це, може, і було так, але в пізніші часи, коли релігія втрачала свою первісну свіжість, люди все менше потребували її практично й підходили до неї естетично та раціоналістично” [7, с.147].

А.П. Ковалівський послідовно відстоював серйозний науковий підхід до вивчення вірувань, хоча ситуація здавалася вкрай неоднозначною для цього. Адже середина 1920-х рр. – це часи активної антирелігійної пропаганди. На її хвилі К. Штеппа написав популярний нарис з “української демонології”, в основному схвалений М.С. Грушевським і рекомендований до преміювання. Але А.П. Ковалівський, як секретар Укрголовнауки, піддав цю працю нищівній критиці [1, с. 101].

Отже, балто-слов’янські паралелі дозволили харківському вченому висвітлити дискусійні аспекти української культури на високому науковому рівні і в контексті світової культури. Дослідження А.П. Ковалівського слід вважати такими, що не втратили свого наукового значення. Вони суттєво збагатили доробок української науки і мають бути повернені до наукового обігу. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути такими: залучення українознавчого доробку А.П. Ковалівського до науково-просвітницької роботи, для чого слід

ставити питання про перевидання творів вченого 1920-х рр.; доповнення і розширення уявлення про внесок харківського вченого до вітчизняної історичної науки; використання фактичного і аналітичного матеріалу його праць у науковій, просвітницькій і краєзнавчій роботі.

Список літератури: 1. *Верба І.* Кость Штеппа / І. Верба // Укр. іст. журн. – 1999.- №3.- с. 101; 2. *Дашкевич Я.Р.* Андрій Ковалівський у листах 1961 – 1963 рр. / Я.Р. Шашкевич // Східний світ. – 1995. - № 2. – С. 34-58; 3. *Дашкевич Я.Р.* Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр. / Я.Р. Шашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII Київ-Львів, 1996.– С. 8-53; 4. Історія української культури. У п'яти томах. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с.; 5. *Ковалівський А.П.* Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии / А.П. Ковалевский – Х.: Изд-во ун-та, 1956. – 345 с.; 6. *Ковалівський А.П.* Березині й перебеня. (З дослідом текстів) / А.П. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури. Т. 9. – 1927. – С. 79-106; 7. *Ковалівський А.П.* Виробничі культ в Давній Україні. (Соціологічна студія на підставі писаних пам'яток) / А.П. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Ч. 2-3. – 1926. – С. 141-176; 8. *Ковалівський А.П.* Вірування / А.П. Ковалівський // Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Київ, ДВУ, 1928. – С. 216-251; 9. *Ковалівський А.П.* Картографічний метод в етнології / А.П. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Ч. 7. – 1927. – С. 53-62; 10. *Огієнко І.* Дохристиянські вірування українського народу / І. Огієнко // Витоки: Від найдавніших часів до першої половини ІХ ст. / Упоряд. О.І.Гуржій; Передм. В.М.Рички, О.І.Гуржія. с.5-18] – К.: Україна, 1995.- 415 с. – С.295-338.

Поступила в редколлегию 06.03. 12

УДК 4:614.84 (477)

М.І. ХАРЛАМОВ, канд. іст. наук, НУЦЗУ, Харків

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В УСРР У 1918–1919 РОКАХ

У статті розглядаються деякі важливі питання передумов формування радянської системи пожежної безпеки в Україні у 1918-1919 роках. Досліджуються також окремі аспекти державного регулювання та контролю за профілактикою та мірами боротьби з вогнем в РСФРР у 1918-1919 роках.

Ключові слова: пожежна безпека, пожежні дружини, протипожежні заходи, профілактика

В статье рассматриваются некоторые важные вопросы предпосылок формирования советской системы пожарной безопасности в Украине в 1918-1919 годах. Исследуются также отдельные аспекты государственного регулирования и контроля над профилактикой и мерами борьбы с огнем в РСФСР в 1918-1919 годах.

Ключевые слова: пожарная безопасность, пожарные дружины, противопожарные мероприятия, профилактика.

The some very important questions of prerequisites construction soviet system of fire safety in Ukraine in 1918-1919 years are considered in the article. In the article also investigated some individual aspects of the state regulation and control for maintenance check-up and steps struggle with fire in RSFSR in 1918-1919.

The key words: fire safety, fire brigades, fire-prevention arrangements, maintenance check-up.

Постановка проблеми. В даній статті розглядаються проблеми передумов становлення системи боротьби з пожежами в УСРР наприкінці другого десятиріччя ХХ століття. Дані питання безперечно є науково актуальними і можуть стати у пригоді при вирішенні сучасних проблем пожежної безпеки України, спираючись на певний історичний досвід.

Аналіз актуальних досліджень. Слід зазначити, що питання передумов формування системи пожежної безпеки в Україні у період з 1918 по 1919 рік не знайшли належного відображення у науковій літературі. Сучасні дослідники приділяють увагу питанням діяльності пожежних формувань у Наддніпрянській Україні, протипожежної діяльності земств Лівобережної України, протипожежній діяльності органів місцевого самоуправління в Південній Україні. Дані дослідження є безумовно ґрунтовними та актуальними. Проте хронологічні межі даних досліджень таких науковців, як Козинець О.В.[3], Сташенко С.Ш. [7], Тараненко С.П. [8] не охоплюють період з 1918 по 1919 рік.

Роботи таких авторів, як Глебова І.Н. [1], Назаров Ю.А. [4], Петрушенко М. [5], Замостьєв А. [2] торкаються питань передумов формування радянської системи пожежної безпеки, проте є, певним чином, заідеологізованими.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблематики й полягає у дослідженні проблем передумов формування нової радянської системи пожежної безпеки в Україні наприкінці та після завершення громадянської війни.

Виклад основного матеріалу. У дореволюційний період територія України значно потерпала від пожеж різних масштабів. За деякими підрахунками збитки народного господарства на наших землях могли складати від 500 до 700 мільйонів карбованців на рік [5, с. 8].

Система пожежної безпеки в містах, а особливо в селах перебувала на незадовільному рівні. Причиною великих та спустошуючих пожег була економічна відсталість регіонів та недостатній рівень державного надзору за системою пожежної безпеки.

Будинки у містах та селах були побудовані, переважним чином з дерева, криті були соломною, драпкою чи очеретом. Пожежні дружини погано забезпечувалися необхідним пожежним реманентом. Хоча і функціонували місцями добровільні та спеціально сформовані пожежні дружини, проте рівень пожежної безпеки був дуже низьким. У Київській губернії, наприклад, у 1913 році налічувалося 2 тисячі 460 великих пожеж. В місті Одеса у 1913 році нарахували 374 пожежі, у 1914 – 311, у 1915 – 244, у 1916 – 246, у 1917 – 416 пожеж [2, с. 5].

Революція, а також громадянська війна остаточно зруйнували систему пожежної охорони в Україні та інших республіках. Однак території вже колишньої Російської імперії продовжували потерпати від пожеж. Радянська влада, розуміючи важливість створення ефективної системи пожежної безпеки почала видавати ряд декретів, які повинні були покращити ситуацію в даному напрямі. Згідно першого законодавчого акту у цій галузі – декрету Ради Народних Комісарів РСФРР від 17 квітня 1918 року «Об организации государственных мер борьбы с огнем» було окреслено нові ефективні шляхи боротьби з пожежною небезпекою.

Великий внесок у розробку цього законопроекту зробив Марк Тимофійович Єлізаров, якому було доручено зробити аналіз стану справ у пожежній галузі. Єлізаров у доповіді Раді Народних Комісарів наголосив на величезній шкоді, яку завдають господарству республіки пожежі. При чому зауважувалося, що багатомільйонні збитки господарства держави, які були підраховані органами статистики, не є остаточними. Колосальними стали опосередковані збитки держави від вогняного лиха, що проявлялися у зупинці господарчої діяльності, відволікання величезної маси робітників на відновлення підприємств тощо.

Єлізаров проаналізував основні причини виникнення пожеж. До них він відніс: відсутність обов'язкових протипожежних нормативів, ефективного керівництва та спеціального державного органу протипожежного надзору, брак фахівців та спеціальних протипожежних засобів і реманенту [4, с. 17]. Окрім Єлізарова М.Т., у розробці декрету приймали участь голова Правління Всеросійської професійної спілки та завідувач Петроградськими курсами пожежних техніків Яворівський П.К., член правління Всеросійської спілки пожежних та страхових діячів Федотов Н.Т., голова правління Російського союзу спілок взаємного від вогню страхування Яічков К.М.. Раднарком РСФРР докладно дослідивши та обговоривши положення декрету прийняв з поправками даний документ. При чому особисті поправки вносив голова Ради Народних Комісарів В.І. Ульянов (Ленін).

Так, зокрема в цьому історичному документі зазначалося: “1. В целях ограждения народного достояния Российской Советской Федеративной Республики от пожарных бедствий и для высшего руководства, объединения, направления и развития мероприятий по борьбе с огнем, учреждается Пожарный Совет, под председательством Главного комиссара по делам страхования, должности которого присваивается наименование: Главный комиссар по делам страхования и борьбы с огнем. 2. Ведению Пожарного Совета подлежат все вообще дела по изысканию и применению как предупредительных, так и оборонительных мер борьбы с пожарным бедствием” [6, с. 2]. Як бачимо спеціально створена Пожежна Рада повинна була координувати всі питання, що торкалися проблеми пожежної безпеки в республіці, в тому числі мала контролювати попередній розгляд та розробку законодавчих актів з пожежної справи. А особа Головного комісара зі справ страхування та боротьби з вогнем, взагалі ставала однією з найважливіших в республіці, оскільки згідно пункту XXII цього ж декрету організація відділів Пожежної Ради, формування остаточного складу цих установ, визначення комплексу їх прав та обов'язків, призначення окладів грошового утримання для співробітників Ради, а також питання загального впровадження даного законодавчого акту, покладалися на зазначену посадову особу [5, с. 9].

Окрім того в документі було наголошено на необхідному подальшому розвитку пожежного законодавства, зроблено акцент на посиленні засобів попередження пожеж, плануванні поселень та вогнестійкому будівництві, водопостачанні та розвитку добровільних пожежних організацій. Окремо було поставлено питання про підготовку кваліфікованих кадрів та прогресивні науково-технічні розробки в пожежній галузі. Пропонувалося вести ретельні дослідження причин виникнення пожеж та впроваджувати єдину статистичну систему підрахунків кількості пожеж та збитків, які ті наносять народному господарству. Особливо ставився акцент на необхідності участі місцевих Рад у вирішенні питань пожежної охорони. Слід зауважити, що вперше в цьому документі була намічена планова система профілактичних заходів державного нагляду за системою пожежної безпеки в країні.

Цей документ мав дуже важливе значення у подальшому для розвитку системи боротьби з пожежами в радянській Україні 1920-х років, оскільки тоді були закладені головні принципи її побудови, окреслені пріоритетні шляхи розвитку. Цей декрет, а також інші законодавчі та нормативні акти Російської республіки були визнані та прийняті до впровадження на всій території УСРР Всеукраїнським

революційним комітетом вже 27 січня 1920 року [5, с.12]. Хоча українське керівництво прийняла лише декрети, що стосувалися військової, продовольчої, фінансової та господарської сфери.

Також згідно положень декрету “Об организации государственных мер борьбы с огнем” у 1918 році були прийняті обов’язкові постанови про протипожежну охорону заводів та фабрик, введено в дію положення про організацію протипожежного надзору, розроблений проект пожежної дослідної станції; був створений окремий фонд для отримання позик та допомоги на протипожежні заходи [2, с. 8].

Наприкінці 1918 року Раднарком РСФРР приймає новий декрет “Об организации страхового дела в Российской республике”. Згідно даного документу у зв’язку з утворенням Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) Пожежна Рада та Головний комісар зі справ страхування та боротьби з вогнем підпорядковувалися новоствореній установі. Було створено нову організацію в структурі ВРНГ – Пожежно-страховий відділ ВРНГ. 20 травня 1919 року ВРНГ приймає постанову “Об управлении пожарным и страховым делом РСФСР”. В ній, зокрема, підкреслювалося, що Пожежно-страховий відділ ВРНГ, на котрий покладалося загальне керівництво над пожежною та страховою справою в республіці, розробляє та здійснює через відповідні державні органи заходи загальнодержавного характеру в сфері профілактики та боротьби з пожежами, в тому числі з вогнестійкого будівництва та планування поселень. У функції Пожежно-страхового відділу входило також визначення потреб у пожежній техніці, її розподіл та облік, видача позик на протипожежні заходи, вирішення спірних питань між профільними організаціями та установами, видання обов’язкових постанов загального значення, ведення загальнодержавної пожежної статистики. Фактично Пожежно-страховий відділ ВРНГ дублював функції Пожежної Ради, але ефективність боротьби з пожежами вийшла на новий рівень завдяки кращому контролю з боку Вищої Ради Народного Господарства.

Цією ж постановою визначались функції губернських та повітових пожежних органів. В 12 статті положення передбачалося, що кошти на утримання місцевих міських та сільських пожежних дружин повинні бути видаватися з місцевих бюджетів. Ця стаття була змінена спеціальною постановою ВРНГ від 3 листопада 1919 року. Так, зокрема, зазначалося - “Во изменение Положения об управлении пожарным и страховым делом РСФСР Президиум Высшего Совета Народного Хозяйства постановляет статью 12 указанного Положения изменить следующим образом: Государство принимает участие в расходах на организацию и содержание пожарной охраны на местах в

пределах минимальных норм, устанавливаемых Высшим Советом Народного Хозяйства по Пожарно-страховому отделу, в виде ассигнований единовременных – на организацию пожарной охраны и ежегодных – на полное или частичное содержание ее. Указанные ассигнования отпускаются в распоряжение Высшего Совета Народного Хозяйства по Пожарно-страховому отделу” [4, с. 23]. Центральні органи управління перекладали основний фінансовий тягар боротьби з пожежами на регіональні органи, це призводило до погіршення стану пожежної безпеки на місцях, оскільки місцеві бюджети не наповнювалися належним чином. До справ захисту територій від пожеж активно залучалося населення, як добровільно, так і примусово у вигляді створення добровільних пожежних дружин, різного роду податків та повинностей на боротьбу з вогнем. Дана практика була сприйнята українським керівництвом на початку 1920-х років практично повністю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Слід зазначити, що розвиток теорії та практики системи пожежної безпеки в російській радянській республіці мав великий вплив на формування структури системи пожежної безпеки в УСРР 1920-х років. Українське керівництво затверджувало російські декрети для впровадження на своїй території. Таким чином, можна сказати, що законодавчі акти прийняті Раднаркомом РСФРР у 1918–1919 роках стали підґрунтям для створення системи боротьби з вогнем в УСРР у 1920-ті роки. У подальшому науково перспективним є безпосередній аналіз системи пожежної безпеки в УСРР в період нової економічної політики.

Список литературы: 1.Глебова И.Н. Испытание огнем: Очерк истории Харьковской пожарной охраны / И.Н. Глебова. – Харьков: Прапор, 1991. – 125 с. 2.Замостьев А. Бойцы огненного фронта / Пособие для докладчиков о 40-й годовщине Советской пожарной охраны / А. Замостьев. – К.: Издательский отдел Укргипросельстроя, 1958. – 28 с. 3.Козинец О.В. Діяльність добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні у II половині 19 – на початку 20 століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Козинець. – Миколаїв, 2010. – 20 с. 4. Назаров Ю.А. Бойцы огненного фронта / Ю.А. Назаров. – М.: Стройиздат, 1980. – 121 с. 5.Перетнемо дорогу вогню. – К.: Молодь, 1964. – 146 с. 6.Сорок лет пожарной охраны СССР (1918-1958). Специальный выпуск Управления пожарной охраны МВД Белорусской ССР и совета Белорусского добровольческого пожарного общества. – Минск: Звезда, 1958. – 18 с. 7.Стащенко С.І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С.І. Стащенко. – Черкаси, 2004. – 20 с. 8.Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні у II половині 19 – на початку 20 століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С.П. Тараненко. – Черкаси, 2007. – 20 с.

В.В. КАБАЧЕК, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

**ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ДУНСУКНО» (1921-1925 рр.) ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ МІСЦЕВОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
ЧАСІВ НЕПУ**

Стаття присвячена місцевому державному госпрозрахунковому об'єднанню «Дунсукно», що діяло в Подільській губернії у 1921-1925 рр. Основний акцент робиться на те, як відбивалися в його діяльності основні проблеми української державної промисловості перших років непу.

Стаття посвящена местному государственному хозрасчетному объединению «Дунсукно», действовавшему в Подольской губернии в 1921-1925 гг. Основной акцент делается на то, как отражались в его деятельности основные проблемы украинской государственной промышленности первых лет нэпа.

The article is devoted to the local state self-supporting basis unity «Dunsukno», which existed in Podolska County in 1921-1925. The main emphasis of work is how the basis problems of Ukrainian state industry were reflected in its activity during the first years of NEP.

Протягом двох останніх десятиліть серед вітчизняних науковців істотно зріс інтерес до так званої «мікроісторії». Безсумнівно, для осягнення історичного процесу напевно важливим є те, як відбиваються складні історичні події на долі окремої родини, як вони сприймаються пересічними громадянами. Вірогідно, щось подібне можна сказати і про відображення загальних економічних тенденцій певної доби на мікроекономічному рівні – в історії конкретних господарських одиниць. Зокрема, досить цікавим може бути застосування індуктивного та дедуктивного методів при з'ясуванні основних проблем розвитку місцевої державної промисловості УСРР часів непу.

Попри те, що історія української промисловості цього періоду була досить широко (хоча, зрозуміло, і з певним ідеологічним забарвленням) висвітлена ще у радянській історіографії [див., напр.: 1-8], розвиток такого її сегменту як місцева державна трестована промисловість, що з'явився в результаті господарської реформи 1921-1922 рр., залишився майже не охопленим. Те саме стосується і сучасної української історіографії – у дослідженнях, спеціально присвячених історії українських трестів 20-х рр. ХХ ст. [9; 10], відсутні навіть підрозділи про місцеві державні промислові об'єднання (трести), а їхня діяльність відображена надто побіжно. До вказаного можна додати окремі згадки у роботах з історії місцевих органів державної влади,

яким підпорядковувалася місцева державна промисловість у позначений період, проте їх автори – як радянські, так і сучасні [11-13 та ін.] – не мали змоги докладно зупинитися на даній проблемі через інші завдання своїх досліджень.

Оскільки в цілому історія місцевої державної промисловості часів непу залишається малодослідженою, годі й казати про історію її окремих трестів. Відтак, дана розвідка має своїм завданням як частково заповнити цю прогалину, так і спробувати поглянути на непівські реалії крізь призму конкретної господарської одиниці – промислового об'єднання Подільської губернської ради народного господарства (ГРНГ) «Дунсукно», доля якого була досить типовою для місцевої державної промисловості УСРР, проте – не зовсім типовою для відсталі в промисловому відношенні Подільської губернії: станом на січень 1924 р. на ньому працювала ледве не половина робітників і службовців (413 з 959) об'єднань місцевої ГРНГ [14, арк.11]. Хронологічні межі статті збігаються з часом існування вказаного місцевого тресту.

Як відомо, пристосування промисловості до умов непу, що розпочалося в другій половині 1921 р., передбачало відмову держави від марнотратних зусиль по утриманню націоналізованих підприємств. Більшість з них підлягали здачі в оренду, консервації або ліквідації. Найбільш важливі фабрики та заводи залишалися у безпосередньому управлінні державою, проте схема їх функціонування докорінно змінювалася – вони знімалися з держпостачання і об'єднувалися у госпрозрахункові трести республіканського та всеросійського (згодом всесоюзного) або місцевого рівня. Формування з середніх за розмірами підприємств місцевих державних госпрозрахункових промислових об'єднань покладалося на ГРНГ, що діяли на правах відділів губвиконкомів.

Створення місцевого об'єднання «Дунсукно» відбувалося на базі підприємств так званого «Дунаївецького куша» у містечку Дунаївці Подільської губернії. Свого часу там нараховувалося до 30 суконних фабрик, але значну їх частину під час I світової війни було евакуйовано до Сум, Харкова та Москви [15, 12 листопада]. Ті ж, що залишилися, були націоналізовані більшовицькою владою і знаходилися у віданні Подільської ГРНГ, яка восени 1921 р. згідно рішень губернської економічної наради (губекономнаради діяли як постійні комісії губвиконкомів для вирішення поточних господарських питань) готувала 4 найбільш великі з них до переведення на госпрозрахунок і об'єднання у місцевий трест. Несподівано керівництво губернії було поставлене перед фактом, що фабрики без відома ГРНГ

перепідпорядковані безпосередньо Укртекстилю (главк Української РНГ), який вже призначив новий склад правління Дунаївецького куца та його голову. До речі, цей новий голова Фінкельштейн, що був надісланий з Харкова, навіть не повідомив про свій приїзд і не зареєструвався в Подільській ГРНГ. Реакція місцевих господарників було досить жорсткою. 28 листопада 1921 р. на спеціально скликаному засіданні кущового правління за участі представників ГРНГ та губернської Робітничо-селянської інспекції дії Укртекстилю були охарактеризовані як самоуправство, грубе порушення існуючого порядку, згідно якого главки без рішення УРНГ та заключення ГРНГ не мали права відбирати підприємства у місцевих органів, повноваження Фінкельштейна визнані недійсними, а завкущем Шору було оголошено догану «за незаконну передачу справ Фінкельштейну». Відповідну телеграму ГРНГ надіслав голові УРНГ В.Я. Чубарю [16, арк. 30-32].

Вказаний інцидент не був чимось винятковим. Найбільш дієздатні підприємства місцевих трестів ще на етапі їх формування стали об'єктом зазіхань могутніх центральних і республіканських відомств. Як відзначає В.І. Гринчукський, телеграм до УРНГ про «загарбницькі» дії з боку центральних і республіканських трестів, які включали до свого складу, не рахуючись з місцевою владою, добре оснащені і діючі підприємства місцевої промисловості, приведені до ладу зусиллями ГРНГ, надходило безліч. Але «протести останніх результатів не давали» [9, с. 34-35]. Проте, у даному випадку результат був: завдяки рішучим діям губернських органів Поділля їм вдалося зберегти дунаївецькі підприємства у своєму розпорядженні, що, разом з прикладами по інших губерніях [див., напр.: 17, с. 92-93], дозволяє вважати вищенаведене висловлювання тернопільського дослідника дещо категоричним. Боротьба «центру» й «місць» була зумовлена загальними вадами радянської системи, насамперед – відсутністю чіткого розмежування функцій і компетенції між владними органами різного рівня. В умовах проголошеного з непом'ясою розвитку місцевої ініціативи та часткового відродження ринкових відносин це протистояння загострилося у сфері джерел доходів бюджетів різного рівня. Зрозуміло, найчастіше перевага була на боці всевладних центральних відомств, проте певне «перетягування канату» між «центром» і «місцями» спостерігалось протягом всієї епохи непу.

Що ж до дунаївецьких підприємств, зусиллями місцевої ГРНГ вказані 4 фабрики увійшли до складу місцевого промислового об'єднання «Дунсукно». Як вже відзначалося, воно стало найпотужнішим на Поділлі і в подальшому працювало досить успішно: ще наприкінці 1921 р. значно зросло виробництво (з 7000 до 18000

аршин сукна на місяць), у 1922 р. його продукція мала збут не лише в губернії, а й у Києві та Харкові, а валове виробництво в січні 1923 р. становило 25200 крб. за довоєнною оцінкою [15, 12 листопада; 18, с. 367; 19, с. 42; див. також: 20, с. 49-50].

Досить цікавим є питання про принцип організації місцевих промислових об'єднань України. Як і у трестах великої індустрії, тут переважав галузевий принцип їх побудови. Проте у менш промислово розвинених губерніях, до яких відносилася Подільська, характерним було застосування і суто територіального підходу: там просто не було достатньої кількості відповідних за розмірами й значенням підприємств для створення галузевих трестів. Тому їх об'єднували за місцем розташування, як це було, наприклад, у Вінниці чи у Проскуріві, де наприкінці 1921 р. декілька різнопрофільних підприємств були зведені, відповідно, у Подільській промкомбінат та Проскурівський держкомбінат [21, с. 37-38; 18, с. 71; 15, 20 грудня]. Поруч з ними діяли і суто галузеві об'єднання [див., напр. 18, с. 84; 14, арк. 11], відтак спроби абсолютизації територіального підходу, які свого часу мали місце в історичній літературі [11, с. 143], навіть в масштабах Поділля не є надто переконливими. З цієї точки зору, як бачимо, «Дунсукно» займало певне проміжне становище: воно об'єднувало підприємства однієї галузі, які були розташовані досить компактно в територіальному відношенні через обставини, що склалися історично.

Серед проблем державної промисловості, які далися взнаки невдовзі після початку господарської реформи, варто відзначити явно недостатньо проведену концентрацію виробництва та невірну оцінку економічних перспектив конкретних підприємств. У Подільській губернії показовою в цьому відношенні є історія з паперовою фабрикою в містечку Совій Яр. У другій половині 1921 р. вона не працювала, і її передбачали здати в оренду, проте бажаних не знайшлося. Тоді замість того, щоб уважно обстежити це підприємство, проаналізувати його можливості та вирішити подальшу долю: закрити або все ж таки знайти спонукача-орендатора (за рахунок зниження ставок оренди, пільг і т. п.), Подільська ГРНГ утворила правління фабрики і заходила шукати для неї «рятівника» серед місцевих трестів. За період з кінця 1921 р. до осені 1922 р. підприємство змінило декілька хазяїв, отримало державні позики на відбудову і обіговий капітал, навіть тимчасово відновило роботу, проте так і не змогло закріпитися на ринку. Побувало воно і у складі об'єднання «Дунсукно», на балансі якого в той час вже була одна паперова фабрика в Проскуріві. Та оскільки фабрика «Совій Яр» потребувала подальшого капітального ремонту і дообладнання, на що коштів у об'єднання не було, восени 1922 р. її було виведено із складу

місцевої трестованої промисловості та знову намічено до здачі в оренду [20, с. 49; 18, с. 69, 84-85].

Як бачимо, за рік все повернулося «на круги своя». Але ж протягом цілого року (!) місцеві об'єднання несли марні витрати по утриманню цього непрацездатного підприємства, що як тягар навішували на прибуткові. В цьому, здавалося б, дрібному епізоді відбилася істотна проблема. Подібні приклади, які можна навести по більшості трестів місцевої промисловості, зрозуміло, не сприяли розвитку справжнього госпрозрахунку, недосконалість якого в період непу стала предметом критики дослідників ще наприкінці 1980-х рр. [див., напр.: 8, с. 93 та ін.].

І все ж, як відзначалося вище, протягом кінця 1921 – початку 1923 рр. «Дунсукно» мало непогані економічні показники. Вочевидь, це – не випадково: на відміну від трестів важкої індустрії місцева державна промисловість була більше пов'язана з ринком і раніше за неї перейшла на, хоча й обмежений втручанням директивних органів, госпрозрахунок. Проте у 1923 р. непівську промисловість спіткала гостра криза збуту, обумовлена розходженням «ножиць цін» на промислові та сільськогосподарські товари. Серед її причин, поруч з об'єктивними, варто відзначити істотне підсилення державного монополізму. Державні підприємства реалізовували свою продукцію населенню через систему державних синдикатів і губторгів, що не стимулювало їх до випуску більш якісних і дешевих товарів, дозволяло перекладати власну нерозпорядливість на споживачів за рахунок встановлення монопольної ціни, на що останні, врешті-решт відповіли істотним скороченням попиту.

Традиційно кризу збуту відносять до осені 1923 р., проте ще деякі радянські дослідники відзначали: розходження «ножиць цін» на промислові та сільськогосподарські товари почалося не раптово в 1923 р., а принаймні з осені 1922 р. [див., напр.: 2, с. 166]. Цікаво, що місцеві державні трести, які на відміну від центральних та республіканських були більш орієнтовані на споживчий ринок, відчули погіршення ситуації раніше за них.

Так, у червні 1923 р. об'єднане засідання президій Подільських губвиконкому і губекономради та постанова губернської планової комісії, що цьому передувала (обстеження з виїздом на місце проводила спеціальна комісія губплану), констатували: трест «Дунсукно» вже декілька місяців є збитковим. З основних проблем відзначалися розбухання штатів, невисока кваліфікованість робочої сили, завищені ставки робітникам, які нерідко виплачувалися частиною готової продукції, а також зростання кількості сировини на одиницю

виготовленої продукції. Було накреслено низку заходів щодо покращення ситуації – як негайних, так і розрахованих на тривалу перспективу. Серед стандартних (перейти на грошову оплату та унормувати її розмір, розширити відрядну оплату, покращити технічний стан фабрик, поступово замінити некваліфікованих працівників на більш кваліфікованих, підсилити контроль за раціональним використанням наявних матеріальних ресурсів і грошових коштів, після використання запасів сировини призупинити роботу фабрик і відновити її після розробки плану збільшення виробництва) окремо відзначимо рекомендації звільнити від **незаконних** [виділено нами – В.К.] місцевих податків і зборів, розробити план концентрації та надати більшу самостійність окремим фабрикам у виробничо-технічних, адміністративних і господарських галузях. На цьому тлі дещо дивно виглядає розпорядження перенести правління тресту з Дунаївців, де власне знаходилися його підприємства, до губернського центру – Вінниці. [22, арк. 76, 78-78зв.].

Відносно ж цілком ринкової пропозиції з розширення господарської самостійності фабрик, то навряд чи вона могла бути втілена у життя, оскільки суперечила тогочасній загальнодержавній лінії (самостійність, хоча б і номінальна, поширювалася на трести, а не на їх окремі підприємства) та не стикувалася з іншими пунктами тієї ж постанови. Зокрема, про яку господарську самостійність фабрик може йти мова, якщо приписувалося сконцентрувати для реалізації у правлінні тресту всю їх продукцію [22, арк. 78]? Та й невдовзі (26-28 серпня 1922 р.) нарада директорів промоб'єднань та повітових уповноважених ГРНГ взагалі визначила необхідним «розвантажити виробничі підприємства та об'єднання ГРНГ від комерційних операцій», зосередивши всю торговельну діяльність в губторзі [18, с. 67], тобто навіть об'єднання тепер не мали прав здійснювати торговельно-збутові операції самостійно. Це не тільки посилювало держмонополізм, а й суперечило інтересам самих об'єднань. У вищевказаній червневій постанові губплану по «Дунсукну» окремо містилося повідомлення до Української економічної наради (своєрідна скарга-виправдання) стосовно того, що трест «контрабандою не займався, а купував фарби і кард-стрічки на ринку», бо господарські органи (які не вказано, проте, вірогідніше за все – республіканські збуто-заготівельні) відмовлялися це робити для нього та відмовлялися приймати «совдензнаки» у якості оплати [22, арк. 78зв.] (вочевидь, вимагаючи червонці).

Надалі ситуація на підприємствах об'єднання лише погіршувалася. До об'єктивних труднощів і невдалих рішень

директивних органів додавався і суто суб'єктивний чинник – слабкість управлінського апарату тресту. Значну частину адміністративного персоналу на його підприємствах становили їх колишні власники. Дехто з них був відверто заляканий революційною хвилею і не міг підтримувати на фабриці належної виробничої дисципліни, а окремі, за оперативною інформацією органів ДПУ, тільки й мріяли, щоб доручене їм у керування підприємство збанкрутіло, і його після цього можна було взяти в оренду. Ця група управлінців була «розбавлена» «політично-витриманими» комуністами, які пройшли школу ВУНК, військового відомства, але дуже погано тямали у виробничих питаннях. Поруч з ними на посадах заступників директорів фабрик працювали і робітники-комуністи, яким також бракувало знань, особливо – економічних, проте це хоча б частково компенсувалося значним виробничим досвідом та авторитетом у робітничому середовищі. І лише декілька осіб були фахівцями-інженерами, дійсними знавцями своєї справи, проте далеко не все від них залежало [23, арк. 10-12].

Хронічний брак обігових коштів мав наслідком накопичення заборгованості по заготівлі сировини і по заробітній платі. Останнє призвело до гострого конфлікту на підприємствах, що мав місце 21-22 листопада 1923 р. В умовах суттєвого погіршення матеріального становища робітників, м'яко кажучи, далеко не кращим чином проявили себе профспілкові лідери. Попередній голова губспілки текстильників Костицький розтринькав гроші профспілки, ще й залишився їй винним близько 800 крб. сріблом, а при новому – такому собі 21-річному молодіку Кофману – до 70% надходжень, які могли б підтримати робітників у час матеріальної скрути через не виплату заробітної плати, витрачалося на утримання апарату союзу. Сам же профспілковий керівник замість реального захисту робітників «годував» їх ледве не щоденними порожніми обіцянками щодо виплати заборгованості. Терпець урвався, і лише негайний приїзд представника окружного комітету КП(б)У та його обіцянка найближчим часом видати зарплату втримали робітників від страйку – довіра до керівників більшовицької партії була ще досить великою. Цікаво, що стихійні мітинги протесту очолили робітники-комуністи з тривалим стажем і досвідом дореволюційної страйкової боротьби [23, арк. 8-9].

Цілком логічно, що невдовзі (18 грудня) на об'єднаному засіданні президій губвиконкому і губекономради знов слухалася доповідь губплану про «Дунсукно». Місцезнаходження управління тресту повернули туди, де воно і мало бути – у Дунаївці. Тільки тепер було проведено жорстку концентрацію: з 15 грудня 1923 р. діючими залишили лише 1-у та 4-у фабрики, а інші тимчасово зупинили.

Скоротили і некваліфікованих робітників, а кваліфікованих перевели на працюючі підприємства [24, арк. 7].

В січні – лютому 1924 р. на цих двох фабриках робітники об'єднання, основну частину яких вдалося зберегти, працювали позмінно – по два тижні. При цьому їх середньомісячна заробітна плата становила 40-50 крб. [25, арк. 13], що виглядає досить пристойно на тлі оплати праці в місцевій промисловості УСРР (остання була вище середньої по українській державній промисловості) [26, с. 585]. Щоправда, виробнича програма протягом 1924 р. недовиконувалася: за перші два місяці року виконання становило 91 %, а у жовтні – 80 %, проте це був не найгірший показник у об'єднаннях Подільського губвідділу місцевого господарства (таку назву 1924 р. отримав ГРНГ після об'єднання з відділом комунгоспу) [25, арк. 13, 21; пор.: арк. 21-21зв.].

Проблеми «Дунсукна» наприкінці 1923 р. мали широкий розголос: його долею зацікавилися органи ДПУ і керівники республіканського масштабу. У січні 1924 р. на нараді під керівництвом заступника голови ВРНГ УСРР П. Жигалка розглядалося питання про об'єднання. Діяльність його правління, попри помилки, в цілому була схвалена, а сам трест визнали «цілком здоровим у фінансовому і економічному відношенні» та вказали на необхідність надання кредиту (останнє, здається, і так було зрозумілим за умов нестачі обігових коштів). Найцікавіше бачимо далі: кредитне фінансування «Дунсукна» Промбанком чітко пов'язали з укладенням тристоронньої угоди, ще одним учасником якої мав стати Укртекстильтрест на умовах передачі йому частини продукції місцевого об'єднання на реалізацію. Та й взагалі «цілком доцільно поєднати Дунсукно з більш потужною у фінансовому відношенні організацією всеукраїнського масштабу в адміністративному, комерційному і виробничому відношеннях на пайових або інших засадах» [28, арк. 3-3зв.].

Вочевидь, ці настанови стали початком нового наступу республіканських відомств на «Дунсукно» (Укртекстильтрест було утворено на базі того самого главку, який зазіхав на «Дунсукно» ще у 1921 р.). Продукція місцевого об'єднання користувалася попитом не лише на Поділлі, що створювало конкуренцію для республіканського тресту. Звідси – такий інтерес до її реалізації (хоча б частини) в обмін на кредит, причому – не від Укртекстильтресту, а від банку. Зрозуміло, «Дунсукно», що пережило тимчасові труднощі, залишалось «цілком здоровим у фінансовому і економічному відношенні», тож «організації всеукраїнського масштабу» проявляли неабияку зацікавленість у його приєднанні – не стільки на пайових, скільки на «інших» засадах.

Слушна нагода трапилася 1925 р. при черговому етапі адміністративно-територіальної реформи, що полягав у ліквідації губерній та переході на двоступеневу систему поділу (округ – район). На цей раз подільські господарники, які виявили неабияку завзятість у 1921 р., практично не пручалися. Вочевидь, це не в останню чергу було пов'язано з тим, що губернські структури ледве не у повному складі мали перейти на окружний масштаб роботи, і їх турбували, насамперед, проблеми Вінницького округу. Дунаївці ж знаходилися у Кам'янець-Подільському, керівництву якого забракло сил і відповідних зв'язків, щоб самотужки тягатися з «центром» у важкій бюрократичній грі. Як би там не було, але 28 березня 1925 р. президія Подільського губплану, розглянувши питання про розподіл між центром і округами підприємств губернського значення, вирішила по «Дунсукну» «вважати за доцільне передати його до одного з республіканських трестів» [28, арк. 121].

Що ж до аргументів на користь цього, то заявлялося, що передача тресту «до Кам'янецької округи може кепсько відбитись на його діяльності», проте тут, скоріше, навпаки – істотно втратив бюджет Кам'янець-Подільського округу. Твердження ж про те, що трест вийшов за межі округу та навіть губернії, а його робота потребує зовнішніх ринків сировини та збуту також не витримують серйозної критики. По-перше, у вирішенні збуто-заготівельних проблем «Дунсукно» вийшло за межі губернії ледве не від початку своєї роботи, але це не заважало йому лишатися місцевим об'єднанням. По-друге, воно суперечило загальним принципам розподілу, сформульованим в тій самій постанові: якщо майно об'єднання знаходиться у різних округах, керування ним передається округу «з найбільшою вагою відносно майна та капіталів», що повністю відповідало умовам розташування «Дунсукна», основна виробнича діяльність якого була сконцентрована в Дунаївцях, за межами яких існували лише деякі допоміжні філії [28, арк. 120зв.-121].

Проте все це не мало принципового значення, бо питання вже було вирішено на більш високому рівні: ще 17 березня 1925 р. ВРНГ УСРР ухвалила постанову про реорганізацію місцевих трестів через ліквідацію губерній, згідно якої «Дунсукно», під приводом розташування у декількох округах, отримувало статус республіканського тресту [9, с. 46-47], відповідно припиняло свою діяльність у якості місцевого державного промислового об'єднання.

Отже, трест «Дунсукно» проіснував протягом майже трьох з половиною років у складі місцевої промисловості Подільської губернії. Для слабко розвиненого в промисловому відношенні Поділля він був насправді унікальним за розмірами, одним з найбільших трестів

української місцевої промисловості, поєднуючи в собі два основних принципи її побудови – галузевий і територіальний. В його короткій історії знайшли своє відображення чимало основних проблем промисловості УСРР перших років непу: розпорошення коштів через недостатню концентрацію виробництва, нестача обігового капіталу, некомпетентність керівників, більшість з яких ціною помилок здобували досвід роботи в ринкових умовах, важкі наслідки кризи збуту, боротьба «центру» і «місць» за майнові права, що розпочалася ще на етапі його утворення. Сили в цій боротьбі були надто нерівні, що і обумовило, врешті-решт, переведення тресту з місцевої промисловості до республіканської. Подібні приклади були далеко не поодинокими і призвели до надмірної централізації в управлінні державними підприємствами УСРР, слабкості її місцевої промисловості (якщо на одному підприємстві в російській місцевій промисловості на початку 1926 р. в середньому працювали понад 200 чол., то в українській – лише 78 чол. [29, арк.176-177]), обмеження прав місцевої влади та можливостей місцевих бюджетів. Залишається лише жалкувати, що сучасні дослідники, гостро критикуючи всесоюзний «центр» за диктат по відношенню до УСРР, майже не помічають аналогічних дій з боку республіканських органів по відношенню до місцевих.

Список літератури: 1. *Кучер О.О.* Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни / О.О. Кучер. – Харків, 1959. – 164 с. 2. *Черненко Н.В.* Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. / М.В. Черненко. – К., 1959. – 219 с. 3. *Шиян К.К.* Борьба рабочего класса Украины за відбудову промисловості (1921-1925 рр.) / К.К. Шиян. – К., 1959. – 303 с. 4. *Діденко Г.Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г.Д. Діденко. – К., 1962. – 373 с. 5. *Самофалов В.М.* Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921–1925 рр.) / В.М. Самофалов. – К., 1963. – 378 с. 6. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 3: Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму / О.О. Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1966. – 488 с. 7. *Левитас Ф.Л.* Борьба рабочего класса за повышение производительности труда и трудовую дисциплину в легкой промышленности Украины (1921–1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук / Ф.Л. Левитас. – Ярославль, 1988. – 26 с. 8. *Кульчицький С.В.* Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1989. – № 10. – С. 88-93. 9. *Гринчуцький В.І.* Промислові трести України в 20-ті роки / В.І. Гринчуцький. – К., 1997. – 178 с. 10. *Хмельницька Л.В.* Промислові трести України в період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Л.В. Хмельницька. – К., 2004. – 16 с. 11. *Кулаєв В.Г.* Борьба КП(б) Украины за укрепление местных Советов и усиление их деятельности в восстановительный период (1921–1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук / В.Г. Кулаєв. – К., 1973. – 198 с. 12. *Духопельников В.М.* Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921 – 1925) : Дисс... канд. ист. наук / В.М. Духопельников. – Харьков, 1979. – 241 с. 13. *Волосник Ю.П.* Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук / Ю.П. Волосник. – Запоріжжя, 1993. – 16 с. 14. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-925,

оп. 1, спр. 342: Схема Подольского ГСНХ. Сведения к схеме почтово-телеграфной конторы. Списки предприятий, подведомственных Подольскому ГСНХ. 24-31 января 1924 г. **15.** Вісті (Известия) Подгубвиконкому, губкому КП(б)У, губпрофради. – Вінниця, 1921. **16.** ДАВО, ф. Р-992, оп. 1, спр. 550: Докладные записки губэкономсовещания о переводе Дунаевецких суконных фабрик на хозрасчет. 28 апреля – 14 декабря 1921 г. **17.** *Кабачек В.В.* Місцеві радянські органи України і місцева державна промисловість в другій половині 1921-1922 рр. // Актуальні питання історії України: Вісник Харківського державного політехнічного університету. Збірка наукових праць. Вип. 38. – Харків, 1999. – С. 90-98. **18.** Отчет Подольского губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Апрель – сентябрь 1922 г.: С приложением краткого исторического обзора советского строительства и народного хозяйства на Подолии за 1917 – 1922 гг. – Вінниця: 1-я Гостипография, 1922. – VI, 416 с. **19.** Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 год 4-му губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Вінниця: Подол-Печать, 1924. – 83 с. **20.** Стенографический отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии. 3-5 декабря 1921 г. – [Вінниця]: Издание Информстат. подотдела отдела управления Подольского губисполкома, 1922. – 58 с. **21.** Хозяйственное строительство Подолии: Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому Совету за август-декабрь 1921 года. – Вінниця: 1-я гостипография, 1922. – 195 с. **22.** ДАВО, ф. Р-925, оп. 1, спр. 203: Протоколы заседаний президиума губисполкома. 8 декабря 1922 – 3 января 1924 гг. **23.** ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 49: Доклад с характеристикой политэкономического состояния Дунаевецких суконных фабрик и характеристики на работников фабрик, приказ Подольского губинспектора РКИ, проект о концентрации Дунаевецких суконных фабрик. 1 сентября – 13 декабря 1923 г. **24.** ДАВО, ф. Р-925, оп. 1, спр. 19: Протоколы объединенных заседаний президиума губисполкома и губэкономсовещания, акт обследования Станиславского сельскохозяйственного кооперативного общества «Обнова». 27 декабря 1923 – 12 июня 1924 гг. **25.** ДАВО, ф. Р-925, оп. 1, спр. 301: Квартальные отчеты о деятельности Подгубместхоза. 21 января – 25 ноября 1924 г. **26.** *Черненко Н.В.* Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг.: Дисс... д-ра ист. наук / М.В. Черненко. – К., 1961. – Ч. 1-2. – IX, 602, [2] с. **27.** ДАВО, ф. Р-925, оп. 1, спр. 102: Сведения о Дунаевецком государственном тресте. 4 января – 9 февраля 1924 г. **28.** ДАВО, ф. Р-147, оп. 1, спр. 7: Протоколы заседаний президиума губплана. 1924-1925 гг. **29.** Державний архів Харківської області, ф. Р - 845, оп. 2, спр. 366: Стенограма і матеріали III округового з'їзду рад Харківщини. 10 - 16 травня 1926 р.

Поступила в редколлегию 06.03. 12

УДК 930.1: (477) «1917/1930»

В.В. КАЛІНІЧЕНКО, канд. іст. наук, докторант ХДАК, Харків

БЮДЖЕТ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ: ВИТРАТНА ЧАСТИНА

Досліджується витратна частина бюджетів земельних громад у доколгоспному селі Наддніпрянської України. Визначена питома вага статей видатків бюджетів цих поземельних інститутів.

Исследуется затратная часть бюджетов земельных обществ в доколхозной деревне Надднепрянской Украины. Установлен удельный вес различных статей расходов бюджетов данных поземельных институтов.

Expense part of budgets of the landed societies is probed in dokolkhoznoy the country of Naddneprianskoy of Ukraine. Specific gravity of different reasons of charges of budgets of these land institutes is set.

Земельна громада – поземельно-господарське об'єднання селян УСРР в доколгоспному селі, яке за Земельним Кодексом 1922 р. отримало юридичний статус [1, ст. 10]. Земельна громада охоплювала всі селянські господарства республіки. Земельна громада була організацією, що мала великі потенційні можливості для розвитку сільського господарства – в ній поєднувалися особисті та суспільні потреби селян, економічної необхідності в суцільній колективізації селянських господарств не було, але у 1930 р. інститут земельної громади був ліквідований.

На сучасному етапі в аграрному секторі України впроваджується ринкова економіка. В умовах ринкових відносин трудове селянське господарство може бути конкурентоспроможним й зберегтися, лише при об'єднанні селянських господарств у кооперативи вертикального типу. Інститут земельної громади, що існував в 1917–1930 рр. мав ознаки кооперативу вертикального типу.

Діяльність земельної громади в 1917–1930 рр. обійдена увагою дослідників [2; 3]. Тому дослідження цього поземельного інституту актуальне і необхідне. Зокрема, потребує аналізу бюджет земельних громад, його витратна частина.

Для виконання покладених функцій, розгорнутої діяльності земельній громаді потрібні були матеріальні та фінансові ресурси. 1925/26 господарський рік – типовий рік у діяльності земельних громад в період непу. Саме в цей рік земельні громади Наддніпрянщини досягли найкращих показників в своїй діяльності. У тому році земельні громади накопичили і витратили 29,2 млн. крб. (підраховано автором на основі [4, с. 30–32; 5, с. XI]). Для порівняння, всі державні капіталовкладення в сільське господарство в 1925/26 господарському році склали 49,8 млн. крб. [6, с. 47]

Вибіркове обстеження фінансів земельних громад за 1925/26 господарський рік виявило, що 89,2% земельних громад республіки, тобто їх абсолютна більшість, мали відповідні ресурси для реалізації власної діяльності. По природно-економічним регіонам цей показник становив від 79,6% на Правобережжі до 96,3% у Степу (підраховано автором на основі [4, С. X]).

Найбільшу питому вагу, пересічно по Наддніпрянській Україні, становили громади з річним бюджетом 251–600 крб., або 19, 7% від загалу (підраховано автором на основі [4, с. 10]).

Пересічний розмір бюджету на одну громаду в Наддніпрянській Україні становив 818 крб. З коливанням по регіонах складав від 426 крб. на Правобережжі до 1260 крб. у Степу (підраховано автором на основі [4, с. 11]). Дані свідчать, що розмір бюджету земельної громад безпосередньо залежав від землезабезпеченості її членів.

У 1926/26 господарському році 52,69% всіх витрат громад склали видатки на сільськогосподарські потреби, зокрема на землевпорядження 36,31% (підраховано автором на основі [4, с. 30–31]). Це найбільша стаття видатків громад. Видатки громад на землеустрій передбачав Земельний Кодекс УСРР 1922 р., де було вказано, що за виконання землеустрійних робіт земельні органи із зацікавленого населення стягують відповідну платню [3, ст. 178]. Громади під час землеустрійних дій, мали забезпечувати землеустрійників житлом, матеріалами для виконання робіт, транспортом для пересування або підвезення інструментів та необхідних матеріалів, надавати піших та кінних робітників [7, ст. 179]. Так, 2 квітня 1927 р. правління Велико-Проходянської земельної громади Липецького району Харківської округи слухало питання про виплату грошей за землеустрій. Ухвалили: «За міжселений землеустрій виплатити Укрбанку 749 карб. 42 коп.» [8, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 26, арк. 3] А 3 червня 1928 р. загальні збори цієї ж громади слухали інформацію правління громади про початок землеустрою, зокрема вирішували питання про видатки на реманент, матеріали та найм робітників, необхідних для проведення землевпорядних дій. Ухвалили: «Два плуги для проведення землеустрійних робіт найняти з торгів за ціною 5 крб. за плуг; з кожного двору додатково зібрати по два межових стовбці; робітникам, що будуть задіяні в землеустрої платити по 2 крб. за день роботи» [8, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 28, арк. 50].

28 лютого 1928 р. уповноважені Дубівської земельної громади Софіївського району Запорізької округи на підставі ухвали земгромади дали підписку райвиконкому, що «при проведенні землевпорядження по Дубівській земгромаді вони будуть нести всі витрати та виконувати обов'язки, передбачені статтями 178–179 Земельного Кодексу, правилами Української Економічної Народи від 9 листопада 1926 р. та правилами НКЗС про порядок проведення справ землевпорядження, а саме платню за землеустрій внести в такі терміни: при подачі заяви на проведення землеустрою 40%; перед початком виконання справи – 50%; перед пред'явленням землеустрійного проекту – 10%. При

виконанні землевпорядних робіт надавати землевпорядникам житло з паливом, освітленням та необхідними меблями, матеріали для виконання робіт і межові знаки, підводи для переїздів, робітників піших та верхових» [9, ф. Р-673, оп. 1, спр. 911, арк. 45].

13 квітня 1924 р. сход Білоколодязівської земельної громади Харківської округи, вирішуючи питання про утримання землеміра та робітників під час землевпорядження, ухвалив: «знайти квартиру для землеміра з усіма вигодами, але не дорожче 30 крб. за місяць. Робітникам, задіяним при землевпорядних роботах, призначити платню 1 крб., уповноваженим по землеустрою від 1–3 крб. за добу, зважаючи на характер роботи» [8, ф. Р-609, оп. 1, спр. 171, арк. 19]. 8 жовтня 1925 р. ця громада внесла на рахунок Харківського окрземууправління одну третину вартості землеустрійних робіт в сумі 178 карб. 86 коп., решту – зобов'язалася внести «при отриманні грошової суми за цукор буряк, зданий на Білоколодязівський завод» [8, ф. Р-608, оп. 1, спр. 515, арк. 21].

Сивашська земельна громада Олексіївського району Харківської округи 30 вересня 1926 р. заплатила землевпоряднику О.М. Бахтіярову за найм квартири, на необхідні креслення, опалення і освітлення 50 крб. [8, ф. Р-1580, оп. 1, спр. 63, арк. 35]

У 1925/26 господарському році на землевпорядні роботи громади Наддніпрянщини витратили 518,6 тис. крб. власним коштом, а 1516,6 тис. крб. за рахунок кредитів, отриманих в Укрбанку та кооперативних установах [10, с. 13].

Наступна витратна стаття бюджетів земельних громад – витрати на адміністративні потреби. В 1925/26 господарському році цей вид витрат склав 12,1% від всіх видатків [4, с. 31–32].

Земельні громади, зокрема, брали на своє утримання й сільські ради. Ці видатки були різними. Виплати відбувались як в натуральній, так й в грошовій формі. Із наведених показників видно, що не існувало чітко встановлених нормативів оплати роботи сільських рад. Все залежало від місцевих обставин і уявлень про справедливую оплату праці в конкретній місцевості та фінансових можливостей земельної громади. Дані свідчать, що в 1922–1923 рр. переважала натуральна форма оплати праці робітників сільрад (зерном-хлібом), з 1924 р. переважаючою стала грошова [4, с. 31–32]. Це пов'язано із фінансовою реформою, стабілізацією грошового обігу в країні, підвищенням життєвого рівня членів земельних громад. Так, загальні збори Мельниківської земельної громади Нижньо-Комишевахської волості Богодухівського повіту Харківської губернії 17 грудня 1922 р. слухали доповідь голови сільради Т. Білицького про витрати на сільську раду. Ухвалили: «Річне утримання голови сільради – 96 пуд.,

канцеляриста – 24 пуд., сторожа – 48 пуд., на опалення і освітлення приміщення сільради – 25 пуд., на канцелярські приладдя – 48 пуд., на непередбачені витрати – 15 пуд., всього видатків – 356 пуд. хліба. Визначену кількість хліба на утримання сільради відрахувати з кожного господарства по $\frac{3}{4}$ фунта зерно-хліба з одного пуду продподатку в перерахунку на житні одиниці» [8, ф. Р-532, оп. 1, спр. 9, арк. 1]. Сход селян громади с. Минківки Валківського повіту Харківської губернії 30 грудня 1922 р. ухвалив: «На час з 1 січня по 31 серпня 1923 р. (тобто до нового врожаю) ставка голови сільської ради 8 пуд., сільського збірника податків – 6 пуд., секретаря сільради – 7 пуд., сторожа – 4 пуд., двох помічників по 4 пуди, голови сількомнезаму – 7 пуд. Виділити 52 пуд. для купівлі канцелярського приладдя сільради і різних непередбачених видатків» [8, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 19–20]. Загальні збори Хохлівської (Червоноармійської) земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи 11 березня 1923 р. ухвалили кошторис сільської ради на рік: «Секретарю сільради по 3 фунта пшениці та жита з десятини, а голові сільради по 2 фунта. На ремонт пожежного інструменту виділити 60 пуд. зерна. Збирачу громадських зборів – 60 пуд. На канцелярські потреби покласти 50 пуд. Сторожам – 48 пуд. Все це розкласти на кожен десятину озимих посівів. Має бути по 14 фунтів з десятини» [8, ф. Р-608, оп. 1, спр. 8, арк. 18]. 15 лютого 1925 р. загальні збори земельної громади хутора Обозного Христовської сільради Кам'янобродського району Луганської округи слухали «про одноразовий внесок на утримання Христовської сільради». Ухвалили: «Внести по 15 коп. з кожного їдця з правом замінити зерном по нормі: жита – 3 фунта, пшениці – 2 фунта, кукурудзи – 3 фунта за вісім місяців роботи» [11, ф. Р-259, оп. 1, спр. 5, арк. 19]. Кошторис видатків на утримання Сотницько-Козачанської сільської ради Золочівського району Харківської округи за 1924/25 господарський рік свідчить, що громада виділила на місячну заробітну плату голові сільради і секретарю по 16,8 крб. сторожу – 7,2 крб., а всіх витрат сільради на рік – 788,6 крб. [8, ф. Р-151, оп. 2, спр. 45, арк. 39] Як видно із платіжної відомості працівникам Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи за лютий 1925 р., земельна громада виплатила: голові сільради О.А. Тарусіну – 15 крб., сільському збирачу зборів Г. Лубенкову – 10 крб., голові сільської земельної комісії Ф. Мишньову – 5 крб., поштарю (він же візник сільради) І. Степанову – 41 крб., діловоду (секретарю сільради) А. Тарусіну – 5 крб., десятникам П. Мезенцову та Ф. Тарусіну – по 6 крб. [8, ф. Р-515, оп. 1, спр. 68, арк. 236]

Земельні громади, як правило, виділяли кошти на найм приміщень для сільських рад. Так, загальні збори громади с. Різdv'яного Валківського району Харківської округи 28 вересня 1924 р. ухвалили найняти хату для сільської ради у громадянина В. Луценка за 2 крб. в місяць [8, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 496]. Загальні збори громади с. Сотницький Козачок Золочівського району Харківської округи 5 листопада 1924 р. найняли у місцевого жителя П. Новікова приміщення для сільради «з опаленням і освітленням на один рік за ціну 28 карб.» [8, ф. Р-151, оп. 2, спр. 45, арк. 1].

На утримання свого апарату (уповноважених, скарбників, секретарів), сезонних та місячних робітників (пастухів, польових і лугових сторожів, лісників та ін..) у 1925/26 господарському році земельні громади Наддніпрянської України витратили 8,7% власного бюджету [4, с. 31–32].

Факти свідчать про великий різнобій в оплаті праці працівникам земельних громад. Чітко встановлених нормативів, як й у випадку працівників сільрад, не було встановлено. Все залежало від різних обставин і уявлень про справедливу оплату праці в тій, чи іншій земельній громаді. Адже оплату праці визначали загальні збори громади (див. наприклад [8, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 45, арк. 30; ф. Р-515, оп. 1, спр. 103, арк. 247; 12, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 33]). Разом з тим дані свідчать про заміну натуральної форми оплати праці, яка переважала на початку 1920-х рр., починаючи з 1924 р. грошовою [8, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 26, арк. 38; ф. Р-1850, оп. 1, спр. 11, арк. 57; 11, ф. Р-2599, оп. 1, спр. 5, арк. 8; 13, ф. Р-1692, оп. 1, спр. 28, арк. 28]. Протягом 1920-х рр. розмір грошової оплати праці службовців громади збільшувався, що було пов'язано, з одного боку, із загальним збільшенням прибутків громад, а з іншого – із зростанням інфляційних процесів (починаючи з 1926 р.). У матеріалах вибіркового обстеження 88 земельних громад Харківської округи в 1927 р. зазначено: «випадки винагороди за працю надзвичайно різноманітні: є плата помісячна, є за засідання, або за рік, є винагорода натурою (1–2 дес. ріллі), є випадки поденної оплати (за день, витрачений уповноваженим у справах громади, виплачується 1–1,5 крб.)» [8, ф. Р-845, оп. 3, спр. 475, арк. 104].

Наркомзем УСРР забороняв винагороду уповноваженим за працю земельними угіддями, а тільки певною сумою грошей, розмір якої у кожному конкретному випадку мали встановити загальні збори громади [14; 15; 16]. Але брак вільних грошей у громадах і необхідність заохочення службовців громади добросовісно виконувати

доручення громади змушували громадян стимулювати роботу уповноважених додатковою нарізкою їм землі.

У цілому земельні громади оплачували працю половини своїх працівників. Решта працівників виконувала свою роботу на громадських засадах [4, с. X]. У протоколах сходів земельних громад роботу на громадських засадах секретарі записували як: «відбувати громадську повинність» [8, ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72 арк. 19]. Ті ж службовці громади, які отримували платню, вдовольнялися грошовою або натуральною (зерном, сіном тощо) оплатою, або змішаною формою (частина грошима, частина натурою). В цілому по Наддніпрянській Україні в 1925/26 господарському році плату за роботу отримували 30,2% уповноважених громад, 24,2% скарбників, 62,3% секретарів (писарів), 76% інших працівників [4, с. IX]. До категорії «інші» за обстеженням ЦСУ УСРР за 1927–1928 рр. відносились місячні та сезонні працівники (в 1927 р. – 94 тис., в 1928 р. – 95,1 тис.), з них абсолютну більшість становили пастухи та сторожі [17, с. XXII; 18, с. 37].

Форма і розмір оплати праці цих найманих працівників у громаді були надзвичайно різноманітними. Громадські пастухи в Степу, наприклад, заробляли до 30 крб. на місяць. Для порівняння заробіток пересічного робітника радгоспу в той же час складав 29–30 крб., спеціаліста в сільському господарстві (агронома, ветеринара, землеустрійника) – 90 крб. на місяць [19]. Вибіркове обстеження трудових угод пастухів у земельних громадах Наддніпрянської України за 1927–28 господарський рік свідчить, що пересічно громади сплачували пастухам по 13,57–14,09 крб. на місяць [20, с. 259]. Але це пересічні цифри, за якими приховуються надзвичайна різноманітність розміру і форм видатків земельних громад на цю категорію працівників. Свідчення протоколів загальних зборів земельних громад розкривають цю багатоманітність. Так, Григорівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи 22 квітня 1929 р. доручила «сезонно пасти череду великої рогатої худоби І. Лисенку за 2 крб. за день, а вівці доручені О.Котенку за плату 50 коп. в день» [8, ф. Р-1496, оп. 1, спр. 18, арк. 26]. Земельна громада с. Страсбург Фрідріх-Енгельсовського району Одеської округи 12 лютого 1925 р. найняла пастухом В. Крафта за 30 фунтів пшениці і 30 фунтів кукурудзи з кожної голови худоби [21, ф. Р-969, оп. 1, спр. 272, арк. 21]. Загальні збори громади хутора Білий Новосвітлівського району Луганської округи 25 квітня 1926 р. найняли пастуха до череди корів за ціну 150 крб. і 125 пуд. хліба, а чабана до овець за 50 крб. і 50 пуд. хліба на сезон [11, ф. Р-302, оп. 1, спр. 16, арк. 3–4]. Земельна громада

хутора Вільний Христинської сільради Кам'янобродського району Луганської округи домовилася з пастухом В. Вдовиченком пасти громадську череду «за 1,5 крб. за голову і триразове харчування щодня» [11, ф. Р-259, оп. 1, спр. 27, арк. 9–10]. У Базаліївській земельній громаді Печенізького району Харківської округи у 1925 р. уклали угоду з пастухом пасти громадських бугаїв за 25 коп. в день [8, ф. Р-1492, оп. 2, спр. 35, арк. 49]. Земельна громада с. Пришиб Андріївського району Ізюмської округи 12 травня 1928 р. домовилася з пастухом «пасти череду доки не випаде сніг за 1 пуд 10 фунтів зерна з кожної корови» [8, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 67, арк. 257].

Земельна громада дбала і про оренду приміщення для проведення загальних зборів. Так, 5 грудня 1925 р. загальні збори Черняківської земельної громади Липецької сільради і району Харківської округи по заяві уповноваженого громади Т. Пархоменка про оренду приміщення для загальних зборів громадян на зимовий період. Ухвалили: «Найняти приміщення в одногромадянина Г. Серикова за 20 крб. із громадських коштів» [8, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 8, арк. 46]. Аналогічне помешкання Дорошенківська земельна громада Білоколодзівського району Харківської округи 8 січня 1923 р. найняла в О. В'язміна за 60 пуд. озимого хліба [8, ф. Р-680, оп. 1, спр. 40, арк. 6].

На третьому місці у видатковій частині бюджету земельної громади в Наддніпрянській Україні були витрати на благоустрій території – 7,82% від всіх видатків. В тому числі на облаштування шляхів, мостів, гребель, колодязів – 4,72%, на протипожежну справу – 3,1% (підраховано автором на основі [4, с. 31–32]).

Експлуатаційні видатки на утримання громадських промислових закладів, будівель, реманенту, злучних пунктів тощо займали четверте за значенням місце серед видатків (6,98%) в 1925/26 господарському році (підраховано автором на основі [4, с. 31–32]).

Земельні громади повинні були утримувати школи, пункти з ліквідації неписьменності (лікнепи), сільбуди. За цими статтями було витрачено в 1925/26 господарському році 6,53% (підраховано автором на основі [4, с. 31–32]).

Повернення коштів за позиками забрало в 1925/26 господарському році 5,72% всіх видатків земельних громад [4, с. 31–32].

Так звані «інші видатки» (зимівля племінної худоби, зберігання громадського зерна, купівля спецодягу пастухам, зброї лісовій охороні тощо) поглинули в 1925/26 господарському році 8,16% коштів земельних громад [4, с. 31–32].

Таким чином, співставлення даних показує, що земельні громади мали значні фінансові засоби і їх авторитет на селі підкріплювався матеріальними можливостями.

В подальшому вслід звернути увагу на взаємовідносини земельної громади із селянським двором.

Список літератури: 1. Земельний Кодекс УСРР. – Х. : Видання НКЗС УСРР, 1922. – 90 с. 2. *Калініченко В.В.* Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії / В.В. Калініченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – № 835. – С. 67–74. 3. *Калініченко В.В.* Інститут громади в доколгоспному селі УСРР у сучасній українській історіографії / В.В. Калініченко. // Вісник Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – Х. : НТУ «ХПІ», – 2011. – № 37. – С. 87–94. 4. Фінанси земельних громад за 1925/26 рр. : Вибіркове обстеження // Статистика України. – Х., 1928. – Серія VI. – Т. V. – Вип. 3. – № 125. – XXV; 37 с. 5. Низові бюджети України в 1926/27 господарчому році (районові, сільські, земельних громад). // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Х., 1926. – Т. V. – Вип. 5. – № 157. – XIV; 50 с. 6. Історія українського селянства. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 632 с. 7. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – Х. : Видання НКЮ УСРР, 1922. – Розд. паг. 8. Держархів Харківської області. 9. Держархів Запорізької області. 10. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1925/26 рік. – Х.: Видання управління справами РНК УСРР, 1926. – 48 с. 11. Держархів Луганської області. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 13. Держархів Чернігівської області. 14. Циркуляр до всіх окрземвідділів «Про недопустимість збільшення земельного наділу уповноваженим по землевпорядженню та надання їм за їхню працю будь-яких інших переваг щодо утримання землі» // Бюлетень НКЗС. – Х., 1928. – № 20. – С. 245. 15. Вопросы и ответы // Вісник НКЗС УСРР. – Х., 1925. – № 9–10. – С. 103–109. 16. Радянський селянин. – Х., 1927. – № 1. – С. 47. 17. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – XXXIV; 348 с. 18. Україна та її нові адміністративні райони: кишеньковий статистичний довідник. – Х. : Держвидав України, 1930. – 183 с. 19. Комуніст: Орган ЦК та Харківського окружного КП(б)У. – Х., 1927. – 2 березня. 20. Україна: Стат. щорічник. 1929. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – XXI; 399 с. 21. Держархів Одеської області.

Поступила в редколегію 3.05.2012

УДК 94 (477.54):378:316.4.063.7

А.О. ІГНАТЬЄВА, викладач-стажист НТУ «ХПІ»

СПРАВА «УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ» ТА ВИКЛАДАЧІ ХАРКІВСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Стаття присвячена висвітленню репресій проти викладачів вищих навчальних закладів Харкова у зв'язку з «викриттям» «Української військової організації». Аналізуються матеріали багатотомної кримінальної справи, звинувачення на адресу заарештованих учених.

Стаття посвячена аналізу матеріалів уголовного дела «Украинской военной организации», обвинений, предъявленных арестованным преподавателям харьковских высших учебных заведений.

The article is devoted to the analysis of repressions against the professors of higher educational establishments of Kharkiv in connection with a case of Ukrainian Military Organization.

У першій половині 1930-х рр. репресії щодо викладачів вищої школи Радянської України набули не тільки масового характеру, але й національно-культурного забарвлення. Якщо арешти початку 1920-х рр. рівною мірою зачіпали представників російського, українського та інших етносів, то з початком «великого перелому» ситуація кардинально змінилася: серед репресованих представників професорсько-викладацького складу переважно більшість становили українці та окремі особи інших національностей, що за власним бажанням цілковито сприйняли український освітньо-культурний простір і органічно «увійшли» до нього.

Висвітлення політичних репресій проти українських вчених і педагогів, зокрема співробітників вищих навчальних закладів Харкова, залишається актуальним напрямком наукових розробок. Незважаючи на появу численних досліджень репресивної політики влади щодо представників інтелігенції УСРР, чимало епізодів цієї сумної практики досі не отримали детального розбору в історіографії. Серед таких сюжетів – звинувачення багатьох викладачів харківських ВНЗ у належності до контрреволюційної «Української військової організації» (УВО). Окремі згадки про арешти харківських викладачів у зв'язку з кримінальною справою «Української військової організації» містяться у працях Ю. Шаповала та В. Пристайка [25], О. Рубльова та Ю. Черненка [26–28], Н. Лапчинської та В. Золотарьова [23] та ін. Життєвому та творчому шляху деяких викладачів вищої школи – фігурантів цієї справи – присвячені дослідження С. Скороходової й І. Шуйського [29], Т. Григор'євої [5], В. Бутенко та Н. Лапчинської [1] тощо.

Метою статті є аналіз слідчих матеріалів, виявлення обвинувачень щодо заарештованих у зв'язку з «викриттям» УВО викладачів вищих навчальних закладів Харкова, з'ясування місця цієї кримінальної справи в низці слідчо-кримінальних процесів першої половини 1930-х рр., спрямованих проти представників інтелігенції Радянської України. Джерелами дослідження є передусім архівні документи [2–4; 6–22], у тому числі опубліковані [24].

Після процесу «Українського національного центру» ДПУ УСРР продовжило пошуки «антирадянських елементів» у середовищі української інтелігенції. За його версією, одним із відгалужень

всеукраїнської контрреволюційної організації УНЦ була «Українська військова організація». УВО відводилася роль своєрідного військового штабу, армійської частини «Українського національного центру», його «надійного бойового оплоту» [24, с. 121]. Для всебічного «викриття» «Української військової організації» навесні 1933 р. було створено спеціальну ударно-слідчу групу під керівництвом начальника СПВ ДПУ УСРР М.К. Александровського [23, с. 59].

За версією ДПУ, широко розгалужена «Українська військова організація» була створена «активними контрреволюційними кадрами українсько-галицького войовничого націоналізму, що пройшли загартування збройною боротьбою в громадянській війні й активній повстансько-шпигунській діяльності, спрямованій проти радянської влади» [24, с. 121]. До того ж, виникненню УВО всіляко сприяли лідери «української контрреволюційної еміграції»: М. Грушевський, В. Винниченко, Є. Петрушевич та ін. «Українська військова організація», як стверджувало слідство, підготувляла повалення радянської влади на Україні шляхом збройного повстання. Потім нібито планувалося встановлення «фашистської диктатури» під виглядом «незалежної буржуазної республіки». Із цією метою організація проводила активну повстанську, шпигунську, диверсійну й терористичну роботу [24, с. 121].

Керівні центри «Української військової організації» на території Радянського Союзу, згідно матеріалам справи, утворились у Москві та Харкові. В організаційному відношенні вони були безпосередньо пов'язані з закордонними центрами в Берліні та Львові. Саме в Харкові, на думку слідчих, знаходився Всеукраїнський центр УВО, що здійснював керівництво контрреволюційною діяльністю об'єднання на Україні. Навколо нього групувався у Харкові «сильний актив», який разом із центром становив «Харківську організацію УВО». Серед її членів і були розподілені основні функції по реалізації постанов і рішень Всеукраїнського центру «Української військової організації» [24, с. 122–123].

Арешти у справі УВО мали кілька етапів. Десятки харків'ян – уявних членів «Української військової організації» – були заарештовані наприкінці 1932 – в першій половині 1933 рр. Серед заарештованих переважали науковці, викладачів вищих навчальних закладів, співробітники науково-дослідних інститутів, більшість із них – галичани за походженням. Нова хвиля арештів у справі «Української військової організації» спіткала представників професорсько-викладацьких кадрів Харкова наприкінці 1933 р. На цей раз заарештованим ставили у провину належність не лише до УВО, але й

до безіменного «блоку українських контрреволюційних організацій, що намагався повалити радянську владу збройним шляхом». Зазначений контрреволюційний блок, як підкреслювало ДПУ, утворився внаслідок арештів активістів різноманітних антирадянських об'єднань, передусім УВО. Його метою залишилось головне завдання «Української військової організації»: встановлення на території України нового – «буржуазно-демократичного» – суспільно-політичного ладу [16, арк. 104]. Арешти «увістів» здійснювались і в першій половині 1934 р.

Серед затриманих «членів» «Української військової організації» знаходимо багатьох представників професорсько-викладацького складу харківських ВНЗ: М.М. Сіака, В.Т. Десняка (Десняка-Василенка), Т.Т. Кузьменка, П.Ю. Дятлова, М.С. Волобуєва, О.І. Бадана-Яворенка, П.І. Демчука, Я.С. Войтюка (Войтюка-Макаренка), В.В. Баб'яка, Є.Й. Черняка, А.М. Гарбуза, В.О. Олійника, М.М. Романюка, С.Л. Рудницького, О.Г. Сарвана, М.М. Лозинського, І.Г. Альтшллера, О.А. Янату, П.С. Палька, В.С. Зборовця, Ю.І. Озерського, П.Д. Темицького, С.В. Федчишина, С.С. Ярославенко-Прядуна та ін.

Заарештованим викладачам були пред'явлені специфічні звинувачення. Так, наприклад, професору Комуністичного університету ім. Артема Т.Т. Кузьменку інкримінували проведення антирадянської шкідницької роботи на історичному фронті через пропаганду націоналістичних ідей на лекціях і у друкованих працях [22, арк. 69]. П.Ю. Дятлова, професора Харківського інституту комунального господарства, було звинувачено в активному обговоренні підготовки збройного повстання, вербовці студентів до УВО тощо [8, арк. 54–55]. Професора ХІНО О.І. Бадана-Яворенка – у проведенні шпигунсько-розвідувальної роботи на користь Німеччини, в керівництві диверсійною діяльністю «увістів», у підготовці терористичних актів проти державних посадовців і партійних лідерів [11, арк. 493–494].

Через психологічний тиск багато хто з заарештованих викладачів підтверджував звинувачення, які нерідко носили відверто фантастичний характер. Так, на черговому допиті – 22 січня 1934 р. – визнав себе членом «контрреволюційної української організації» відомий учений-економіст М.С. Волобуєв [6, арк. 7]. Пізніше він «зізнався» в тому, що повинен був розвивати контрреволюційну діяльність у внутрішній роботі Наркомосу, протиставляти українську культуру російській, готувати наукові статті з обґрунтуванням необхідності відділення України від СРСР [6, арк. 18].

У період від червня 1933 р. по травень 1934 р. судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР «увісти» були засуджені до різних термінів утримання у концентраційних таборах. Більшість з тих харківських

викладачів, хто відбував покарання на Соловках, було розстріляно 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох на 16-му км від м. Медвежегорськ Карельської АРСР за ухвалою особливої трійки УНКВС по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р.

Враховуючи певну світоглядну та культурно-ідеологічну спільність української інтелігенції 1930-х рр. (не тільки науково-викладацької, але й творчої та частково політичної – із числа так званих «націонал-ухильників»), стає зрозумілим методика фальсифікування співробітниками ДПУ «великої» справи «Української військової організації», що зачіпала багатьох видатних особистостей і будувалася на базі отриманих в умовах психологічного тиску «показань» заарештованих осіб щодо власної антирадянської роботи та аналогічної діяльності з боку колег і знайомих. Проте саме вченим – і перш за все мешканцям «напівсталичного» Харкова з його концентрацією наукових сил – здебільшого відводилося ідеологічне лідерство в контрреволюційному об'єднанні, керівна роль у підготовці збройного повстання, диверсійних і терористичних актів. Серед засуджених викладачів переважали реемігранти-галичани, які прибули до УСРР з щирим бажанням працювати на благо науки й освіти. На думку ДПУ, ці люди не могли бути визнані «нешкідливими» для радянського ладу. Адже більшість з них сформувалися як особистості в період політичних змагань українського народу за власну державність, прагнули до всебічного сприяння розвитку національної самосвідомості серед широких верств населення України, зокрема студентської молоді.

Список літератури: 1. *Бутенко В.І.* Він уболовав за долю України / В.І. Бутенко, Н.В. Лапчинська // Реабілітовані історією. Харків. обл. – Кн.1. Ч.1. – Харків: Оригінал, 2005. – С. 152–162. 2. ГДА СБ України, Київ. – Спр. 46497-ФП. – 163 арк. 3. ГДА СБ України, Київ. – Спр. 75160-ФП. – Т. 1. – 397 арк. 4. ГДА СБ України, Київ. – Спр. 75160-ФП. – Т. 2. – 445 арк. 5. *Григор'єва Т.Ф.* З любов'ю до землі (О.А. Яната) / Т.Ф. Григор'єва // Репресоване красзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 142–145. 6. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 2. – Спр. 320. – 232 арк. 7. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 2. – Спр. 610. – 197 арк. 8. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 42. – 144 арк. 9. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 43. – 24 арк. 10. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1103. – 189 арк. 11. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1418. – 669 арк. 12. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1419. – 62 арк. 13. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1420. – 253 арк. 14. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1421. – 80 арк. 15. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1618. – 329 арк. 16. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1875. – 221 арк. 17. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1881. – 243 арк. 18. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 2034. – 668 арк. 19. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 4221. – 114 арк. 20. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 5. – Спр. 766. – 58 арк. 21. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 5. – Спр. 887. – 57 арк. 22. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 6. – Спр. 216. – 82 арк. 23. *Лапчинська Н.В.* Політичні репресії на Харківщині в 1921 – першій половині 1934 року / Н.В. Лапчинська, В.А. Золотарьов // Реабілітовані історією. Харків. обл. – Кн.1. Ч.2 – Харків: Оригінал, 2008. –

С. 5–68. 24. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937 – 1938 роках. – Т. 1. – К.: Сфера, 2003. – 471 с. 25. *Пристайко В.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934) / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Критика, 1999. – 353 с. 26. *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939) / О.С. Рубльов. – К.: Ін-т історії України, 2004. – 631 с. 27. *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» / О.С. Рубльов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 169–184. 28. *Рубльов О.С.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. / О.С. Рубльов, Ю.А. Черненко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с. 29. *Скороходова С.* Олександр Яната: приклад відданості науці / С. Скороходова, І. Шуйський // Реабілітовані історією. Харків. обл. – Кн.1. Ч.2. – Харків: Оригінал, 2008. – С. 167–176.

Поступила в редколлегию 27.03.12.

УДК 97(477) «1941/1945»: 355.48

О. К. МАЛЮТІНА, канд. істор. наук, НФаУ, Харків
К. З. МАЛЮТІН, співроб. НУЮА ім. Я. Мудрого, Харків

ПРИЧИНИ ПОРАЗОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ВЕЛИКОЇ ВЕТЧИЗНЯННОЇ ВІЙНИ

У статті зроблена спроба відповісти на питання, чому Червона Армія на початку Великої Вітчизняної війни, не поступаючись противнику за чисельністю, а часто і якістю, і маючи повну перевагу в танках і авіації, під його ударами терпіла важкі поразки і невдачі.

В статье сделана попытка ответить на вопрос, почему Красная Армия на первом этапе Великой Отечественной войны, не уступая врагу в численности, а часто и в качестве, имея полное преимущество в танках и авиации, терпела под его ударами тяжелые поражения и неудачи.

The article deals with the question why having a complete advantage over its rival in tanks and aviation and the same strength the Red Army sustained severe defeats in the starting stages of the Great Patriotic War.

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР. Зіткнення двох систем призвело до війни титанічних масштабів і небувалої жорстокості. Бої розгорнулися вздовж фронту протяжністю більше 3000 кілометрів, лінія фронту простяглася від Білого моря на півночі до Чорного на півдні. З боку німців та їх союзників в боях брало участь близько 5,5 мільйонів чоловік і 4,3 тис. танків.

Червона Армія перевищувала війська супротивника за живою силою в 1,2 рази, в танках – в 5 разів, в літаках – в 2,5 рази. Але керівничий склад Червоної Армії не розраховував що супротивник зосередить таку масу бронетанкових та моторизованих військ і використає їх в перший день потужними, компактними угрупованнями

на всіх стратегічних напрямках наносячи нищівні, пронизуючі удари. Найзапекліші бої розгорнулися на усій західній території Радянського Союзу. На Україну була кинута група армій "Південь" під командуванням фельдмаршала Г. Фон Рундштедта. Саме тут німці домоглися майже повного знищення військ Південно-Західного та Південного фронтів, взявши в полон 655 тис. солдат та офіцерів, які потрапили у "київський котел". Через 4 місяці після початку кампанії гітлерівці окупували майже всю Україну. До грудня 1941 р. вони захопили територію з населенням 80 млн. чол. (42% всього населення Радянського Союзу), де розміщувалась значна кількість виробничих потужностей СРСР. В полон потрапило 3,8 млн. радянських солдат (з них близько 1,3 млн. українців). Як такі катастрофічні наслідки перших місяців війни можна пов'язати з виступом Сталіна на XVIII з'їзді партії, де він запевняв: "Ми не боїмося погроз з боку агресора і готові відповісти подвійним ударом на удар розпалювачів війни, що намагаються порушити недоторканість радянських кордонів".

Мета статті – спроба проаналізувати причини поразок Червоної Армії на початку Великої Вітчизняної війни та знайти відповідь на питання, чому, не поступаючись противнику за чисельністю, а часто і якістю, і маючи повну перевагу в танках і авіації, Червона Армія під ударами гітлерівців на першому етапі війни терпіла важкі поразки і невдачі.

Аналізуючи причини поразок Червоної Армії на початку війни виокремимо наступні:

1. Воєнно-економічний потенціал СРСР поступався більш розвинутій економіці Німеччини. В мирний час 46% світового виробництва зброї належали саме їй, з початком Другої Світової війни частка Німеччини у виробництві озброєння складала 40%, а СРСР – лише 23%. [1, с. 223, 225]

2. Грубі прорахунки радянського політичного керівництва на чолі із Сталіним у виборі воєнно-політичного курсу:

— підписання та ратифікація пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною, обумовило помилкові розрахунки на затяжний характер війни Англії та Франції з Німеччиною, їх взаємне ослаблення і виграш у часі для СРСР. Виходячи з цих обставин, помилково був зроблений висновок про строк початку війни – не раніше 1942 року;

— ліквідація буферних незалежних держав, які межували з СРСР та Німеччиною. Втративши свій суверенітет вони увійшли до складу СРСР (Литва, Латвія, Естонія);

— збільшення числа держав, що напередодні війни дотримувались нейтралітету, а після її початку стали запеклими супротивниками

Радянського Союзу. Так, після приєднання Буковини, суттєво погіршилися відносини із Румунією; після «Зимової війни» 1939-1940 рр., – з Фінляндією.

Все це призвело до того, що на початковому етапі війни Радянський Союз опинився в політичній ізоляції один на один з економічною і воєнною потужністю Німеччини та її союзників.

3. Негативна роль командно-адміністративної системи в управлінні державою, при якій вольові, не підкріплені ґрунтовним аналізом рішення, без урахування думки професіоналів, не дозволили у повній мірі реалізувати оборонний потенціал. Так, лише на особистій упевненості Сталіна у тому, що Німеччина не наважиться воювати на два фронти, ним і воєнно-політичним керівництвом країни ігнорувалися отримувані із різних джерел відомості про підготовку нападу на СРСР. «Вождь» проявив політичну недалекоглядність, переконавши себе у тому, що підписання пакту про ненапад, забезпечить СРСР тривалий перепочинок. Ця упевненість була висловлена у виступі керівника РНК, наркома закордонних справ СРСР Молотова, перед депутатами Верховної Ради СРСР, де він заявив: «Ми завжди додержувалися тієї думки, що сильна Німеччина є необхідною умовою миру в Європі» [2].

Ігнорування Сталіним думки Генерального штабу у виборі напрямку основного удару Вермахту, який прийшовся (всупереч його переконанню) не на Україну, а на смоленсько-московський напрямок, що призвело до розгрому військ

Північно-Західного фронту, падіння Мінська, Вільнюса, Таллінна, Риги, Смоленська, створило безпосередню загрозу Ленінграду та Москві.

Багато в чому завдяки командно-адміністративній системі, яка зазвичай зводилася до особистих розпоряджень Сталіна, неадекватно використовувались досить обмежені матеріальні та фінансові ресурси держави. Мало місце розпорошення сил та ресурсів на різноманітні військові програми, навіть якщо вони ослаблювали обороноздатність країни, але отримували схвалення «вождя». Так, його безпосередню та рішучу підтримку отримала програма будівництва «Великого флоту», з якою не могла упоратись економіка держави, і яка створювалася лише на амбіціях Сталіна і наближеного до нього військово-політичного оточення.

Негативну роль командно-адміністративної системи яскраво підкреслює кадрова політика, яка базувалася на критерії особистої відданості «вождю». У 1937-1938 рр. наркомат оборони очолили підібрані і призначені особисто Сталіним висуванці із 1-ї Кінної армії:

Ворошилов, Тимошенко, Будьонний, Кулик, Щаденко. «Кінники», військовий досвід яких базувався на використанні тачанок, пік і шабель, не розуміли необхідності постачання армії сучасними видами техніки та зброї, що призвело до затримки прийняття на озброєння Червоної Армії танка Т-34, системи залпового вогню «Катюша», літака-штурмовика ІЛ-2, автоматичної зброї, сучасних засобів зв'язку. Одночасно із цим не приділялось відповідної уваги навчанню військ діяти в обороні і оточенні, не відпрацьовувалася взаємодія танків, піхоти, авіації.

4. Не можна не відзначити нераціональне використання часу між підписанням пакту і початком війни (1,5 року), який можна було використати для укріплення обороноздатності країни. Не дивлячись на переконання наркома оборони Ворошилова з трибуни XVIII з'їзду партії про те, що «наші кордони в найбільш вразливих місцях захищені полою укріплених районів, які радикально покращують усю систему оборони кордонів» [2], реально, до початку війни, не було закінчено інженерне обладнання театру воєнних дій, більше того, Генеральним штабом, за прямою вказівкою Сталіна, який розраховував на мир із Німеччиною, були ліквідовані укріпрайони у західній частині СРСР. Так, на території України, із 7 укріпрайонів залишилось лише 2, ліквідувались закладені в мирний час партизанські бази, одночасно проводилось розмінування залізничних вузлів, мостів, тунелів, систем водопостачання [3, с. 43, 45].

5. Руйнівна роль на морально-політичне становище армії та народу сталінської «теорії загострення класової боротьби на шляху просування до соціалізму», і розв'язання на її основі терору, по відношенню до власного народу і його армії, з однієї сторони, а з іншої – навіювання міфу про непереможність Червоної Армії і готовність пролетаріату Німеччини, у випадку нападу на СРСР, повстати проти фашистської диктатури.

У суспільстві та армії панувала атмосфера підозри, недовіря, нетерпимості. На морально-політичний клімат країни великий негативний вплив здійснила колективізація і примусові депортації населення. Так, із районів Прибалтики, Західних регіонів Білорусії і України було депортовано не менше 10% населення.

Повне свавілля по відношенню до народу і його армії, знищення цілих соціальних груп, політичних і військових діячів з одної сторони, а з іншої, наполеглива радянська пропаганда про миролюбність німецького фашизму у великій мірі сприяли масовим здачам у полон бійців і командирів Червоної Армії, дезертирству, страху перед ворогом та можливістю опинитись в оточенні, озброєним нападам частини

місцевого населення на відступаючі з території Західної України і Прибалтики загони Червоної Армії.

Хоча з 1939 по 1941 рр. було сформовано і укомплектовано 125 дивізій і чисельність РСЧА досягнула 4,2 млн., проводилось технічне переозброєння і реорганізація радянських збройних сил, [4, с. 163] Гітлер не дав Сталіну часу на модернізацію і повну реорганізацію Червоної Армії. Він використав помилку Сталіна, який проводив реорганізацію повільно, не залишивши навіть у Західних округах хоча б половини повністю укомплектованих та озброєних дивізій. Тому гітлерівців зустрічали переформовані наполовину радянські дивізії, з нехваткою 50, а то і 70 % необхідного озброєння і техніки [4, с. 165].

Не можна також порівнювати передвоєнний бойовий досвід Червоної Армії та Вермахту. Збільшення чисельності Червоної Армії у передвоєнний період призвело до того, що невеликий досвід ведення сучасної війни, отриманий у Фінляндії, був розмитий і загублений у знов сформованих частинах і з'єднаннях. А повністю реорганізовані, переозброєнні та модернізовані збройні сили Німеччини здобули бойовий досвід в у протистоянні з першокласними європейськими державами.

Не були по-справжньому обдумані уроки радянсько-фінської війни, був відсутній глибокий аналіз військових операцій Німеччини в Польщі, Франції, Балканах, тому що провідні теоретики Червоної Армії були репресовані, їх військові праці – знищені. «Військова думка» деградувала. Так, нарком оборони С. К. Тимошенко у грудні 1940 р., коли Німеччина вже поневолила пів Європи, заявив: «В сенсі стратегічної творчості, досвід війни в Європі, мабуть, не дає нічого нового» [2].

Низька, порівняно з офіцерським і генеральським корпусом Німеччини, оперативно-тактична і загальноосвітня підготовка командних кадрів Червоної Армії. У більшості радянських генералів біографії були наступні: убоге дитинство, відсутність базової освіти, служба на посаді рядових або унтер-офіцерів у Першу світову, Громадянська війна, радянська військова освіта (а її не можна порівнювати з дореволюційною або німецькою), а на рубежі 1937-38 рр. – стрімкий зліт. Практично повна відсутність досвіду керівництва механізованими і танковими військами в умовах ведення сучасної війни. Таким чином, наприкінці 30-х рр. якісний склад командних кадрів Червоної Армії суттєво знизився.

Генерали Вермахту, під час Першої світової, вже займали офіцерські посади, мали прекрасну базову освіту, більшість походила з родин спадкових військових, в післявоєнний період усі пройшли

школу Генерального штабу, мали досвід ведення сучасної війни, здобутий на полях боїв у Польщі, Франції, Балканах.

До того ж, поразки першого етапу війни були прямим наслідком масових репресій військових кадрів. В цілому, в період сталінських репресій було знищено вищого та нижчого командирського складу більше, ніж Радянський Союз втратив за всі 4 роки війни. Так, якщо під час війни загинуло 600 радянських генералів, то під час довоєнних репресій 1800 [5, с. 105, 106]. Із п'яти маршалів – репресовані троє. В передвоєнні роки арештовані та розстріляні більше 44 тис. командирського складу. Лише за 1937-1938 рр. органами НКВС було розстріляно 38,679 військовослужбовців і більше 3 тис. морських офіцерів [6]. Не уникла «чистки» і воєнна інтелігенція. В період з 1937 по 1940 рр. було репресовано приблизно 3 тис. військових викладачів, в тому числі академії Генерального штабу [7, с. 214]. Удар був нанесений по найбільш професійно підготовленим кадрам Червоної Армії. Так, число заарештованих по Генеральному штабу досягло 50% від штатної чисельності [6]. Успішно пережила епоху масових репресій найбільш відстала частина генералітету, яка або залишилась на своїх місцях, або отримала підвищення. Передвоєнне знищення воєнних кадрів перекреслило всі досягнення в галузі стратегії і військового мистецтва. Прогресивні ідеї і теорії були оголошені шкідливими. Верх взяла установка: «Війна моторів, механізація, придумана військовими спеціалістами. А доки головна – конячка».

Гітлер, на нараді вищого складу Вермахту, говорив: «Першокласний склад радянських вищих військових кадрів знищений Сталіним в 1937 році, в них немає гарних полководців» [8, с. 82].

На місце репресованих в терміновому порядку призначались, як правило, спеціалісти нижчої кваліфікації. Вчорашні капітани і лейтенанти ставали командирами полків та дивізій. Так, 50% керуючого складу Червоної Армії знаходилось на посадах від одного до шести місяців, лише 7% мали вищу воєнну або цивільну освіту, 50% командирів батальйонів, 68% командирів рот і взводів закінчили 6-ти місячні курси [8, с. 101].

Репресії згубно відобразилися на військовій промисловості, за грати відправляли досвідчених працівників та інженерів, конструкторів та розробників нової військової техніки. Лише в період з 1 жовтня 1936 р. по 1 березня 1937 р. було "викрито" 1984 господарських керівників, які очолювали оборонні заводи і передові відділи в наркоматах важкої і оборонної промисловості [6]. Зацькували талановитого вченого-артилериста І. П. Граве, одного із творців відомої «Катюші». Був репресований відомий розробник реактивної зброї

В. Н. Лужин [8, с. 128]. Це призвело до значного відставання вітчизняної техніки від іноземної, особливо в галузях авіа- і мотобудівництва, радіолокаційних засобів і засобів зв'язку.

Такого запланованого знищення власного народу, наукової і військової інтелігенції, офіцерського складу історія ще не знала. Третиною репресованих в роки великого терору були робітники важкої промисловості, як наслідок, на деяких військових заводах дві третіх продукції виявлялись бракованими, спостерігалось значне падіння виробництва. Так, якщо в 1936 р. напередодні "великої чистки", темпи росту загального об'єму виробництва склали 28,8 %, то в кінці 1937 р. вони впали до 11,1%. Разом з тим, щорічний приріст військової продукції в 1938-1940 рр. зростав, а з лютого 1941 р. промисловість перейшла в режим роботи військового часу і серійно почала випускати танки нового типу Т-34, КВ-1, бойові літаки ЯК-1, ІЛ-2, МІГ-3, однак виробничий потенціал країни не дозволяв одночасно виконувати всі військові програми [9].

Армії не вистачало сучасної автоматичної зброї. На озброєнні була трилінійка, зразку 1891-1930 рр., кулемет «Максим», який був створений у 1910 р., револьвер зразку 1895-1930 рр. Не приділялася увага виробництву повнопривідних легкових і вантажних автомобілів, протипіхотних і протитанкових мін, радіостанцій.

Танків та літаків нового зразку нараховувалося лише 7,1% і 16,6% від їх загальної кількості у військах. Через обмежений випуск радіостанцій, ними комплектувалися лише командирські танки, зв'язок з іншими екіпажами здійснювалося прапорцями. Недооцінка значення радіозв'язку у війні призвело до того, що прикордонні Західні округи мали лише 27% радіостанцій, Київський округ – 30%, Прибалтійський – 52% від загальної потреби [4, с. 157]. Дуже низької якості були оптичні прилади для танків і літаків – мутне скло, малий кут огляду.

Неприпустимо консервативним було Головне артилерійське управління РСЧА, яке до початку війни так і не оцінило таку потужну та сучасну на той час реактивну зброю, як "БМ-13" (більш відома як «Катюша») [4, с. 159]. Мало уваги приділялося виготовленню та оснащенню армії протитанковою та зенітною артилерією, особливо скорострільними зенітними автоматами, що робило сухопутні війська вкрай чутливими до ударів з повітря і танкових клинів Вермахту.

Лише перед початком війни було випущено вкрай недосконалі радіолокаційні станції «РУС-1» і «РУС-2», а замість запланованих 5 тис. зенітних автоматів промисловість могла передати у війська лише 1382 [10, с. 609]. Війська Вермахту мали перевагу в зенітній зброї у 1,5 рази. Не кращими були справи із забезпеченням РСЧА протитанковою

артилерією. По штатах воєнного часу в стрілецькому батальйоні повинно було бути лише дві 45 мм протитанкові гармати, інших засобів ПТО не передбачалося [10, с. 610]. Лише навесні 1941 р. почалося формування 10 протитанкових артбригад, але до червня їх повністю укомплектувати так і не вдалось. На початок війни боєкомплект для протитанкових гармат складав лише 58% від запланованої потреби [10, с. 808].

В умовах наближення війни, при такому стані забезпечення армії сучасною технікою та зброєю, воєнно-політичному керівництву необхідно було сконцентрувати весь економічний, науковий, виробничий, людський потенціал і спрямувати його на реалізацію тих військових програм, які відповідали реальним потребам оборони. Але напередодні війни, без врахування реальних можливостей економіки країни, верх брали політичні рішення, які призводили до розсіювання далеко небезмежних ресурсів.

До таких чисто політичних рішень можна віднести створення «Великого флоту», тільки на тій підставі «що у могутньої Радянської держави повинен бути відповідно до її інтересів, гідний нашої великої справи морський та океанський флот» [11, с. 105]. Тому у 1938-1940 рр. на верфях Ленінграда і Миколаєва були поспішно закладені чотири суперлінкори типу «Радянський Союз» і два важких крейсери типу «Кронштадт», озброєнні 406 мм і 380 мм гарматами [11, с. 105].

Не дивлячись на значні витрати, які були пов'язані з будівництвом «Великого флоту», як його використовувати у випадку війни ані Генеральний штаб, ані командування військово-морськими силами, ані політичне керівництво держави не мали уявлення. Так, на пряме запитання наркома ВМФ М. Кузнецова до Сталіна: «Що будемо робити з ними на Балтиці і на Чорному морі, якщо війна почнеться раптово?» – відповіді не було отримано [11, с. 105].

Наслідком такого розпилу матеріальних і людських ресурсів стало те, що до початку війни не вдалося закінчити будівництво 190 аеродромів [5, с. 128], залізничних і шосейних шляхів, оборонних укріплень. Незавершеність будівництва не дозволило розмістити авіацію і належним чином прикрити розгортання частин Червоної Армії, захистити її від концентрованих ударів механізованих корпусів Вермахту.

Поруч з тим, було б невірним вважати винуватцем припущених помилок лише Сталіна. Значна частина провини полягала і на військове керівництво. Так, наркомат оборони, Генштаб вважали, що війна буде «наступальною» і «малої крові» і почнеться як у 1914 р., де основним силам тільки на розгортання було потрібно до 2-х тижнів. В

результаті війська, так і не отримали конкретних завдань щодо оборони кордонів. Внаслідок цього, ударні групи Червоної Армії не мали ні наступальних, ні оборонних утворень, що спричинило їх неорганізовані дії і дозволило військам Вермахту, які не мали кількісної, а зазвичай технічної переваги, громити їх частинами.

Війна показала, наскільки помилковим виявилось рішення наркомату оборони щодо підзвітності військ ППО і авіації ВПС, командуючим округів. Така децентралізація призвела до великих матеріальних та людських втрат.

У лютому 1941р. ЦК ВКП(б) і Раднарком розробили і затвердили план чергової реорганізації бронетанкових сил Червоної Армії. І це, не дивлячись на те, що в Червоній Армії вже нараховувалось більше ніж 25 тис. танків і 5 тис. бронемашин і ще не закінчилось, почате в 1940 р., формування 9-ти механізованих корпусів, за 4 місяці до початку війни було прийняте рішення про створення ще 21 механізованого корпусу [4, с. 155].

При цьому, добре відмобілізовані, цілком боєздатні об'єднання були розформовані, їх матеріальна база розпорошена, достатньо кваліфікований рядовий і командний склад розчинений в великій кількості погано підготовлених військ. Стан ще більше погіршувався тим, що часто формування механізованих корпусів проходило не на базі бронетанкових з'єднань, а на базі кавалерійських і піхотних частин.

Красномовно у своїх спогадах характеризував стан бронетанкових військ в передвоєнний період командир однієї з танкових дивізій полковник С. І. Богданов, який згодом став маршалом. Він стверджував, що в ході передвоєнної підготовки і реорганізації, його танкова дивізія стала слабшою за танкову бригаду, із якої була створена. «Бронейних снарядів було дуже мало, в екіпажах один з двох бійців – новобранець. Танкістів з досвідом при формуванні дивізії, поставили на посади молодших командирів, командири танків стали командирами взводів, механіки і водії – помічниками командира роти з технічної частини. Штаби полків ще два місяці тому були штабами батальйонів... Якщо пляшку вина розбавити трьома пляшками води – то це буде вже не вино...» [12, с. 207].

Аналогічна ситуація склалась і в військах ВПС Червоної Армії. Не дивлячись на те, що кількість лише бойових літаків у повітряних частинах досягла кількості 19 725 одиниць, в лютому 1941 р. було прийняте рішення, про формування нових 106 авіапунктів, і це, не дивлячись на те, що у ВПС Червоної Армії їх уже нараховувалось 218 [4, с. 161].

Склалася парадоксальна ситуація – кількість літаків і танків весь час зростала, а боєздатність Червоної Армії через відсутність підготовлених штабів і командно-технічних кадрів падала.

Напередодні гітлерівської агресії тільки 23 екіпажі могли літати в будь-яку погоду, лише 208 – навчені пілотувати літаками нових модифікацій. 1196 літаків на західному кордоні зовсім не були забезпечені екіпажем; флот міг діяти тільки в прибережній зоні [8, с. 97].

Збільшився дефіцит пального, що не дозволяло належним чином готувати льотчиків і танкістів. Так, особовий склад Червоної Армії мав наліт 30 годин, а пілоти «люфтваффе» йшли в бій з нальотом 450 годин; механік-водій мав практику водіння від 1-10 м/год., тоді як потрібно було не менше 25 м/год [12, с. 32, 33]. В бойовій підготовці військ майже не приділялось уваги на взаємодію різних видів військ, організацію ведення бою в обороні, в оточенні, при відході військ. Наркомат оборони на чолі з Тимошенко і Жуковим не могли і не хотіли змінити цю небезпечну тенденцію.

Підводячи підсумки причин поразок Червоної Армії у початковий період війни, зазначимо, що багато в чому вони обумовлені повільністю в ухваленні найважливіших рішень, помилками Генштабу, недовірливістю і волюнтаризмом самого Сталіна, відсутністю справжньої колегіальності і колективності в обговоренні найважливіших зовнішньополітичних проблем. Масові репресії другої половини 30-х рр. сильно послабили боєздатність Червоної Армії. Перспективним є вивчення теми трагедії Північно-Західного фронту, коли майже усі сили Червоної Армії потрапили і були знищені у «київському котлі».

Список літератури: 1. *Помогайло А. А.* Псевдоисторик Суворов и загадки Второй мировой войны. / Александр Альбертович Помогайло. – М.: «Вече», 2002. – 480 с. 2. *Киркаш Ю., Кулиш В.* Народная война. / Ю. Киркаш, В. Кулиш. // Правда. – 1989. – № 279. 3. *Рунов В. А.* 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. / Валентин Александрович Рунов. – М.: «Эксмо», 2010. – 410 с. 4. *Фролов Ю.* Крушители империи СССР 1939 – 1945 гг. / Юрий Фролов. – Донецк: Донеччина, 2001. – Кн. 3. – 479 с. 5. *Кузнецов И. Н.* Засекреченные трагедии советской истории / Игорь Николаевич Кузнецов. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2008. – 250 с. 6. *Куманев Г.* 22-го, на рассвете. / Г. Куманев // Правда. – 1989. – № 173. 7. Млечин Л. Иосиф Сталин, его маршалы и генералы. / Леонид Михайлович Млечин. – М.: «Цунтполиграф», 2005. – 811 с. 8. *Семенко В. И., Радченко Л. А.* Великая Отечественная война. Как это было? / Валерий Иванович Семенко, Людмила Алексеевна Радченко. – Харьков- Белгород, 2008. – 412 с. 9. *Анфилов В. А., Голинов Ф. И.* Загадка 1941 года. / Виктор Александрович Анфилов, Филипп Иванович Голинов. – М.: «Вече», 2005. – 508 с. 10. *Широкорад А. Б.* Энциклопедия отечественной артиллерии. / Александр Борисович Широкорад. – Минск: «Харвест», 2000. – 1155 с. 11. *Васильев А. В., Морин А. Б.* Суперлинкоры Сталина: «Советский Союз», «Кронштадт», «Сталинград». / Андрей Васильевич Васильев, Аркадий Борисович Мо-

рин. – М.: «Яуза», «Коллекция», «Эксмо», 2008. – 110 с. 12. *Соколов Б. В.* Тайны Второй Мировой войны. / Борис Владимирович Соколов. – М.: «Вече», 2000. – 478 с.

Поступила в редакцію 19.03.2012

УДК 355.244.1

Д.М. КАЧАХІДЗЕ, аспірант НТУ «ХП»

ПРОПАГАНДА ЯК ЗБРОЯ У ВІЙНІ

В статті аналізуються деякі види пропагандистської діяльності. Відображається її вплив на свідомість людей, як цивільних, так і військових. Особливу увагу приділено ролі пропаганди і її вплив на хід бойових дій. Також відображено яку користь, або навпаки, яку шкоду може принести пропаганда під час війни.

В статье анализируются некоторые виды пропагандистской деятельности. Отображается ее влияние на сознание людей, как гражданских, так и военных. Особое внимание уделено роли пропаганды и ее влияние на ход боевых действий. Также в статье описано, какую пользу или наоборот, какой вред может принести пропаганда в ходе войны.

Some types of propagandist activity are analysed in the article. The influence on consciousness of people, both civil and soldiery is represented. The special attention of propaganda roles and its influence on motion of battle actions is spared. The benefit or vice versa, what harm can bring propaganda during war is also described in the article.

До початку другої світової війни публіцисти і пропагандисти всіх країн сходилися до однієї думки: пропаганда буде грати в майбутньому протистоянні вирішальну роль. Чимале значення мав і досвід ідеологічного керівництва великими масами, накопичений між двома війнами. До початку другої світової війни угруповання супротивників були майже такими ж, як і перед першою світовою війною, але тепер супротивники вже знали, що пропаганда є потужною зброєю. Не було майже ніякого сумніву в тому, що в разі війни весь накопичений багаторічний досвід буде використаний повною мірою.

Засоби ведення сучасної війни обмежуються цілою низкою міжнародних угод і правил, яких має дотримуватися кожна цивілізована держава. Ці правила ставлять межу застосування певних тактичних прийомів і видів зброї. Проте до цих пір жодне положення міжнародного права не стосувалося пропаганди під час війни. Не з'явилося навіть ніяких умовних обмежень, хоча про дію пропаганди стало відомо ще під час війни 1914-1918 років. Таким чином пропаганда стала тепер засобом ведення війни, застосування якого ніяк не регулюється нормами міжнародного права. Навіть сама безсоромна

пропаганда не обумовлена ні в одному параграфі міжнародних конвенцій.

Історія пропаганди в першій світовій війні є перш за все історією пропаганди жахів. Саме з цього часу пропаганда стає чимось на зразок ганебного клейма, що накладається на супротивника, вона завойовує собі в широких колах вельми погану славу, яка до певної міри і пояснює її успіхи і неуспіхи під час другої світової війни. Двох десятиліть, що минули з дня закінчення першої світової війни, виявилось недостатньо, щоб забути про пропаганду жахів і цим звільнити пропаганду військового часу від її основного зла – брехні. Багато противників міністра пропаганди Геббельса визнавали за ним певний пропагандистський талант, але немає ніякого сумніву, що при існуючому в ту пору стані речей і при наявності багатого досвіду пропаганди, витягнутого з першої світової війни, зробити німецький народ несприйнятливим до пропаганди супротивника могла і набагато менш талановита особа. Варто було тільки нагадати німцям про небезпеку пропаганди жахів, про лорда Норткліффе і про його методи. До того ж з пам'яті багатьох німців, які пережили першу світову війну, всі ці «жахи» ще далеко не згладилися. У Німеччині не було ні одних курсів для пропагандистів і агітаторів, на яких брехня пропаганди супротивника не викривалась б на підставі застарілих вже прийомів боротьби з пропагандою жахів. Викриття ворожої пропаганди ставало предметом політичних занять в школах, а редакції газет і журналів були буквально завалені подібними матеріалами[1.117].

По суті справи, пропаганда жахів не була вже справжньою пропагандою. Величезну переконливу силу мала і легенда про «розп'яття канадца», і розрахована на католиків неправда про насильства над черницями, і так звані «свідчення свідків» про муки католицьких священників, яких нібито підвішували до дзвонів. Однак жодне з цих звинувачень, які були пред'явлені Німеччині і поширених пропагандою супротивника по всьому світу, згодом не було доведено.

Самою брудною і одночасно найдієвішою брехнею виявилось повідомлення про те, що німці переробляють трупи солдат своїх і чужих на стеарин і на корм для свиней. Це повідомлення викликало у всьому світі бурю обурення і послужило приводом для вступу Китаю у війну на боці Антанти. Тільки в 1925 році цю брехню було нарешті викрито у статті, що з'явилася в американській газеті «Times Dispatch», яка писала з цього приводу: «З усіх жахливих знарядь сучасної війни чи не перше місце займає пропаганда, яка є важливою складовою частиною військової машини будь-якої нації. Знаменита історія з трупами, яка під час війни довела ненависть народів до Німеччини до

межі, оголошена зараз англійською палатою громад брехнею. Кілька місяців тому світ дізнався про те, що ця брехня була сфабрикована і поширена одним з спритних офіцерів англійської розвідки [2.57].

Про значення брехні у військовій пропаганді багато сказано і багато написано. Дехто виправдовує подібні засоби обробки мирного населення, дехто категорично не сприймає. «Коли починається війна, першою жертвою стає правда», – свідчить поширена приказка, і як би підтверджуючи це, автор вищезгаданої статті говорить наступне: «Брехня – це визнана всіма і надзвичайно корисна зброя війни, кожна країна свідомо використовує її тільки заради того, щоб ввести в оману власний народ, завоювати на свій бік нейтральні країни і обдурити противника»[5.124].

І дійсно, брехня завжди була найстрашнішою зброєю. Вона наносила супротивникам серйозні рани і істотно впливала на хід військових подій. Але не можна забувати, що пропагандистська брехня є не простою зброєю, що вона має ще одну властивість, завдяки якій ця зброя стає виключно небезпечною. Справа в тому, що дія пропаганди продовжується і після закінчення бойових дій, і зупинити її так, як, скажімо, зупиняють вогонь гармат або скидання бомб з літаків, неможливо. Пропаганда подібна снаряду, обладнаному безліччю дистанційних підричників, які змушують його вибухати через багато років, іноді навіть десятиліть і розкидати навколо себе сприятливе середовище для незліченних докорів і образ, що заважають нормалізації міжнародних відносин. Тому можна сказати, що успіхи, яких пропаганда досягла шляхом брехні, ніколи не вигідні навіть для тих, кому вона спочатку принесла користь. Це пояснюється тим, що брехня зводить нанівець значення пропаганди як зброї. Якщо пропаганда - зброя, то брехня - не що інше як пісок в її механізмі, і в цьому довелося переконатися кожній державі, яка використовувала цю зброю.

Багатьом це може здатися дивним, проте вже в останній світовій війні обидві протидіючі сторони все частіше відмовлялися від «абсолютної брехні» і по можливості уникали її. Якщо, наприклад, німецька служба інформації повідомляла про потоплення того чи іншого корабля противника, а пізніше з'ясувалося, що це не відповідає дійсності, то тут можна говорити не про заздалегідь підготовлену брехню, а просто про непорозуміння, що сталося в результаті помилок спостереження і т. п. Досвідчена служба інформації ніколи не зробить такої заяви, яку противник може перевірити найпростішими засобами і тут же, використовуючи радіо, викрити перед всім світом як брехню[13.47]. Дещо по-іншому

сприймається повідомлення про свої успіхи, коли перебільшуються втрати противника в танках, літаках і т. п., тому що ці цифри не завжди можуть бути перевірені. У всякому разі, там, де штаби пропаганди на тій і на іншій стороні працюють активно і до того ж мають однакові технічні засоби, брехня стає вельми важкою і проблематичною справою. Замість брехні у другій світовій війні з'явилося і стало сутністю всієї пропаганди якесь еквілібристське перекручення понять і відкрита лайка.

Пропаганда в стилі першої світової війни згодом ніколи більше не повторювалася. Навіть самі переконані її прихильники визнали, що шкоди, яка була заподіяної нею було незрівняно більше, ніж усі короточасні успіхи, отримані завдяки їй.

Питання про те, наскільки успішною була німецька пропаганда, щонайменше, недоречні, тому що думки, які склалися у німецьких солдатів і цивільного населення на різних етапах війни, ні в якому разі не відображали дій німецької пропаганди. Тому, якщо відомий радіокоментатор Бі-Бі-Сі Ліндлі Фрейзер говорить про «повну перемогу пропагандистів над німецьким народом»[14.119], то це вірно лише з великими застереженнями. Німецька пропаганда апелювала головним чином до почуттів, зачіпала серце і душу народу, тобто до німецького націоналізму, до готовності народу до самопожертви, до його віри у своїх керівників і відданості своїй владі, так само як і до його солдатських чеснот. Саме ці почуття виявлялися майже у всіх сферах суспільного та приватного життя німецьких людей. Про те, що ці ідеали і почуття стали засобами обману, велика частина німців дізналася запізно. Внаслідок цього виникло глибоке розчарування і породило ще більшу недовіру до пропаганди.

Але слід зазначити, що жертвою зловживання ідеями став не тільки німецький народ. Так, наприклад, одна з тез німецької пропаганди про створення Великої німецької імперії була підхоплена молоддю інших європейських країн, про що свідчать судові процеси, які проходили там після війни. Прагнення молоді позбутися європейської роз'єднаності народів було використано німецькою пропагандою в своєкорисливих політичних цілях.

Найтяжчий злочин німецької пропаганди перед своїм народом полягав в тому, що в кінцевій фазі війни вона не тільки неправдиво повідомляла про становище на фронтах, а й робила це з великим зволіканням. Багато тисяч людей, що жили в східній частині Німеччини, могли б своєчасно врятуватися і не були б захоплені противником зненацька, якби офіційні інформаційні повідомлення були правдивими[7.211]. Такий образ дій у військовому відношенні не має

ніякого сенсу. Постійно наступаючим вперед військам союзників, подібні німецькі повідомлення не могли принести ні користі, ні шкоди, тим більше, що німецькі частини і з'єднання, які не втратили ще зв'язок один з одним, були цілком обізнані про становище на фронті. У тому ж випадку, коли війська опинялися в оточенні, вони діяли на власний страх і ризик. З приводу становища тих днів Геббельс, виступаючи на прес-конференціях, говорив, що пропаганда повинна докласти максимум зусиль, щоб пережити всього лише кілька найближчих важких тижнів, поки нова зброя істотно не змінить обстановки. «Те, що зараз залишається в тилу у ворога, – говорив він, – буде звільнено пізніше, а поки воно може і там приносити користь німецької армії.» (У зв'язку з цим слід згадати про його заклики до партизанської війни.) Але хаос, створений панікою, не можна усунути ніякими заходами, тому все, що тоді говорилося, нагадувало швидше азартну карточну гру, ніж пропаганду, а народу, який внутрішніми і зовнішніми подіями був доведений до свого роду фанатичної несамовитості, вже не могли допомогти ні віра, ні зневіра[12.165].

Для успіху пропаганди чимале значення має і поведінка супротивника. У критичні моменти війни аж до самих останніх днів вона іноді відігравала вирішальну роль. Бомбардування німецьких міст, вимога беззастережної капітуляції (яку пропаганда союзників всіляко замовчувала, а німецька пропаганда навпаки зробила своїм основним аргументом), план Моргентау, а також далеко не двозначні натяки на долю, яка чекає німецький народ після війни, і не в останню чергу дружні відносини між західними державами і Радянським Союзом – все це було козирем в руках німецької пропаганди, яким вона користувалася досить гнучко. Не допусти союзники деяких психологічних помилок, німецька пропаганда не змогла б надихнути народ на такі досягнення[.

Вирішальний вплив на волю німецького народу до опору надали події на Східному фронті. Події, пов'язані з просуванням Червоної Армії по території Німеччини, мали настільки закінчений характер, що абсолютно не потребували якої небудь оцінки з боку німецької пропаганди. І хоча вона всіма своїми засобами намагалася реагувати на трагічні події останніх місяців, поведінка військ і цивільного населення визначалася безпосередньо самим ходом подій, а ніяк не пропагандою.

Список літератури: 1. *Вашик К.* Метаморфозы зла. Образ врага в немецком и советском плакате / К.Вашик. – Родина, 2002. № 10. – С. 116–122. 2. *Галицкий В.П.* Гитлеровцы против Гитлера / В.П.Галицкий // Военно-исторический журнал. 1995. – № 1. – С. 54–61. 3. *Горяева Т.М.* Фондокументы как источник по истории Великой Отечественной войны / Т.М.Горяева // История СССР. – 1985. – № 3. – С. 142–154. 4. *Демосфенова Г.Л.*

Советские плакатисты – фронту / Г.Л.Демосфенова. – М., 1985. – 187 с. **5. Клаузевиц К.** О войне / К.Клаузевиц. – Том I, изд. 5-е. – Воениздат, М., 1941. – 356 с. **6. Клаузевиц К.** О войне / К.Клаузевиц. – Том II, изд. 3-е. – М. : Воениздат, 1941. – 345 с. **7. Крысько В.Г.** Секреты психологической войны: цели, задачи, методы, формы, опыт / В.Г.Крысько. – Мн., 1999. – 267 с. **8. Поляков Ю.** Почему мы победили. О массовом сознании в годы войны / Ю.Поляков. – Свободная мысль, 1994. – № 11. – С. 98–105. **9. Пономаренко А.** Партизанское движение в Великой Отечественной войне / А. Пономаренко. – Большевик, № 13, 1943 г. **10. Руденко Н.Н.** Слово правды в борьбе с фашизмом. Пропагандистская деятельность политорганов Красной Армии среди войск противника на территории СССР. 1941–1944/ Н.Н.Руденко. – Киев, 1980. – 351 с. **11. Филитов А.М.** «Холодная война». Историкографические дискуссии на западе / А.М.Филитов. – М., 1991. – 228 с. **12. Фуллер Дж. Ф. Ч.** Вторая мировая война / Дж. Ф.Ч. Фуллер. – Издательство, М., 1956. – 292 с. **13. Шандра В.А.** Газета, пропаганда, жизнь: вопросы теории и методики / В.А.Шандра. – М., 1982. – 96 с. **14. Greiner H.** Die Oberste Wehrmachtsführung 1939 bis 1943. / H. Greiner Wiesbaden, 1951. – 326 s. **15. Manstein D.** Seine Feldzüge und sein Prozess / D. Manstein. – 1951. – 187 s. **16. Harris A.** Bomber-Offensive, Collins, London / A. Harris. – 1947. – 244 s. **17. Vafts A.** Hitler's Second Army, Infantry Journal, Washington / A. Vafts 1943. – 354 s. **18. Lerner I.** Propaganda in War and Crisis / I. Lerner. – 1951. – 298 s.

Поступила в редколлегия 06.04. 12

УДК 355.483:94 (100) «1941/1945»

Р.О. ПОНОМАРЕНКО, канд. ист. наук, доцент НТУ «ХПИ»

ОБРАТНАЯ СТОРОНА ВОЙНЫ: РЕАЛЬНОСТИ ВОСТОЧНОГО ФРОНТА В ВОСПРИЯТИИ СОЛДАТ ДИВИЗИИ СС «ДАС РАЙХ»

В статі аналізуються деякі особливості війни на Східному фронті в 1941-1945 роках та їх вплив на вояків дивізії СС «Дас Райх». Увагу приділено воєнним злочинам ворогуючих сторін, показано вплив жорстокості на вояків. Також відображено такий маловідомий аспект, як відносини есесівців з місцевим населенням на окупованій території.

В статье анализируются некоторые особенности войны на Восточном фронте в 1941-1945 годах и их влияние на солдат дивизии СС «Дас Райх». Уделено внимание военным преступлениям противоборствующих сторон, отражено воздействие жестокостей на солдат. Также отображен такой малоизвестный аспект, как отношения эсэсовцев с местным населением оккупированных территорий.

In the article we examine some factors of War on the East front, 1941-1945 and their influence to the soldiers SS-Division “Das Reich”. We attended war crimes of the confrontation sides and reflected effect of barbarities to the soldiers. Also we examine such little known aspect as relationships SS-men with population of occupied territories.

Военные преступления стали такой же неотъемлемой частью истории Второй Мировой войны, как масштабные танковые сражения и ковровые бомбардировки. Бушевавшая на советско-германском фронте

обоюдная вакханалия жестокости до сих пор не дает возможности беспристрастно рассматривать события тех героических, но одновременно и трагических лет.

Как заметил историк Й. Вестемайер, благодаря «Холодной войне», большое число военных преступлений совершенных немцами на Восточном фронте осталось фактически безнаказанными – в Западной Европе преступления против англо-американских союзников преследовались куда жестче, чем преступления против «коммунистов» [17, p.137]. Трудно спорить с этим утверждением. В то же время, в наши дни действительно нелегко подтвердить или опровергнуть данные о совершении эсэсовцами того или другого военного преступления. Политическая конъюнктура и спекуляции, а также ангажированная реакция некоторых общественных кругов, зачастую не позволяют провести объективный научный анализ тех или иных случаев. Многие почему-то забывают, что мораль войны и мораль мирного времени – диаметрально противоположные понятия и оценивать те события можно только в общем историческом контексте эпохи, не разделяя, а уж тем более не подменяя причину и следствие. Экстремальные условия войны накладывают свой отпечаток на мотивы поступков людей, которые каждый день вынуждены ходить «по краю» и некорректно вынесение категорических суждений и оценок этих поступков со стороны людей за всю свою жизнь ни разу не побывавших не то что на настоящей войне, но даже в экстремальных условиях на грани выживания.

В работе над статьей автор опирался на исторические исследования, воспоминания ветеранов. Полный список литературы и источников, использованных автором, приводится в конце работы.

Целью статьи является анализ некоторых аспектов ведения войны на советско-германском фронте и влияние их на эсэсовцев из панцер-гренадерской дивизии СС «Дас Райх». Изучение таких вопросов является актуальным, поскольку позволяет глубже понять психологию и мотивацию немецких солдат, воевавших против Советского Союза в годы Второй Мировой войны. К тому же, дивизия СС «Дас Райх» являлась одной из лучших частей германских вооруженных сил в период войны, и история ее боевого пути привлекает к себе пристальное внимание историков.

Война на Восточном фронте имела свой собственный, особый характер, существенно отличавший ее от войны на Западном фронте. Как отметил немецкий историк Ф. Ремер, и немцы, и русские воспринимали войну как борьбу не на жизнь, а на смерть «вне рамок традиций и норм законов», что обуславливалось борьбой

мировоззрений [2, с.117]. Уже с самого начала войны, жестокость с обеих сторон стала в порядке вещей. Немцы выполняли печально знаменитый «Приказ о комиссарах», красноармейцы же просто убивали военнопленных – по современным оценкам 90-95% немецких солдат попавших в 1941 году в советский плен не пережили плен и были убиты, большей частью прямо на фронте [2, с.115] (в книге Г. Кнопфа приводятся несколько примеров убийств немецких военнопленных советскими солдатами в 1941 году и рассказывается о последствиях, которые имели эти убийства для обеих сторон.). Фактически обе стороны вели войну на уничтожение – немцы боролись с коммунизмом и «мировым еврейством» (которое у них также олицетворялось с коммунизмом («жидо-большевизмом»)). Красноармейцы же, в свою очередь, руководствовались известным лозунгом «Убей немца!», провозглашенным советским писателем и публицистом И. Эренбургом на страницах газеты «Красная звезда» от 24 июля 1942 года. Если в начале войны в Красной армии еще продолжало существовать разделение противника на «фашистов» и «немцев» (что, однако не мешало уничтожать военнопленных), то по мере ее эскалации эти два понятия все более сливались в сознании советского народа и армии, а после лозунга Эренбурга все различия между ними стерлись окончательно. Герой Советского Союза А. Постный в письме к дочери от 1 ноября 1943 года выразил мысли сотен тысяч красноармейцев: «А я за ваше счастье, за счастье таких деток как вы, за смерть замученных советских детей буду истреблять немецких гадов до последнего их истребления и уничтожения. Буду биться пока бьется у меня сердце, буду истреблять немчуру пока их не останется ни одного на нашей советской земле» [3, с.36].

Обратите внимание, что в современном обществе как-то само собой утвердилось мнение, что жестокость Красной армии по отношению к попавшим в их руки немецким военнопленным, стала ответом на немецкие зверства; тем самым, советская жестокость как бы оправдывается. Так в работе историка Е. Сенявской указано: «Нельзя ставить знак равенства между жертвой агрессии и агрессором... Фашистская Германия сама поставила себя вне морали и вне закона» [6, с.115]. Однако такие подходы не всегда находят понимание. Российский историк О. Пленков отметил, что «законы войны однозначно указывают, что преступления, совершенные одной стороной, не оправдывают преступлений, совершенных другой стороной». Его вывод категоричен: «Каждая из сторон должна нести ответственность за свое собственное преступление» [4, с.219].

«Жестокость порождает жестокость» – эта банальная истина столь часто упоминается автоматически, что многие уже даже не задумываются над ее смыслом. Карл Кройц, командир артиллерийского полка дивизии СС «Дас Райх», в послевоенном интервью вспоминал, как его солдаты нашли останки немецкой санитарной колонны уничтоженной красноармейцами – сорок раненых и медперсонал были зверски убиты. После этого случая штаб дивизии отдал приказ в течение восьми дней пленным не брать. Когда через сорок лет после войны у Кройца спросили, был ли выполнен этот приказ, он коротко бросил: «Конечно» [12, р.30]. Если верить Кройцу (а об этом эпизоде известно только с его слов, документальных подтверждений факта отдачи такого приказа нет), то фактически ответственность за этот приказ несет командир дивизии СС «Дас Райх» группенфюрер СС Вальтер Крюгер.

Рассказ Кройца лишь одно из звеньев длинной цепи, но интересен тем, что прямо признает противоправные действия эсэсовцев, как ответ на такие же противоправные действия красноармейцев. Фактически это один из немногих случаев, когда подобные акции получили подтверждение с немецкой стороны, причем не на суде, а в частном интервью.

А вот хотя и другой, но также весьма показательный пример: в послевоенном интервью командир разведывательной роты боевой группы «Дас Райх» Хайнрих Вульф рассказывал, как советский разведывательный патруль во время ночной вылазки захватил его адъютанта молодого унтер-офицера Хубсена. Утром эсэсовцы увидели связанного Хубсена лежащего на куче соломы в двухстах метрах от их позиций. Через громкоговоритель красноармейцы объявили, что если немцы не сдадутся через десять минут, то солома будет подожжена. Их предложение так и осталось без ответа, и Хубсен был заживо сожжен перед глазами товарищей [12, р.30]. Понятно, что после такого случая, трудно было ожидать от эсэсовцев снисхождения к попавшим в их руки красноармейцам, хотя подтвержденные факты подобных действий со стороны роты Вульфа отсутствуют (но это не значит, что их не было).

Исследовавший эскалацию насилия на Восточном фронте историк Ф. Ровер пришел к выводу, что до конца войны снова и снова чередовались фазы актов неконтролируемого насилия и взвешенного поведения [2, с.117]. Как нам кажется, все эти эксцессы являлись закономерным следствием экстремальной военной повседневности, а убийства раненых и пленных солдат противника не являлись в восприятии простых солдат чем-то дикими, наоборот – вполне естественным.

Как следствие всего этого, в условиях тотальной войны на Восточном фронте эсэсовцы прекрасно понимали, что попадание в плен для них в большинстве случаев закончится плачевно. Никаких иллюзий они не испытывали. «Мы были одержимы лишь одной мыслью – не попасть в плен», вспоминал после войны Хайнрих Вульф [12, р.30]. Вторит ему и Эдуард Янке, один из солдат «Дас Райх», в послевоенном интервью рассказавший: «Мы отмечали тот факт, и особенно это касалось нас, эсэсовцев, что они (красноармейцы – Р.П.) не будут никого брать в плен. Они поставили бы нас к стенке и поэтому мы сражались до последней пули» [11, р.175]. Характерно, что и иностранные добровольцы войск СС, и солдаты сухопутных сил были готовы подписаться под такими утверждениями. Голландец Ян Мунк из полка СС «Вестланд» рассказывал: «Нашим наибольшим страхом была не возможность быть застреленным, но попадание в плен. Русские могли быть действительно жестокими» [18, р.167]. Солдат Вермахта Георг Бухвальд на вопрос интервьюирующего его историка «Вы верили рассказам о русских преступлениях?» ответил: «Да, и мы не надеялись остаться в живых, если бы попали в плен. На отбитом нашем перевязочном пункте мы нашли сильно изуродованные тела наших раненых, вокруг только и говорилось об ужасных вещах» [15, р.1916].

Отметим, что уничтожение госпиталей, находившихся под защитой Красного креста, убийство незащитных раненых, является чудовищным преступлением, которому не может быть оправдания. После захвата дивизией СС «Дас Райх» Павлограда в феврале 1943 года, на окраине города эсэсовцы обнаружили остатки немецкого военного госпиталя попавшего в руки советских войск несколько дней назад – раненые, медперсонал, даже сестры Красного креста – все они были убиты красноармейцами. Они «лежали рядами, как скот. Безграничная ярость овладела нами», вспоминал ротенфюрер СС Гельмут Хамерих [14, с.69]. Для сравнения: 6 марта 1943 года (через несколько дней после взятия Павлограда) дивизия СС «Дас Райх» овладела поселком Новая Водолага. В руки эсэсовцев попал советский госпиталь, где находилось более 70 тяжелораненых бойцов Красной армии. Однако никаких репрессий по отношению к раненым красноармейцам предпринято не было [1, с.554].

Бригадфюрер СС доктор Оскар Хок, в конце войны занимавший должность врача 2-го танкового корпуса СС, писал: «Мы не могли рисковать попаданием (раненых – Р.П.) в плен к русским, зная их полное пренебрежение к Красному кресту. Было лучше вывозить даже тех раненых, которые были нетранспортабельны и могли умереть в пути, чем оставить их, чтобы они были убиты русскими» [11, р.175].

Свидетельство столь высокопоставленного офицера не оставляет сомнений, что такая практика была повсеместной и распространялась на все войска СС.

Как ни дико это прозвучит, но жестокость советских солдат стала важной составляющей поддержки морального духа немецких войск в условиях отступления Вермахта на Восточном фронте в 1943-1945 годах. Ожидание неминуемой гибели в случае попадания в плен наглядно проявляло у солдат СС их хрестоматийное чувство товарищества, знаменитый эсэсовский «камерадшафт». В целом, анализ воспоминаний ветеранов дивизии СС «Дас Райх» наглядно подтверждает это заявление. В частности, в своих мемуарах унтерштурмфюрер СС Ханс-Вернер Вольтерсдорф, служивший в полку СС «Дер Фюрер», вспоминал, как в декабре 1943 года, в начале советской Житомирско-Бердичевской наступательной операции, он рискуя жизнью спас своего раненого командира [19, р.34-41]. Подобных примеров достаточно много, не зря Отто Вейдингер, заслуженный ветеран войск СС и основной историограф боевого пути дивизии СС «Дас Райх» гордо заявлял после войны, что в ходе отступления из под Житомира никого из раненых солдат эсэсовцы не оставили на милость противника [16, р.226].

Однако эвакуация раненых при быстром отходе была не всегда возможна, и выход из такого положения эсэсовцам приходилось искать на месте. Как правило, они его находили. Как вспоминал ветеран «Дас Райх» Франц-Йозеф Драйке, для солдат СС было вполне обычным делом договариваться, что если кто-то из них будет тяжело ранен и спасение окажется невозможным, то товарищи скорее, пристрелят раненого, чем позволят ему попасть в советский плен [8, с.85]. Имевшие место убийства эсэсовцами своих раненых, чтобы исключить их попадание в руки противника и последующую мучительную гибель, стали еще одним отражением всеобщей варваризации войны.

В то же время есть и обратные примеры – достаточно вспомнить невеселый рассказ танкиста из тяжелой роты дивизии СС «Дас Райх» унтершарфюрера СС Эрнста Штрэнга. В марте 1944 года (в самом начале Проскурово-Черновицкой наступательной операции Красной армии), танк Штрэнга был подбит, и ему с экипажем пришлось спасаться бегством. Преследуемые красноармейцами, Штрэнг со своим экипажем бросили раненого штандартенюнкера СС Ариберта Айнбека, тормозившего их бегство. Штрэнг объяснял после войны, что все это во имя спасения собственной жизни – инстинкт самосохранения был развит и у эсэсовцев. Айнбек был застрелен на месте, однако остальным удалось спастись. Что необычно – оторвавшись от

противника, Штрэнг сотоварищи начали подбирать всех немецких раненых, что попались им на пути [7, с.82] – скорее всего это было своеобразной формой искупления за то, как они поступили с Айнбеком. В любом случае, не нам его осуждать.

Характерно, что чудовищные реалии войны на фронте, то есть в период непосредственных боевых действий, часто не отражались на отношении эсэсовцев к мирному населению. Удивительно, но в ходе тотальной войны, одновременно с проявлениями жестокости на фронте, даже солдаты СС находили в себе сочувствие к страданиям мирного населения враждебной страны. Для иллюстрации этого тезиса, приведем несколько характерных примеров, относящихся к дивизии СС «Дас Райх». Так, весной 1943 года после завершения тяжелейших боев Харьков лежал в руинах. Обстановка в городе была тяжелой. Пока Харьковская городская управа пыталась наладить снабжение города продовольствием, местные жители голодали. Унтершарфюрер СС Эвальд Эхм из 16-й саперной роты полка СС «Дойчланд» описывал, как харьковские дети столпились у немецкой полевой кухни, когда эсэсовцы уже заканчивали свой обед: «Они собрались быстро и их голодные глаза светились при виде еды». Это зрелище разжалобило даже закаленных огнем немецких ветеранов. Многие солдаты начали делиться с детьми своими рационами. Командир роты Хайнц Махер отправил Эхма на кухню с приказом для повара сварить суп погуше, из всего того, что оставалось на кухне после солдатского обеда. «Так мы накормили детей» [13, p.98].

Эсэсовец Антон Фехлау водитель из артиллерийского полка дивизии вспоминал о другом, не менее показательном случае в период нахождения дивизии в Харькове: «Комендант города направил нас к немецкой полевой пекарне. Там наш грузовик доверху загрузили свежеспеченными буханками хлеба. Мы должны были доставить их на раздаточный пункт в Харькове. В пути мы решили сделать короткую остановку, достали одну буханку и начали ее есть. Все дома вокруг нас были разбиты и казались пустыми. Но затем из одного из них вышел старик, приблизился к нам и начал делать характерные жесты руками, прося хлеба. Не раздумывая, я бросил ему буханку. Тут же из всех дверей к нам кинулись люди, ошибочно подумав, что мы приехали раздавать им хлеб. Мы быстро вскочили в грузовик и поехали к месту нашего назначения. Когда мы прибыли в Харьков, то узнали, что хлеб, который мы везли, предназначался для раздачи местному гражданскому населению» [13, p.97].

К сожалению, вопросу взаимоотношений немецких солдат с местным населением обычно не уделяется много внимания в

отечественной исторической литературе. В основном господствует традиционная, еще советская точка зрения, согласно которой, немцы только и делали, что издевались «над мирным, беззащитным населением» [9, с.160]. Однако воспоминания, как переживших оккупацию местных жителей, так и немецких ветеранов позволяют несколько расширить привычную картину. Взаимоотношения с местным населением у эсэсовцев (также как и у солдат Вермахта) были далеко не такими «однотипными», как утверждает советскими пропагандистами. Наоборот, часто между мирными жителями и солдатами СС устанавливались нормальные отношения. Например, в октябре 1943 года танковый полк дивизии СС «Дас Райх» был дислоцирован в Кировограде, для отдыха, реорганизации и ремонта материальной части. При этом личный состав полка был расселен в частных домах, прямо в украинских семьях. По воспоминаниям ветеранов, отношения с местным населением у них сложились исключительно хорошие. В частности, служивший в роте тяжелых танков «Тигр» унтершарфюрер СС Вальтер Херрманн, после войны вспоминал о хороших личных отношениях, которые у него сложились с его украинским квартиродателем. Когда пришел приказ на передислокацию роты, Херрманн даже «опустошил несколько бутылок водки с хозяином квартиры», который прослезился, узнав, что Херрманн должен покинуть его дом [10, s.199].

Солдат СС Хайд Рюль, из 3-го артиллерийского дивизиона дивизии, рассказал о другом интересном случае, который произошел в период стоянки «Дас Райх» под Харьковом весной 1943 года. За постоянными учениями (шла подготовка к операции «Цитадель») у солдат оставалось мало времени на отдых. Дивизион размещался в одной из деревень под Харьковом. Рюль вспоминал, как командир приказал ему организовать вечеринку для личного состава. Первым делом для этого нужно было соорудить танцплощадку в парке. Деревенский староста, за помощью к которому обратился Рюль, развел руками, мол, подходящего дерева, из которого можно сделать доски для постройки танцплощадки – нет. Чтобы сдвинуть дело с мертвой точки Рюль пообещал старосте, что крестьяне смогут забрать себе все доски после вечеринки. Это сразу дало результат – через два дня дерево нашлось и крестьяне приступили к постройке. Вскоре танцплощадка была готова. В украинской деревне эсэсовцы из «Дас Райх» и приглашенные девушки-связистки из соседнего армейского пункта связи устроили танцевальный вечер в баварском стиле, немного отвлекшись от военной реальности. А уже к концу следующего дня

танцплощадка была разобрана местными жителями [5, с.306]. В итоге все остались довольны – и немцы, и местное население.

В ходе войны случались и вообще немислимые, труднообразимые ситуации. Танкист Фриц Ланганке, будущий кавалер Рыцарского креста вспоминал о своем удивлении, когда холодной зимней ночью, в которую он и его товарищи сгрудились вокруг печки в одной из украинских сельских хат, две живущие здесь местные девушки обратились к эсэсовцам на немецком языке. Уже вскоре между ними завязалась оживленная политическая дискуссия. «Они были так образованы, так четко излагали свою точку зрения, что мы даже не могли спорить с ними... Той ночью я почти стал большевиком» – с иронией вспоминал Ланганке после войны [12, р.30]. Анализируя этот случай весьма показательно, что местные девушки вступили в дискуссии о преимуществах советского строя и нацистскими «политическими» солдатами СС, без малейшего страха и недоверия. Согласитесь, невозможно представить такую ситуацию в 1945 году в Германии – любой немец попытавшийся обсудить с советским солдатом преимущества нацизма был бы или немедленно расстрелян на месте или сразу же передан для «следствия» в «компетентные органы».

Таким образом, можно сделать следующие выводы. Борьба мировоззрений на Восточном фронте привела к варваризации войны, причем с обеих сторон. Совершенно бессмысленно спорить кто начал первым, факт остается фактом – обе противоборствующие стороны вели борьбу с невиданной до селе жестокостью. Результатом стали двухсторонние военные преступления, очень часто вытекавшие из противоправных действий противника. Однако в контексте экстремальных военных реалий такие эксцессы являлись вполне закономерными. Вместе с этим, беспощадная действительность Восточного фронта стала одной из составляющих высокого морального духа солдат СС, способствуя при этом еще большему росту чувства товарищества и взаимовыручки и так изначально распространенному среди личного состава эсэсовских подразделений. Одновременно, жестокость на фронте часто не отражалась на отношении к мирному населению.

Стиснутая в рамках небольшого объема статьи, наша работа приоткрывает лишь небольшой пласт и затрагивает только отдельные моменты, хотя и показательные. В целом, современным историкам следует куда более внимательно подходить к анализу такой неоднозначной темы как влияние суровых реалий войны на ее непосредственных участников.

Список литературы: 1. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. – К.: Институт истории Академии наук УССР, 1976. – 722 с.; 2. *Кнопф Г.* История Вермахта. Итоги / Г. Кнопф. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 272 с.; 3. Листи з фронту. Каталог з фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2007. – 68.; 4. *Пленков О.Ю.* III Рейх. Война: кризис и крах / О.Ю. Пленков. – Москва-Санкт-Петербург: Нева, 2005. – 512 с.; 5. *Пономаренко Р.* 1943. Дивизия СС «Рейх» на Восточном фронте / Р. Пономаренко. – М.: Яуза-Пресс, 2010. – 512 с.; 6. *Сенявская Е.С.* Противники России в войнах XX века. Эволюция «образа врага» в сознании общества / Е.С. Сенявская. – М.: Росспэн, 2006. – 288 с.; 7. *Фей В.* Бронетанковые дивизии СС в бою / В. Фей; пер. с немецкого С. Гукова. – М.: Эксмо, 2008. – 384 с.; 8. *Харт С., Харт Р., Хьюз М.* Рядовые Вермахта и СС 1939-1945 / С. Харт, Р. Харт, М. Хьюз. – М.: Эксмо, 2006. – 192 с.; 9. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941-1943 гг. Сборник документов и материалов. Под редакцией В.В. Тесленко. – Х.: Прапор, 1965. – 426 с.; 10. *Cazenave S., Warnick R.* Tiger! / S. Cazenave, R. Warnick. – Editions Heimdal, 2008. – 496 s.; 11. *Goldsworthy T.* Valhalla's Warriors. A History of the Waffen-SS on the Eastern Front 1941-1945 / T. Goldsworthy. – Dog Ear publishing, 2007. – 274 p.; 12. *Hastings M.* Das Reich / M. Hastings. – London: Pan books, 2000. – 290 p.; 13. *Lucas J.* Das Reich. The military role of the 2nd SS division / J. Lucas. – London: Cassel, 1999. – 222 p.; 14. *Rupp C.* Im Feuer gestählt. Panzerjäger der Waffen-SS. Division „Das Reich“ / C. Rupp. – Nation Europa Verlag, 1999. – 152 s.; 15. War on the Eastern Front. The German View // Purnell's History of the Second World War, Vol.5, №69, P.1916-1917.; 16. *Weidinger O.* Comrades to the End. The 4th SS Panzer-Grenadier Regiment "Der Führer" 1938-1945. The history of a German-Austrian fighting unit / O. Weidinger. – Atglen: Schiffer Military History, 1998. – 464 p.; 17. *Westemeier J.* Joachim Peiper: A biography of Himmler's SS Commander / J. Westemeier. – Atglen: Schiffer Military History, 2007. – 240 p.; 18. *Williamson G.* Loyalty is my Honour / G. Williamson. – Bramley Books, 1995. – 192 p.; 19. *Woltersdorf H.W.* Gods of war / H.W. Woltersdorf. – Presidio, 1990. – 227 p.

Поступила в редколлегию 16.12.2011

УДК 329.022.5

Ю.І. ОЗЕРСЬКИЙ, канд. іст. наук, НТУ «ХПІ»

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ І ВОЇНІВ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ У ПОЧАТКОВОМУ ПЕРІОДІ ВІДРОДЖЕННЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1943-1945 рр).

Стаття присвячена участі трудящих та воїнів Радянської армії в відродженні економіки України в перші два роки після визволення республіки від німецьких військ. Охарактеризовані фактори, що ускладнювали процес відновлення, наведено аналіз напрямків, форм та методів участі воїнів Радянської армії в відновленні народного господарства.

Стаття посвящена участию трудящихся и воинов Советской армии в возрождении экономики Украины в первые два года после освобождения республики от немецких захватчиков. Охарактеризованы факторы, усложняющие процесс восстановления, дан анализ направлений, форм и методов участия воинов Советской армии в восстановлении промышленности топливно-энергетического комплекса, транспорта, городского и сельского хозяйства Украины.

The article deals with participation of working people and Soviet army soldiers in the first 2 years after liberating republic from fascist invaders. Analysis of directions, forms and methods of participation of Soviet Army soldiers in revival of fuel and energy complex, transport, city and country citizens of Ukraine, analysis of factors which were making revival harder was performed.

Проблемі відродження народного господарства України у повоєнний період присвячена значна частина історичних досліджень. Однак ці дослідження характеризують переважно участь трудящих України у відбудові народного господарства республіки у період з 1945 до 1951 року, де розкриваються питання відновлення промисловості і сільського господарства як силами українського народу так і завдяки допомозі народів республік колишнього Радянського Союзу.

Метою даної статті є розгляд окремих аспектів відновлення народного господарства України у 1943 – 1945 рр., зокрема, розкриття ролі не тільки трудящих, а і воїнів Радянської армії у відродженні паливно – енергетичного комплексу, транспорту, міського і сільського господарства республіки.

Одним із найскладніших завдань, які довелося розв'язувати українському народові в роки Великої Вітчизняної війни, була відбудова народного господарства республіки. Адже піднімати з руїн визволені райони необхідно було в умовах кровопролитної війни, яка тоді ще продовжувалась і вимагала величезних людських і матеріальних ресурсів. Іншим важливим фактором, що ускладнював процес відродження народного господарства України, було те, що Українська РСР була однією з республік, які зазнали в роки війни найбільших втрат. Німецькі окупанти пограбували і знищили підприємства, колгоспи, радгоспи і МТС, затопили водою шахти і рудники, спалили сотні сіл, завдали великої шкоди комунальному господарству та житловому фонду міст. Тільки прямі збитки, заподіяні економіці України, становили 285 млрд. крб. Ця сума в 5 разів перевищувала загальні витрати республіки на будівництво нових фабрик, заводів, залізниць, шахт, МТС та інших державних підприємств за три довоєнних п'ятирічки [1, с.105].

Окупанти майже повністю знищили близько 16 тис. промислових підприємств, біля 200 тис. споруд промислово-виробничого призначення. В Донбасі було виведено із дії 882 шахти обсягом виробництва 115 млн. тонн вугілля на рік. Були підірвані 54 рудники на Криворіжжі, усі рудники у Нікопольському марганцевому басейні, Єнакіївський завод, «Азовсталь», «Запоріжсталь», Краматорський коксохімкомбінат, Нікопольський трубний завод, 26 підприємств хімічної промисловості.

Значним чином були зруйновані машинобудівна, деревообробна, паперово-целюлозна, поліграфічна, трикотажно-текстильна та інші галузі важкої і легкої промисловості, а також залізничний, повітряний і річковий транспорт України. Відступаючи, загарбники вивели із ладу 9 магістральних залізниць, підірвали 5600 залізничних мостів, 120 паровозних депо, вивезли до Німеччини або підірвали 6704 паровози, 181 тисячу вагонів. Були знищені Маріупольський, Миколаївський і Одеський морські порти, затоплені і ушкоджені 372 пасажирських, вантажних, спеціальних і 442 річкових суден такого ж профілю. Потребували повного відновлення аеродроми [2, с.911].

Під час бойових дій та окупації постраждали і підприємства місцевої промисловості, які не були евакуйовані. Вони були майже повністю зруйновані і пограбовані. За далеко неповними даними на лютий 1946 р. збитки галузі становили 413 млн. карбованців. [3, с.184].

Значні збитки нанесли гітлерівці і сільському господарству. Окупанти розорили і розграбували 27725 колгоспів, 1227 МТС, 843 радгоспи, підірвали або вивезли до Німеччини 56128 тракторів і 24128 комбайнів. Поголів'я коней скоротилось на 83%, великої рогатої худоби на 54%. Населення Української РСР за період окупації зменшилось на 33,2% його довоєнної кількості, у тому числі міське – на 45%. Вся ж вартість гітлерівського «господарювання» в Україні, враховуючи прямі збитки, воєнні витрати, тимчасову втрату доходів від промисловості і сільського господарства в період окупації, дорівнює 1 трильйону 200 млрд. крб [4, с. 283-284].

Третім фактором впливу на складність відбудови народного господарства України у 1943 -1945 рр. було рішення керівництва Радянського Союзу про евакуацію підприємств промисловості та сільського господарства у східні регіони країни у початковий період війни. Звичайно, цей крок був надзвичайно важливим і вирішальним у забезпеченні необхідного економічного і воєнного потенціалу переможних битв проти гітлерівців. Разом з тим на залишених в окупації підприємствах самі ж відступаючі частини Червоної армії, унеможливаючи використання ворогом радянських підприємств, вивели з ладу чималу частину обладнання і комунікацій. Після визволення української території від ворога ці обставини створювали певні ускладнення відбудовочого періоду.

Відновлення народного господарства України почалося відразу після визволення її території. Початковою програмою відродження визволених від гітлерівців районів, в якій були накреслені першочергові завдання по відбудові промисловості, сільського господарства, транспорту, громадських будівель, культурно-побутових

закладів і житлового будівництва, була постанова радянського керівництва від 21 серпня 1943 року «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» [5, с. 41].

У відповідь на цю постанову військові ради 1-4-го українських фронтів накреслили план участі військових частин у відродженні мирного життя у звільнених районах України. Так, 5 жовтня 1943 р. постанову «Про надання допомоги частинами Червоної Армії населенню районів України, звільнених від німецьких окупантів» прийняла військова рада Воронежського фронту [6, с.23]. Аналогічні постанови прийняли і військові ради інших фронтів [7, с.96-97]. Згідно з цими рішеннями військові частини у перервах між бойовими діями зобов'язані були брати участь у відновленні підприємств, транспорту, сільського господарства і т.д.

Першочерговим завданням у відродженні промисловості республіки визначалось відновлення вугільної і металургійної промисловості у Донбасі і Придніпров'ї. З цією метою союзне і республіканське керівництво прийняло ряд постанов. Відбудова потребувала людських і матеріальних ресурсів і тому вже в 1943 році союзний уряд на відновлення господарства України спрямував 670 млн. карбованців [5, с.44-45].

Усвідомлюючи значення Донбасу для відродження інших галузей промисловості, сільського господарства і транспорту, керівництво країни у лютому 1942 року створило Центральну комісію по відбудові шахт Донбасу, яка затвердила практичний план дій: залучила до цього процесу найвидатніших вчених країни, керівників вугільної промисловості. Кожна шахта мала свій план відновлення підприємства. Забезпечення роботи широким фронтом здійснювали спеціалізовані трести. Відбудова шахт починалася з розчистки стволів від уламків і залишків руїн, проведення ремонту і монтажу підйомних лебідок, копрів, розподільного обладнання, відкачування води з шахт.

Трудящі України відроджували економіку республіки за допомогою трудящих інших республік і військових частин. Так, для надання допомоги Донбасу молоді гірники Кузбасу, Кизеловського, Карагандинського і Черемховського басейнів ініціювали створення спеціального фонду [8, с.270]. Цей рух підтримали політвідділи фронтових частин і з'єднань, які визволяли Донбас. Воїни добровільно із власних коштів направили 155 тис. крб.. на відродження Донбасу [9].

Велику роль у відновленні Донбасу відіграла молодь, яка серед усіх працюючих на його відродженні складала 70%, а протягом 1942-

1943 рр. за комсомольськими путівками сюди було направлено понад 100 тис. чол. [10, с.168].

В результаті спільних зусиль українського і інших народів СРСР до кінця 1944 р. в республіці було введено в дію 30% довоєнних потужностей промислових підприємств [11, с.168].

Швидкими темпами відбудовувалось і енергетичне господарство республіки. Наприклад, пожежу на Зуївській ДРЕС, яку при відступі заподіяли фашисти, воїни з місцевим населенням погасили за півдня і уже 20 вересня 1943 року на її відбудові працювали близько 3200 тис.чол.. Серед них були і воїни Червоної армії. Це дало можливість 9 січня 1944 року отримати на Зуївській електростанції перший струм; а через рік - 9 лютого 1945 р. тут був запущений в експлуатацію третій турбогенератор [12].

Протягом 1944-1945 рр. відбулося відновлення роботи також і Північно-Донецької, Штерівської ДРЕС, електростанції заводу «Азовсталь», невеликих турбогенераторів у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Єнакіївському, Макіївському металургійних заводах. Почали діяти також Криворізька, Миколаївська, Одеська і Харківська електростанції [13].

Відновлення Зуївської електростанції – один із численних прикладів єдності армії і народу у період відбудови народного господарства України.

Велику допомогу надали воїни Українських фронтів і у відродженні столиці України – міста Києва. 9 листопада 1943 року РНК УРСР звернувся до командування 5-м гвардійським танковим корпусом з проханням надати допомогу Києву транспортом. Воїни – танкісти відправили до Києва 101 трофейну автомашину. Надавали допомогу у відновленні міського господарства Києва і воїни 1-ї танкової армії. Вони передали у розпорядження київської влади 7 тонн борошна і 10 транспортних машин. (ПА Київського обкому КПУ, ф. 5, оп. 1., од. зб. 474, арк.. 3.)

Активну участь брали у відродженні міста-героя Києва і воїни місцевої протиповітряної оборони. Тільки за півроку після звільнення столиці від гітлерівців вони провели відновлювальних робіт на суму 3038000 карбованців. Їх зусиллями були відновлені водонасосні станції, радіостанції, міська АТС, механічні ремонтні майстерні і низка інших промислових і громадських об'єктів.

Важливою передумовою розгрому фашистської Німеччини та відбудови народного господарства у визволених районах було налагодження роботи усіх видів транспорту та зв'язку. Транспорт забезпечував своєчасне переведення воєнної техніки, боєприпасів,

пального, продовольства та людських ресурсів для фронту, а також здійснював доставку вантажів народному господарству. Під час відбудови залізничного господарства успішно працювали як залізничні війська, так і місцеве населення. Зруйновані ворогом залізничні відбудовувались надзвичайно швидко. Так, за декілька днів після звільнення Харкова бійці залізничних військ, залізничники Південної залізниці і 10 тисяч харківських мешканців розпочали успішний ремонт залізничного полотна [14]. Дільниця Валуйки - Куп'янськ Північно-Донецької залізниці довжиною 67 км, була пущена в експлуатацію за 7 днів [6], а всього до 15 квітня 1943 р. на Північно-Донецькій залізниці було відремонтовано 984 км залізничних колій та три великі залізничні мости через Сіверський Донець, Луганку і Айдар. На Південній залізниці було відбудовано 24 станційні споруди, 440 казарм, 743 шляхові будки і відремонтовано 147, 2 тис. м² житлової площі [15].

В період з грудня 1942 по грудень 1944 р. трудящі України і військові частини відновили 21 тисячу залізничних колій, 615 мостів і 28,5 тис. км ліній зв'язку [7, с.8].

В 1943-1945 рр. широкого розвитку набув всенародний рух за надання допомоги у відродженні міського господарства звільнених міст України. У перші дні звільнення міст воїни Червоної Армії відроджували їх нормальне життя: мешканцям видавали хліб, відновлювали подачу електроенергії, води, надавали медичну допомогу. Так, наприклад, значний внесок у налагодження роботи транспорту звільненого Харкова внесли військові дорожники, які за 12 днів побудували 14 мостів, за що отримали подяку від органів влади [16,с.471]. Крім того, енергійні заходи з нормалізації життя проводили і воїни 1-го Українського фронту. Вони гасили пожежі, розмінювали будинки і вулиці, видавали населенню хліб, паливо, воду. 11 листопада 1943 року за рішенням військової ради 1-го Українського фронту було надане необхідне паливо для запуску хлібопекарень м. Києва. Воїни 2-ї і 3-го Українських фронтів допомагали у відновленні дніпропетровських заводів імені Дзержинського і імені Комінтерна, а також Дніпропетровського заводу металургійного обладнання, їх соціальної інфраструктури [17, с.101].

Надзвичайно складним завданням було відродження сільського господарства. У звільнених районах України необхідно було відновити діяльність сільськогосподарських підприємств, МТС, освоїти довоєнні посівні площі, організувати виробництво сільськогосподарської продукції.

З цією метою було організовано проведення таких заходів:

- розмінування землі сільськогосподарського призначення у місцях, де були воєнні дії. Розмінування проводили спеціальні підрозділи військових частин і члени Тсоавіахіму. Тільки за 1943-1945 рр. сапери Червоної армії розмінували і провели перевірку на наявність боєприпасів біля 14 тис. населених пунктів України, знешкодивши 15 млн. мін, снарядів і бомб. [18, с.94];

- відновлення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів за рахунок повернення тракторів і комбайнів з діючої армії, виробництва на відроджених Харківських заводах «Серп і Молот» та ХТЗ. Крім того, до МТС України з літа 1943 до весни 1944 року було завезено 4752 трактори, і у тому числі 1329 із числа евакуйованих з України у 1941 році. 3-ій Український фронт передав МТС Миколаївської області 301 трактор, 150 молотарок, які воїни не дали вивезти ворогові. Частини 3-го і 4-го Українських фронтів надали МТС Дніпропетровської області 560 вантажних автомашин. Частини 4-го Українського фронту МТС Херсонської області передали 151 автомашину та запасні частини [19, с.95];

- надання фінансової допомоги сільському господарству України союзним керівництвом з держбюджету у розмірі 314 млн. карбованців (1944 р.) і 429 млн. карбованців (1945 р.). Цього було надзвичайно мало. Дані кошти становили лише 6,4% від розміру збитків, завданих війною [7, с.24]. Відновлення сільського господарства у планах радянського керівництва займало чи не останнє місце;

- створення у сільськогосподарських підприємствах насінневого фонду, необхідного для посівної компанії 1944 р. Союзний уряд навесні 1944 року направив в Україну 12 тис. тонн насіння зернових, 1625 центнерів насіння основних овочевих культур і 700 тис. м³ буд. Лісу [5, с.96].

- підготовка на різноманітних короткотермінових курсах при МТС та колгоспах спеціалістів масових професій сільськогосподарського виробництва. В Україні в 1943-48 рр. було підготовлено таким чином біля 250 тис. фахівців [5, с. 98].

- відродження науково-дослідних установ для сільського господарства.

В Україні з грудня 1943 до липня 1944 року відновили свою діяльність 10 науково-дослідних інститутів, 26 дослідних станцій, 15 дослідних дільниць та 7 дослідних пунктів [5, с. 98].

Першу допомогу у проведенні організаційних робіт на визволеній території України надавала Червона Армія. Наприклад, військові частини, розташовані у Сумській, Дніпропетровській, Харківській і Полтавській областях, допомогли сільським мешканцям

зібрати до холодів зерно, яке ще знаходилось у валках і копицях, 1498 тонн зернових культур, 131 т картоплі, 1 т цибулі. Вони передали 31 комбайн і 12 хлібопекарень. Воїни 2-го Українського фронту за допомогою спеціально створених команд у серпні 1944 року за 10 днів скошили врожай на площі у 1500 гектарів і заскирдували хліб на площі 680 гектарів.[7, с.136].

Для успішного проведення весняної сівби 1944 року в колгоспах і радгоспах Запорізької і Миколаївської областей військова рада 4-го Українського фронту звільнила все цивільне населення від дорожніх робіт, будівництва аеродромів [7, с. 54]. Воїнські частини 1-го українського фронту зорали і засіяли 52 850 гектарів землі. Особливо значну допомогу надали радянські воїни селянам Тернопільської і Ровенської областей. Так, в Тернопільській області вони зорали 1538, заборонували 1130, засіяли 9626 гектарів сільськогосподарських угідь. Щоденно сівбою були зайняті 1500 воїнів. Вони допомогли розорати навіть покинуту землю.

Червона Армія активно сприяла і відновленню тваринництва. Так, керівництво 2-го Українського фронту виділило для колгоспів Запорізької області 7 тис. голів великої рогатої худоби, а 4-ий Український фронт допоміг налагодити племінне конярство, моряки Дунайської флотилії передали колгоспам України 1 тис. овець. Всього ж за роки війни колгоспники України отримали від воїнів Червоної Армії 183 тис. продуктивних коней. [20, с.7-9].

Допомога воїнів трудящим України у відродженні народного господарства надавалась в основному під час підготовки до великих військових операцій. Радянські воїни знаходили матеріальні засоби для задоволення повсякденних потреб населення, відновлення роботи промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, облаштування будинків сиріт, відкриття медичних і ветеринарних установ.

Таким чином, український народ разом з воїнами Червоної Армії уже у перші після звільнення території республіки від фашистських окупантів роки майже на 30% відновили промисловість України, ввели у дію шахти, електростанції, заводи і сільськогосподарські підприємства.

І не дивлячись на те, що народне господарство відновлювалось за рахунок внутрішніх ресурсів, застосовувало часто застарілі технології, в умовах обмежених матеріальних і людських ресурсів, незадовільних умов праці і важкого матеріально-побутового стану населення, трудящі України і воїни Червоної Армії, що її звільняли, з честю справилися із завданням початку відбудови мирного життя. Відродження народного господарства республіки у 1943 – 1945 рр.

стало важливою передумовою успішної відбудови і розвитку економіки у воєнний і повоєнний період.

Список літератури: 1. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941-1945 рр., т.3, К.,1963, 155с. 2. Нюрнберзький процес: Сб-к матеріалів, т.П, М., 1955. 981 с. 3. *Тіміка О.* Місцева промисловість УРСР в 1945-1950 рр: результати відбудови і функціонування / О. Тітка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В.Гнатюка. Сері: Історія/ За заг. Ред. Проф.. І.С.Зуляка. = Тернопіль: Від-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2010. – Вип..2.- С.183-189. 4. *Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф. Григорович, В.А. Замлинский, В.Н. Немятый. – К.: из-во полит. лит. Украины. – 1980. 334с. 5. *Денисенко П.* Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945 рр.) / П. Денисенко – К: Вид-во політ. літ.-ри України, С.1968-175. 6. *Ткачова Л.І.* Радянська армія – українському народові / Л.І. Ткачова. – К: Наук. думка, 1971. – 164с. 7.Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945гг.: Документы и материалы: В 3-х т. – Киев: Наук. думка, 1960.- т.2. 519с. 8. Подвиг партии и народа/ Г.Г. Письменный, Н.А. Буцько и др. – К: Политиздат Украины, 1980.-284с. 9.Социалистический Донбасс, орган Сталинского обкома, Сталинского горкома КП(б)У, 1944, 23 февраля 10. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1942-1950). – М.: Политиздат. – 1978. 213с. 11. «Партробітник України», - 1945.- №1. С.19-25. 12. «Радянська Україна», - 1944, 8 червня. 13. ЦДАГО України, ф.1, оп. 46, спр. 161, арк..86. 14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 144, арк..86. 15. ЦДАНГ, ф. 4372, оп. 44, спр. 1217, арк.. 34. 16. В боях за Харьковщину/ Под. ред.. С.З. Голикова. – 4-е изд, искр. и доп. – Харьков, 1978. 571 с. 17. *Мартишевський М.А.* Допомога 1-го Українського фронту трудящим 1943 р. // Укр.. іст. журн.- 1964.- № 5. С.99-108. 18. *Ларін А.Ф.* Допомога Червоної Армії населенню в ході визволення території УРСР / А.Ф. Ларін // Укр.. іст. журн. – 1980. - №2. С. 91-104. 19. *Перехрест О.Г.* Сільське господарство України в 1943-1945 рр : проблеми та результати відбудови / О.Г. Перехрест // Укр.. іст. журн. – 2010. - №3. С.92-109.. 20. *Буцько М.О., Лаврінович М.І.* Відродження колгоспного села / М.О. Буцько, М.І. Лаврінович – К.: Вид-во Київ. Ун-ту, -1968. – С.7-19.

Поступила в редколлегию 12.3.2012

УДК 930 (327.5)

Я.В.МОТЕНКО, канд. іст. наук, НТУ «ХПІ»;
Є.К.ШИШКІНА, канд. іст. наук, НТУ «ХПІ»

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізуються дисертаційні дослідження російських і українських науковців початку ХХІ ст., присвячені проблемі відносин Україна–НАТО. Здійснюється порівняльний аналіз оцінок можливих наслідків реалізації євроатлантичного вектору зовнішньої політики України.

В статті аналізуються дисертаційні дослідження російських і українських учених початку ХХІ в., присвячені проблемі відносин Україна–НАТО. Здійснюється порівняльний аналіз оцінок можливих наслідків реалізації євроатлантичного вектора зовнішньої політики України.

In the paper the dissertation works on Ukraine–NATO relations written by Russian and Ukrainian scientists in the early XXI century are analyzed. The comparative analysis of assessments on possible consequences of Euro–Atlantic vector in Ukrainian international policy is made.

На початку ХХІ ст. питання української євроатлантичної інтеграції є одним з найбільш жваво обговорюваних широкою громадськістю і в наукових колах. Певний науковий інтерес становить дослідження процесу співробітництва Україна – НАТО російськими та українськими науковцями, оскільки його результати можуть мати опосередкований вплив на формування зовнішньополітичного курсу керівної еліти Росії та України.

Пропонована наукова розвідка охоплює низку робіт з політології, історії, соціальної філософії та економіки, автори яких спробували проаналізувати віддалені наслідки реалізації євроатлантичного вектору зовнішньої політики України. Умовно їх можна розділити на наступні групи:

- а) ментальні;
- б) політичні;
- в) економічні.

Отже, розглядаючи наслідки першої групи, російські науковці, передусім наголошують на докорінній відмінності світоглядних цінностей Східної (країни СНД) і Західної (країни Західної Європи та Північної Америки) цивілізацій. Так, наприклад, Суркова Л.А. зазначає: «На Заході – суспільство для людини; у Росії – людина для суспільства. На Заході боротьба партій; у Росії – установ. На Заході роль центрів; у Росії – центра. На Заході воля внизу; у Росії – нагорі. На Заході лібералізм; у Росії – візантизм. На Заході єдність культури влади і громадян на основі права; у нас його немає. На Заході індивідоорієнтованість; у Росії общиноорієнтованість. На Заході підприємництво, у нас його не було» [2, с. 13]. Як наслідок, соціум Східної цивілізації в системі цінностей надає першість боротьбі за виживання, у якій «Росія вдавалася до централізму, адміністрування, бюрократизму і навіть до корупції» [2, с.12]. На думку автора, індустріально розвинутий Захід, виходячи із власних інтересів, вибірково трансформує інший світ. У Росії, зважаючи на її величезні розміри, крайню зношеність інфраструктури й бідність населення, процес глобалізації, запроваджений країнами «золотого мільярда», руйнівно

розчленовує країну на «острови» модернізації й деградуючу периферію. При входженні Росії в світову систему поділу праці й у глобальному економічному просторі не буде надано роль лідера. Місце Росії визначено як країни, що постачає сировину й ресурси. Розвиненим країнам Заходу Росія не потрібна як рівноправний конкурент у сфері промислових технологій. Росія потрібна Заходу як ринок збуту товарів. Тому, для реалізації цього завдання, Захід через засоби масової інформації постійно намагається змінити «культурний вигляд» Росії, формуючи культуру споживання за західним зразком [2, с. 14]. З огляду на вищезазначені чинники політичні еліти держав Східної цивілізації мають усвідомити, що зараз «не демократія, але принцип соціальної справедливості може виступити консенсусною цінністю (...). Здоров'я, пенсії (зарплата), житло і освіта – чотири найважливіших цінностей особистості, що визначають її матеріальне благополуччя. Для досягнення єдності нації, солідарності всіх шарів суспільства доцільно не намагатися «впроваджувати (...) західні цінності, а повернутися до збереженого в особистості моделі уявлень про соціальну справедливість» [2, с.9].

Проте, російські дослідники звертають увагу на те, що світоглядні цінності населення України лише частково «вписуються» в запропоновану модель «візантійських» суспільно-політичних відносин. Адже, як наголошує Катая Д.В. «у той час як жителі Східної України традиційно орієнтуються на Росію і по суті становлять із нею єдину культурну спільність, населення Західної України багато століть було складовою частиною Центральної Європи, незмінно тяжіючи до західних культурних цінностей» [1, с. 1]. Натомість, українські науковці демонструють досить критичне ставлення до ідеології неоевразійства. Так, наприклад, Рукомеда Р.М. вважає її безперспективною з точки зору українських національних інтересів. На думку дослідника, формування неоевразійських ціннісних орієнтацій в українського населення може призвести до участі України в регіональних структурах, де домінуючим впливом буде користуватись Російська Федерація, що може становити потенційну загрозу для українського суверенітету [10, с. 12,14].

Аналізуючи політичні наслідки спроб української євроінтеграції, російські дослідники одностайні у негативній оцінці міжнародної ситуації, що склалася на початку ХХІ ст. Російські науковці вважають невідповідними і для України, і для Російської Федерації умови однополярного світопорядку [1, с.1–2]. Так, наприклад, Торопігін А.В. у своїй праці «Спільний простір безпеки СНД: специфіка і основні напрямки формування» зазначає, що «перехід від біполярної системи міжнародних відносин до однополярної сприяв загальному

підвищенню нестабільності у світі» [4, с.38]. Суголосними є висновки Мухаметова Р.С. [7, с.13, 15–16] і Шульгіна М.В., останній, зокрема, зазначає: «Саме розширення НАТО на Схід зіграло ключову роль у процесі формування нової системи безпеки в Європі. Приєднання до Північноатлантичного договору ряду країн Центральної й Східної Європи привело до розширення зони відповідальності НАТО й порушенню колишнього військово–політичного балансу між Росією й країнами Заходу, встановленого в рамках Договору про звичайні збройні сили в Європі» [5, с.3]. Автор наголошує на тому, що Росії не вдалося зупинити розширення НАТО на Схід: «Захід вибудував систему безпеки в Європі всупереч інтересам найбільшої держави на континенті. Як наслідок, постраждала вся європейська безпека в цілому. (...) Зросло значення ядерного стримування, почалося відродження ознак гонити озброєнь і колишньої конфронтації між Заходом і Сходом. Європейська система безпеки без участі Росії є потенційно нестабільною» [4, с.28].

Українська наукова думка трактує фінал «холодної війни», передусім, як перемогу ринкової моделі економіки в світовому масштабі [11, с.16]. В експансії НАТО на Схід українські дослідники вбачають закономірний процес пов'язаний із бажанням міжнародної спільноти створити високоефективну систему безпеки, яка має гарантувати відновлення демократії, прав і свобод громадян, зокрема в посттоталітарних державах [12, с.3; 13, с.8]. В той же час українські вчені, проаналізувавши Концепцію національної безпеки Російської Федерації, стверджують, що вона містить окремі положення, які певною мірою суперечать національним інтересам України. [14, с.6]. Таким чином, визначення геополітичних інтересів України потребує врахування складної системи інтересів різних країн, розкладу сил – економічних, політичних, військових. Особливо це стосується найближчих сусідів України і країн глобального значення, що прагнуть знайти власні інтереси в Україні або самі становлять для неї інтерес. За подібних обставин на думку окремих вітчизняних науковців оптимальною моделлю зовнішньополітичної стратегії для України міг би стати позаблоковий статус [15, с.10; 16, с.11; 17, с.20].

Яскравим прикладом негативного наслідку східної експансії Північноатлантичного альянсу деякі російські науковці схильні вважати події, пов'язані з українсько–російським поділом Військово–морського Чорноморського Флоту. Так, Федорових А.П. у своїй праці «Проблема Чорноморського флоту в російсько–українських відносинах (1991 – 2000 рр.)» зазначає: «Абсолютно логічна й продумана політика західних держав–членів НАТО (...) увінчалася успіхом після розпаду

Союзу РСР, коли незалежна Україна, не без підказки ззовні, оголосила свої претензії на весь Чорноморський флот і Севастополь.(...) Почався слабо контрольований деструктивний процес поділу флоту і його інфраструктури між двома країнами–колишніми республіками СРСР, під час якого більша частина ЧФ була безповоротно втрачена, а самі країни виявилися на порозі відкритої конфронтації» [3, с.14].

Втім, на наш погляд, найчіткіше охарактеризовано політичні наслідки української євроатлантичної інтеграції в дисертаційному дослідженні Єфремової М.В. «Роль зовнішнього чинника в російсько–українських відносинах» де автор зазначає: "Вступ України в Європейський Союз і НАТО може змінити баланс сил у регіоні Центральної й Східної Європи і Європи в цілому на користь Заходу внаслідок наступних основних причин.

По–перше, погіршилися б геополітичне й геостратегічне становище Росії і її союзника – Білорусії (остання, наприклад, була б узята в "кліщі", а в російську територію вбили б "клин", що впритул підходить до самого центра європейської частини країни). Прийняття України в НАТО стимулювало б пронатівські амбіції деяких інших пострадянських країн (Грузії, Азербайджану, Молдови) і стало б реально загрозувати створенням натовської "дуги" уздовж західних і південних кордонів Росії.

По–друге, у військовому відношенні позиції Росії були б ослаблені в силу того, що сили НАТО виходили б на позиції прямого оперативно–тактичного удару по важливих об'єктах і пунктах дислокації військ та військової інфраструктури.

Вступ України в НАТО спричинив би необхідність ревізії російської військової стратегії, до числа важливих складових якої належить, (...) базування Чорноморського флоту в Севастополі та співробітництво з українським військово–промисловим комплексом.

Для Росії найгіршим варіантом розвитку подій був би швидкий вступ України в НАТО (сьогодні це може відбутися набагато швидше, ніж вступ у ЄС)» [6, с. 18].

Економічні наслідки української євроатлантичної інтеграції на думку російських науковців теж будуть мати важкі наслідки, як для Росії так і для України, передусім у сфері кооперації військово–промислових комплексів цих країн [1, с.17–18; 9, с.18–19]. Частково з їхніми висновками погоджуються і українські фахівці [18, с. 13; 19, с.14–15]. Привертає увагу робота Дудко Д.Г. «Торгово – економічні відносини Росії з країнами СНД в галузі природного газу», у якій автор спробував дати практичні рекомендації, щодо використання торгівлі «блакитним» паливом, як інструменту геополітичного впливу: «З огляду на прозахідну

орієнтацію керівництва України (її євроатлантичний вектор), Москві варто вибудувати відносини в газовій сфері з Києвом згідно з цими реаліями, послідовно і твердо відстоюючи свої національні інтереси. Через те, що геостратегічне та цивілізаційне значення російсько-українських відносин дуже велике, Росії необхідно навчитися використовувати "газовий важіль" у своїх цілях для одержання реальних геоекономічних вигід. Треба при цьому пам'ятати, що між нашими країнами, як і раніше, зберігаються тісні економічні зв'язки: коопераційні зв'язки в машинобудуванні, у тому числі в авіаційних, ракетно-космічних галузях і ВПК (до 60% вартості української машинобудівної продукції становить російська комплектація). Тому різкий перехід на світові ціни по газу може привести до кризи української промисловості, серйозним проблемам у хіміко-металургійному комплексі і машинобудуванні країни, що у свою чергу спричинить різке погіршення платіжного балансу та знецінення національної валюти. Все це безліччю зворотних зв'язків негативно відіб'ється на російських промислових підприємствах, що постачають сировину і комплектуючі в Україну. Тому в газовій взаємодії з Україною пропонується шукати такий варіант, який би, з одного боку, гарантував виконання Києвом своїх зобов'язань по оплаті імпортованих обсягів і по транзиті російського газу в ЄС, а з іншого, не обрушив базові енергоємні галузі країни і зберіг двосторонні коопераційні зв'язки, що є важливим для підтримки проросійськи налаштованої частини українського населення та бізнесу» [8, с.19].

Таким чином, підбиваючи підсумки ми приходимо до наступних висновків:

По – перше, певні наукові кола Російської Федерації на даний момент переконані у концептуальній несумісності політичних і соціально-економічних моделей розвитку держав блоку НАТО і держав – колишніх республік СРСР. Відповідно протилежними трактуються і їхні національні інтереси. Натомість значна частина українських науковців вбачає головну проблему в прагненні Російської Федерації до геополітичного домінування на Євразійському континенті шляхом економічного і військового тиску на суб'єкти пострадянського політичного простору.

По – друге, російські і українські дослідники вважають, що євроатлантичний вектор зовнішньої політики України цілком може бути реалізованим. Однак, на думку російських науковців, лише беззаперечна відмова України від співпраці з Північноатлантичним альянсом зможе запобігти її перетворенню на геополітичний буфер НАТО у ймовірному протистоянні з Росією.

Список літератури: 1. Катая Д.В. Россия и Украина в новом геополитическом пространстве: Автореф. дис...канд.полит.наук: 23.00.04/ Российская академия

государственной службы при Президенте Российской Федерации. – Москва, 2000 – 23 с.; 2. Суркова Л.А. Трансформация ценностных ориентаций личности в процессе модернизации русской цивилизации: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.11/ ФГОУ ВПО «Южный федеральный университет» –Ростов–на–Дону, 2007.– 21 с.; 3. Федоровых А.П. Проблема Черноморского флота в российско–украинских отношениях (1991–2000 гг.): Автореф. дис...канд. ист. наук. 07.00.02/ Институт российской истории РАН. – Москва, 2008 – 28 с.; 4. Торопыгин А.В. Общее пространство безопасности СНГ: специфика и основные направления формирования (политологический анализ): Автореф. дис... д. полит. наук: 23.00.04/ Российский государственный педагогический университет имени А.И. Герцена – Санкт–Петербург, 2008 – 41 с.; 5. Шульгин М.В. Первая волна расширения НАТО на Восток (1990 – 1999 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03/ Южный федеральный университет. – Ростов–на–Дону, 2009. – 30 с.; 6. Ефремова М.В. Роль внешнего фактора в российско–украинских отношениях: Автореф. дис...канд.полит.наук: 23.00.04/ Центр СНГ Дипломатической академии МИД России – Москва, 2009 – 23 с.; 7. Мухаметов Р.С. Национальные интересы России на постсоветском пространстве: сущность и основные средства реализации: Автореф. дис...канд. полит. наук: 23.00.02/ Уральский государственный университет им. А.М. Горького – Екатеринбург, 2009.– 20 с.; 8. Дудко Д.Г. Торгово–экономические отношения России со странами СНГ в области природного газа: Автореф. дис...канд. экон. наук: 08.00.14/ Всероссийская академия Дружбы народов академия внешней торговли – Москва, 2010. – 30 с.; 9. Усова Л.С. Политика евроатлантической интеграции Украины в контексте российско–украинских отношений (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дис...канд. ист. наук : 07.00.03 / МГУ им.М.В. Ломоносова – Москва, 2011. – 21 с.; 10. Рукмеда Р.М. Неосвразійство в сучасній політиці Росії. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01/ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2007. – 18 с.; 11. Тумашов А.В. “Холодна війна” другої половини XX століття: причини виникнення, хід і її наслідки. Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів, 2003 р. – 20 с.; 12. Волощук С.М. Східноєвропейський вектор у військово–політичній діяльності Північноатлантичного Альянсу (1990–2005 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/ Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2007. – 22 с.; 13. Константинов В.Ю. Проблема європейської регіональної стабільності в контексті розширення НАТО (90–і роки). Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин.– Київ, 2000. – 11с.; 14. Біла К.О. Особливе партнерство Україна – НАТО як проблема національної та європейської безпеки. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – Київ, 2002. – 14 с.; 15. Вдовенко В.М. Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин.– Київ, 2006. – 16с.; 16. Шмаленко Ю.І. Геополітичні пріоритети України в сучасному світі. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04/ Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – 19 с.; 17. Василенко С.Д. Геополітичні виміри України у загальноєвропейському політичному процесі. Автореф. дис... д. політ. наук: 23.00.02/ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ, 2001. – 30 с.; 18. Новаков Е.Б. Забезпечення воєнно–економічної безпеки України в умовах реалізації стратегії євроатлантичної інтеграції. Автореф. дис... канд. экон. наук: 21.04.01/ Національний інститут стратегічних досліджень – Київ, 2006. – 20 с.; 19. Дубровіна О.О. Забезпечення економічної безпеки України у сфері оборони. Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.02.03/ Інститут економічного прогнозування НАН України. – Київ, 2004. – 21 с.

УДК 93.01 (477+ 470+ 571)

Д.С. ПОЛУПАНОВ, здобувач кафедри історії України ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, Харків.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА У ВИВЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ П. ВРАНГЕЛЯ (КІНЕЦЬ: XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Стаття присвячена проблемі історіографії та джерелознавства у дослідженні діяльності П.Врангеля. Акцент робиться на аналізі російської та української історіографії у період з 1991 по 2011 рр..

Статья посвящена проблеме историографии и источниковедения в исследовании деятельности П.Врангеля. Акцент делается на анализе российской и украинской историографии в период с 1991 по 2011 гг..

The article is devoted to the historiography and source study P.Vrangelya. Emphasis is placed on the analysis of Russian and Ukrainian historiography in the period from 1991 to 2011.

Після розпаду СРСР виникла необхідність перегляду результатів історичних досліджень з вітчизняної історії. У статті ставиться мета проаналізувати проблеми історіографії та частково здійснити характеристику історичних джерел відносно діяльності одного з білих лідерів барона П.Врангеля у 1919-1920 рр..

Пострадянський період у історіографії можна підрозділити на два етапи: перший - 1991-2000 рр., пов'язаний з процесом деідеологізації як у російській так і в українській історичній науці, другий - 2000-2012 рр. позначається появою нових матеріалів та досліджень в історичній науці. Особливо цей період відзначається перевиданням мемуарної літератури, яка в радянські часи була заборонена.

Починаючи з 1991 р., тобто після розпаду СРСР, робляться перші спроби дослідити події громадянської війни 1918-1920 рр. без ідеологічних шаблонів. З'являється ряд робіт, автори яких роблять спроби дослідити діяльність П.Врангеля та його роль у подіях громадянської війни 1918-1920 рр..

Визначним кроком у дослідженні можна вважати видання: «Архив русской революции» та «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев» [12], що містить спогади: О. Валентинова «Крымская эпопея», В.Оболенського «Крым при Врангеле», Г.Раковського «Конец белых».

Вище названі роботи розповідають про життя Криму у 1920 р, акцентуючи увагу на політичному та економічному житті, висвітлюючи

як успіхи так і провали П.Врангеля та назначеного ним на посаду міністра - О.Кривошеїна¹. Можна сказати, що фігура міністра

О.Кривошеїна відіграла важливу роль в управлінні Кримом, бо ним була зроблена спроба провести аграрну реформу, що закріплювала за селянином землю, надавала йому виборчі права та адміністративну, суть якої полягала у скороченні державного апарату. Натомість джерела свідчать про зростання державного адміністративного апарату Криму на той час. Треба зазначити, що в Криму на той період видавалась велика кількість преси, яка мала як державні так і приватні джерела фінансування та проходила цензуру. Також автори зазначають велику інфляцію в Криму, що свідчить про економічну кризу.

Крім того, Г.Раковський свідчить про те, що проблеми, які виникли під час керівництва А.Денікіна, П.Врангелю вирішити не вдалось, бо він також мусив шукати компромісу з різними політичними силами. Автор стверджує про вплив на П.Врангеля праворадикальних політичних сил на чолі з єпископом Веніаміном², який приклав в свою чергу значних зусиль, щоб той прийшов до влади. Земельна реформа, яку було запропоновано міністром О.Кривошеїним, насправді викликала велику насторогу серед селянства, оскільки режими А.Денікіна та П.Врангеля для нього були тотожні, а система викупу землі селянином розглядалась як засіб закріпачення. Корупція, неорганізованість тилових служб, кар'єризм чиновників, розростання бюрократичного апарату ще раз підтверджують неефективність врангелевського правління в Криму.

У альманасі «Российский архив» де публікуються джерела з державних архівів або особистих колекцій, які пов'язані з діяльністю білого руху, видана книга «Трагедия Белой армии» [6]. В ній можна виокремити роботу А. фон Лампе «Причины и неудачи выступления белых». Автор стає на бік А.Денікіна, використовуючи за основу його мемуари «Очерки русской смуты» [5]. В роботі аналізуються причини, що призвели до поразки білого руху: повстання селян, недостатня допомога союзників та розпад тилів. Щодо діяльності Врангеля, А. фон Лампе характеризує його правління як таке, що не входить в загальний шаблон, а евакуацію Криму проведена ним як зразкову [6, с.29].

¹ Кривошеїн Олександр Васильович з червня 1920 голова уряду Півдня Росії та помічник П.Врангеля у громадських питаннях.

² Митрополіт Веніамін (в миру Іван Афанасійович Федченков) один з політичних прибічників П.Врангеля з 11 травня 1920 р призначений П.Врангелем Єпископом армії та флоту.

Слід сказати, що П.Врангель, розуміючи можливість поразки в будь який момент, займався підготовкою евакуації заздалегідь, тому не в одному з джерел не згадується про її стихійність. Навпаки, на початковому періоді евакуації серед населення не було навіть паніки.

Таким чином ми бачимо, що у період з 1991 по 2000рр. у дослідників зростає інтерес до діяльності білого руху та особистості П.Врангеля зокрема. Разом з тим усі вищеназвані джерела характеризують П.Врангеля як особистість, що здатна впливати на маси. Можна припустити, що деякий час кримська влада трималась за рахунок продуманої пропагандистської системи П.Врангеля. Невеликий об'єм літератури, що був опублікований, дозволяє зробити аналіз діяльності П.Врангеля. Особливо добре викладено матеріал щодо аграрної реформи П.Врангеля.

У 2000 році перед російським суспільством постала проблема створення національної ідеології, яка б дозволила консолідуватись навколо ідеї відродження Росії, тому до вивчення громадянської війни та діяльності А.Денікіна, О.Колчака, П.Врангеля та інших політичних діячів почали ставитися з більшою увагою. У цей період були перевидані: А.Денікін «Очерки русской смуты» [5], мемуари П.Врангеля «Записки» [3]. В рамках серії «Военно – историческая библиотека» була видана книга «Гражданская война в России: Оборона Крыма» [4], в яку ввійшли мемуари Я.Слашова-Кримського «Крым, 1920» та мемуари П.Врангеля «Оборона Крыма». В серії «Россия забытая и неизвестная» виходить збірка мемуарів «Бароны Врангели. Воспоминания» [1], в 2004 році – роботи: В.Черкасова - Георгієвського [13], В.Краснова [8]. В серії «Россия и война» видається книга «Военная история гражданской войны в России 1918-1920 годов» [2], де опублікована робота Н.Какуріна «Стратегический очерк гражданской войны». Перевідаються роботи В.Шамбарова [14], С.Мамонтова [11].

Вищезгадана література характеризує П.Врангеля як такого, що міг врятувати російський народ від більшовицької напасти. П.Врангель розглядається як реформатор, який відмежовує від А.Денікіна, намагався вести Росію новим шляхом.

В роботах В.Черкасова-Георгієвського [13] та В.Краснова [8] у публіцистичному вигляді надається характеристика П.Врангеля як талановитого політика. Авторами зроблено акцент на аграрній реформі, здійсненні якої було необхідне для забезпечення життєдіяльності Криму, хоч не вказано про долю цих реформ. Складається враження, що автори однобоко висвітлюють діяльність П.Врангеля, але це не знижує цінності документів для дослідників.

Спогади С.Мамонтова [11] відображають настрої військовослужбовців щодо П.Врангеля, який на їх думку, зміг консолідувати залишки білого руху супротив більшовизму та налагодити життя Криму. Разом з тим автор не підкріплює свої спогади документами, та не зупиняється на характеристиці реформ, проведених П.Врангелем, що значно знижує цінність його роботи.

Н.Какурін у своїй роботі [2] стверджує, що П.Врангелю не вдалось подолати проблеми, які були властиві адміністрації А.Денікіна та наголошує на подальшому їх загостренні. Автор вважає зовнішню політику П.Врангеля авантюристичною, її гаслом було: «Хоть с чертом но против большевиков» [2, с.135]. В області внутрішньої політики П.Врангель намагався робити «ліву політику правими руками» [2, с.153]. В сфері земельної політики він допускає перехід землі у власність селян, але тільки після викупу, що розтягувався на 25 років [2, с.135]. Тому, на думку Н.Какуріна, це призвело до падіння авторитету П.Врангеля серед населення та примусило його спиратися лише на військову підтримку вихідців з колишньої Добровольчої армії. Н.Какурін аналізує хід військових дій між Руською армією та Червоною Армією. Основною метою П.Врангеля було захоплення багатої на хліб та людські ресурси Таврії, що дозволило б поліпшити матеріальне становище Криму, поповнити армію та об'єднатись з українськими повстанцями. Не зумівши викликати повстання в Донській області та укласти союз з селянською армією Н.Махна, П.Врангель виявився перед проблемою поповнення військ, але не дивлячись на це зміг досягти успіху у Таврії, тому що основні військові сили Червоної Армії були задіяні проти Польщі [2, с.145]. У 1920 році відбулась одна з найбільших битв громадянської війни - Каховська. Червона Армія ставила за мету повне знищення П.Врангеля та завершення громадянської війни. Врангелевці, у відповідь, намагалися захопити місто Каховка та забезпечити безперервний вивіз продовольства з Таврії, встановити контроль над гирлом Дніпра.

За твердженням Н.Какуріна боротьба в північній Таврії та в Криму при чисельній перевазі Червоної армії була не вигідна П.Врангелю та призвела до поразки. Війська П.Врангеля могли б триматися більший термін, якщо б була врахована своєрідність місцевості(осушення Сиваша під впливом вітрів) [2, с.144- 145].

Також треба звернути увагу на мемуари Я.Слашова-Кримського [4], де описані основні бойові операції по захисту Криму. Він вважав що відставка А.Денікіна є наслідком внутрішньополітичних інтриг з боку прибічників П.Врангеля, який бажав стати одноосібним правителем Криму. Автор висловлює думку про те, що період

головування П.Врангеля в Криму, з 22 березня по 11 листопада 1920 р., був періодом остаточного вмирання Білої армії. Поряд із тим в спогадах міститься інформація про рух капітана М.Орлова¹, що спочатку виступав на підтримку Врангеля. Учасники цього руху називали себе представниками бойового офіцерства, яке виступало проти штабних командирів. Також Я.Слащов свідчить, що рух капітана М.Орлова та діяльність повстанських загонів зелених не мали політичної ідеї, а були спрямовані на розбій. Варто сказати, що Я.Слащов відводить собі значиме місце в житті Криму. Ним була організована система оборони Криму, що дозволила триматись проти, переважаючих по чисельності, військ Червоної Армії. Поряд із тим простежується негативне відношення Я.Слащова до П.Врангеля. З огляду на те можна припустити необ'єктивне висвітлення політики П.Врангеля в Криму.

Цінним джерелом можна вважати мемуари П.Врангеля [3]. В них розглядається конфлікт П.Врангеля та А. Денікіна, який розпочався після прийняття Московської директиви 1919 р. та продовжувався до 1920 р. Суть конфлікту полягала у визначенні основного напрямку удару Добровольчої армії.

П.Врангель покладає вину за розвал Добровольчої армії на А.Денікіна, який не зумів подолати свавілля військових командирів та чиновників, що було однією з причин розпаду тилу. До того ж автором не відображена роль Н.Махна в розвалі тилу Добровольчої армії. П.Врангелем було проголошено курс на реформування адміністративної системи Криму, з метою припинення розвалу тилу та покращення добробуту мешканців. З особливою увагою він поставився до селянства. Проаналізувавши причини поразки А.Денікіна, П.Врангель вочевидь зрозумів необхідність вирішення земельного питання на користь селянства. Тому ним була запроваджена аграрна реформа, метою якої було закріплення само захопленої землі за селянством, та залучення останнього до суспільно – політичного життя країни. Розширювались права робітників, яким було дозволено створювати профспілки. Ріст національно – визвольного руху змусив П.Врангеля йти на поступки національним утворенням та відмовитись від ідеї відродження єдиної Росії. Розуміючи, що перемога збройним шляхом неможлива, він намагається конкурувати з більшовиками за рахунок економічного піднесення Криму. Також П.Врангель намагався

³ Орлов Микола Іванович організатор військових мятежів у Криму які були спрямовані проти діючої на той час Кримської влади.

проголосити свою диктатуру в Криму. Як свідчать матеріали, наведені в мемуарах, автор звеличує свою роль в житті Криму, та дещо принижує роль Я. Слащова.

У роботі В.Шамбарова [14] аналізуються суперечності між А.Денікіним та П.Врангелем щодо вибору напрямку основного удару військ ЗСПР (Збройні Сили Півдня Росії). Автор також визначає, що адміністрація А.Денікіна була дуже слабкою та некомпетентною. На початок 1920 р. конфлікт між А. Денікіним та П.Врангелем посилювався, він носив характер боротьби між старим та молодим офіцерством. Репутація А.Денікіна остаточно був зіпсована новоросійською евакуацією, під час якої напризволяще було кинуте військових та склади з амуніцією.

Характеризуючи життя Криму, автор відзначає нестабільність в політичній сфері, що пояснюється боротьбою представників різних політичних сил, які прибули з усього півдня Росії. Апогеєм політичної боротьби було повстання капітана М.Орлова.

Прийшовши до влади, П.Врангель відмежовується від всього, що було пов'язано з А.Денікіним. На думку В.Шамбарова до селянина не було донесено зміст реформи, що не дало можливість створити позитивний образ нової влади в очах селянства. Важливу роль автор надає взаємовідносинам з Україною, яка розглядається як союзник у боротьбі з більшовизмом.

Українські дослідники мало займалися вивченням історії Руської армії. Можливо це пов'язано з тим, що П.Врангель асоціюється з Російською історією, хоча ми можемо побачити його вплив на український національно-визвольний рух та спроби вирішити аграрне питання для українського селянства. З 1991–2000 рр. розробка цього питання не ведеться, але в українські бібліотеки надходять книги російських видавництв, які можуть послужити базою для проведення дослідження.

З 2000 р в Україні робляться перші спроби дослідити діяльність П.Врангеля. Дослідженням цієї проблеми займалися В.Крупіна [9], О.Любовець [10], О.Корновенко [7].

В.Крупіна стверджує, що П.Врангель здійснив революційний крок для білих – закріпив за селянством самозахоплену землю [9, с.13], що сприяло зростанню довіри українського населення до адміністрації П.Врангеля. Завдяки соціально орієнтованим реформам, П.Врангелю вдалось налагодити відносини з селянськими отаманами Лівобережної України, однак подальше співробітництво не відбулось, бо російське керівництво не бажало йти на поступки. Але складне становище на

фронті з часом навіть змусить визнати незалежність УНР 8 листопада 1920 р., хоча це матиме формальний характер[9, с.14].

Характеризуючи П.Врангеля, О.Любовець висловлює думку, що його правління мало багато спільних ознак з режимом А.Денікіна.[10, с.6]. Проте в плані національної політики П.Врангель відмовився від курсу на створення «Единой и неделимой», і одночасно відхилив клопотання про створення у Севастополі українського політичного центру. О.Любовець вважає, що однією з найбільш важливих реформ П.Врангеля є відродження волосних земств, скасованих А.Денікіним, що свідчило про введення виборчого права. Виборче право належало лише селянству і інтелігенція не брала участь у виборах [10, с.12].

С.Корновенко [7] робить спроби проаналізувати хід аграрної реформи, проведення якої було життєво необхідне для залучення селянства на бік білого руху. П.Врангель намагався створити умови для наділення селянства землею та створення соціального добробуту. Автор вважає, що аграрне законодавство було гнучким та відповідало потребам усіх верств селянства. Автор відзначає, що в аграрній політиці П.Врангель узгоджував інтереси держави з інтересами селян. Одним з елементів селянської реформи була інтенсифікація сільського господарства. До її впровадження долучались як цивільні так і військові служби. Стосунки населення та влади носили конструктивний характер.

Проаналізувавши наявний матеріал, ми можемо говорити про суперечливе висвітлення образу П.Врангеля в українській та російській історіографії. Доступні матеріали характеризують П. Врангеля з одного боку як видатного реформатора, з іншого - як прохідну політичну фігуру, яка лише була свідком подальшого вмирання Білого руху. Як українська так і російська історіографії акцентують увагу на аграрній реформі, як однієї з найбільш вдалої і найбільш важливої для забезпечення життєдіяльності Криму. Але українським дослідникам властиво робити більший акцент на вирішенні українського питання у політиці П.Врангеля. Російській історіографії властиво висвітлювати П. Врангеля як діяча, який намагався відродити Росію, шляхом проведення реформ, залучити на свій бік селянство та розгромити більшовиків. В мемуарній літературі не висвітлюється роль повстанського руху Н.Махна в розгромі Добровольчої армії.

Список літератури: 1. *Бароны Врангели*. Воспоминания / Бароны Врангели. - М.: Цетрполиграф - 2006 - 527 с. 2. Военная история гражданской войны в России 1918 - 1920 годов / -М.: Евролиц, 2004 - 320 с. 3. *Врангель П.* Записки / П. Врангель. - Минск.: Харвест, 2002 - 447 с. 4. Гражданская война в России: Оборона Крыма - М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica 2003 - 535 с. 5. *Деникин А.* Очерки русской смуты: в 5 т. / А Деникин. - Минск.: ХАРВЕСТ, 2002. - Т. 5. - 475 с. 6. *Деникин А.* Трагедия Белой армии / А. Деникин, А.фон Лампе - М.: Студия «ТРИТЕ» 1991 - 31 с. 7. *Корновенко С.* Аграрна

політика урядів А.Денікіна та П.Врангеля (1919-1920рр.) автореф. дис. докт. Наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. Корновенко 2010 - 40 с. 8. *Краснов В.* Врангель. Трагический триумф барона: документы, мнения, размышления / В.Краснов.-М.:ОЛМА-ПРЕСС- 2006- 653 с. 9. *Крупина В.* Білий рух в Україні автореф. дис. канд. Наук:спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Крупіна 2005- 17 с. 10. *Любовець О.* Державні моделі військово- диктаторських режимів А.Денікіна та П.Врангеля в Україні / О. Любовець // Історичний журнал 2007.№6 С. 127 - 140. 11. *Мамонтов С.* Походы и кони / С Мамонтов. - М.:Вече 2007 - 448 с. 12. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / - М.: Отечество -1991- 508с. 13. *Черкасов - Георгиевский В. П.* Врангель последний рыцарь российской империи / В. Черкасов - Георгиевский - 2004- 510 с. 16. *Шамбаров В.* Белогвардейщина. /В. Шамбаров. М.: ЭКСМО - Пресс, 2002. — 640 с.

Поступила в редколлегию 06.03. 12

УДК 373.3/.5.018.593(470+571) «18»

Д.В. КОЛОНЕЙ, пошукач ХНУ ім. В.Н. Каразина

ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НЕДЕРЖАВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РОСІЇ У ХІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.

У статті розглядається вплив церкви на формування і розвиток недержавних освітніх установ у Росії ХІ-го - першої половини ХІХ століття, специфіка цього процесу, державних і церковних відносин в ньому, ставлення держави та різних верств населення до розвитку освіти.

В статье рассматривается влияние церкви на формирование и развитие негосударственных образовательных учреждений в России ХІ-го – первой половины ХІХ века, специфика этого процесса, государственных и церковных отношений в нем, отношение государства и различных слоев населения к развитию образования.

The article considers the influence of church on the formation and development of non-state educational establishments in Russia of the ХІ th to the first half of the ХІХ th century, the specifics of that process, state and church relations in it, and attitude of state and of different sectors of the population to the educational development.

Важко переоцінити роль церкви і духовенства в історії в сучасному суспільстві. У наш час відбувається оновлення змісту навчально-виховного процесу початкової і середньої школи. Вітчизняна педагогічна наука звертається до релігійно-моральних цінностей. З іншого боку, відбувається відродження недержавних форм навчання. Зважаючи на це, природно також звернутися до досвіду просвітницької діяльності церкви.

В цієї статті ми спробуємо розглянути, яку роль відіграла православна церква у становленні недержавної освіти, як йшов цей

процес, які були при цьому відносини між державою і церквою. Які були тенденції в цих відносинах? Як держава і представники дворянства, обивателі та інші верстви населення дивилися на роль церкви у становленні недержавної освіти і до яких результатів це призводило?

Джерельною базою статті є спеціальні дослідження з історії церкви, народної освіти, державної політики, а також законодавчі акти Святішого Синоду і Міністерства народної освіти.

Варто відзначити, що активність духовенства в розглянутому питанні найчастіше була пов'язана із закликами або духовного, або світського правління. Діяльність православної церкви з моменту введення християнства на Русі була часто під безпосереднім або неопосередкованим впливом соціально-політичних тенденцій, релігійних та організаційно-політичних поглядів російських монархів.

Ще в Давній Русі, в XI - XV століттях значну роль відігравало духовенство. Основними центрами освіти були монастирі і церкви [1., С. 9; 2, с. 564]. Монахи організовували школи при монастирях. До XI століття виразно виділяється професія «майстрів грамоти». [1., С. 10] Імовірно, в XI столітті «майстра грамоти», серед яких було чимало священиків, навчали своїх підопічних низці дисциплін – читання, письмо та церковний спів. [1., С. 11]

Серед вчителів були священики, монахи, світські діячі того часу. Навіть в період феодальної роздробленості, не припинявся процес поширення знань. Вони передавалися з уст в уста і письмово, удосконалювалися шляхом передачі накопичився досвіду від батька до сина, від майстра до учня. [3, с. 463]

На українських землях в XV столітті значну роль, як і в попередній період, продовжує відігравати церква. Школи існували переважно при єпископських кафедрах і монастирях. У сільській місцевості школи були, в основному, при великих церковних парафіях. [2, с. 564]

У середині XV століття починають виникати братства, які вели широку просвітницьку роботу, відкривали та утримували школи. [2, с. 567]

У XV-XVII століттях, поряд із сімейним навчанням, найбільш поширеною недержавною формою навчання для дорослих і дітей продовжують залишатися заняття з «майстрами грамоти». Серед учнів «майстрів грамоти» ми бачимо майбутніх подвижників православної віри. Найбільш впливовими культурними центрами в цей період були Ростовське і Тверське князівства, Новгородська земля і Москва. [4, с. 189]

Однак, мабуть, ситуація з рівнем освіти, навіть в середовищі священнослужителів, була далека від ідеалу. Ймовірно, ті священики, які були серед «майстрів грамоти», були винятком із правил. Можна припустити, що кризові явища в цьому питанні починаються в середині або другій половині XV століття, так як до рубежу століть відносяться документи, що говорять про них, як про доконаний факт. Так, про це свідчать скарги пастви Новгородському архієпископу Геннадію в кінці XV - початку XVI століття на неписьменність священиків і листи самого Геннадія митрополиту Симону з проханням просити государя заснувати училища. [5, с. 208]. До середини XVI століття ситуація, ймовірно, стала ще більш серйозною. Тому до цього періоду відноситься перша спроба активної взаємодії державної влади з церквою. Питання освіти священиків було порушене царем Іваном Грозним на Стоглавому соборі 1551 року. Слід зазначити, що, відповідаючи на звинувачення Івана IV в безграмотності священиків, митрополит Макарій нарікає на значне зменшення кількості училищ та чисельності грамотних і критикує домашню освіту. [6, с. 228, 229] Під впливом царя, в умовах загостреної політичної ситуації, собор ухвалив рішення про заснування училищ в будинках найкращих міських священиків. У них могли навчатися не тільки священики. [7, с. 372; 5 с. 208] Йдеться, швидше за все, не про казенні училища. [6. с. 229] Важко сказати, наскільки були реалізовані ці плани собору.

Між тим, наприкінці XVI - початку XVII століття, програма предметів «шкіл грамоти» розширюється. [4, с. 424; 8, с. 557, 564]. Поряд з вітчизняними вчителями і дяками, які викладаються на дому і в парафіяльних училищах, починають залучатися до навчання також й іноземці [9, с. 94]

Слід відмітити також, що свій авторитет духовенство не втратило і пізніше. Це підтверджується, наприклад, тим фактом, що саме до нього, майже століття потому після Стоглавого собору, звертається Ф. М. Ртицев, який вирішив в 1640-х роках створити свій навчальний заклад. У Андріївський монастир, який він влаштував, були запрошені 30 вчених київських ченців і організовано навчання словесним наукам. Найбільш здібні учні вирушали в Київський колегіум. У 1633 році патріарх Філарет відкриває училище при Чудовому монастирі. У Москві в 1667 році парафіянами церкви Іоанна Богослова піднімалося питання про створення при храмі школи. До 1685 відноситься згадка в джерелах про побудовану місцевим священиком «школу для навчання дітям» у Борівському. [10, с. 62; 8, с. 565, 11, с. 262] Варто згадати, що й сам цар Олексій Михайлович запросив для навчання своїх синів Олексія і Федора вихованця Київської Академії Симеона Полоцького.

Близьку за духом домашню освіту отримав і Петро І. [11, с. 263] При цьому рівень освіти, ймовірно, був досить високий. Серед тих, хто отримав в цьому столітті домашню освіту, ми бачимо діячів петровської епохи Я. В. Брюса [12, с. 609, 13 с. 416], Я. Ф. Долгорукова [14, с. 762] і багатьох інших.

Ще одна спроба прискорити процес створення шкіл священнослужителями з боку світської влади відноситься до царювання імператора Петра І. У 1721 році в духовному регламенті архієреям вказувалося обов'язкове для них правило про відкриття ними шкіл при своїх будинках. Так як ні державного фінансування, ні вкладення коштів з боку батьків учнів не передбачалося, цар-реформатор передбачав ремствування архієреїв на збитковість підприємства. Тому він радив зайвих служителів при собі не тримати, зводити тільки прибуткові будови, не шити собі дорогих риз, правильно вести господарство і не кидати грошей даремно. По суті, училища, організовані в будинках архієреїв, були весословними. Популярність їх була досить високою. У зв'язку з цим виникли серйозні проблеми у числових шкіл, які стали менш затребуваними. [15, с. 50: 16, с. 505]

У Єлизаветинське час домашня освіту продовжує розвиватися в тому ж руслі, за винятком того, що поряд зі священниками і дяками, що склали основну масу вчителів, все частіше з'являються іноземці. [15, с. 55, 56]

Куди більш масштабної за розмахом, але менш дієвою за безпосередніми практичними результатами, стала спроба співпраці суспільства та імператорської влади за Катерини Великої. В кінці 1766 свій «Генеральний план державних гімназій» представила особлива комісія для складання плану навчальної реформи. Відводилося в ній місце і елементарним школам, турбота про яких покладалася на міські магістрати [у фінансовому плані], і духовенству [вчительські]. [15, с. 89, 90]

У 1767 році Катерина II скликала Комісію про Уложення, склавши для неї "Наказ", широко запозичуючи ідеї західних мислителів. У комісії, завдяки привезеним наказам, були представлені погляди і тих, хто вважав за необхідне розвиток освіти шляхом створення шкіл для селянських дітей – великого дворянства Московської та Петербурзької губерній, губернських і воєводських канцелярій, сільських обивателів. Здебільшого, вони бачили саме церкву як організатора навчання, що надає вчителів і приміщення для шкіл і з'єднує у своїй діяльності контролюючі функції. [17, с. 71, 72, 77, 74, 75, 76] Серед духовенства, що виступало на засіданнях комісії, ми бачимо архієпископа Гавриїла, єпископа Афанасія, митрополита

Дмитра, який презентував наказ Синоду. За ним селян зобов'язували з дітьми приходити у вихідні свята до церкви, а священників - після служби навчати їх молитвам, символам віри, заповідей, а недбайливих перестерігати і направляти. [17, с. 72, 73]

Та ж організаційна та контролююча роль відводилася духовенству в проектах барона Вольфа, В. Золотницького, Клінгштета і невідомого автора, а також Приватної комісії 1770 року, де дані проекти і обговорювалися. [17, с. 78, 79, 80, 81, 18, с. 205]

У 1772 році внесла на розгляд свій проект і Комісія про церковні маєтки. У ньому пропонувалося відкрити школи при кожній парафіяльній церкві в містах і торгових селах з вчителями з духовенства. Священик повинен бути «начальником школи». Школи, згідно з проектом, ґрунтувалися на кошти, одержані з учнів та приватні пожертвування. [17, с. 82, 15, с. 100, 101]

Природно задатися питанням про те, наскільки усвідомлювало духовенство складність та масштаб процесу, за який воно ратувало. Як відомо, політико-економічні відносини церкви і світських властей були далеко не простими. Тому досить цікаво, що часто кардинальні заходи церкви в галузі освіти співпадали з тенденціями світської влади на секуляризацію (наприклад, 1551 і 1767-1768 роки). Варто замислитися над тим, що ховалося за прагненням духовенства взяти ініціативу в свої руки - дещо непродумане подвижництво, прагнення взяти під контроль освіту, вислужитися перед урядом або навпаки, показати йому свою силу і можливість у вирішенні цього питання? Або і те, і друге, і третє?

Починаючи з часів Петра Великого, з'являється тенденція на скорочення духовного стану в цілому. У 1763 році почалася чергова ревізія парафіяльного духовенства. Відомості по ній, на підставі яких потім готувалися варіанти скорочення стану, були зібрані тільки до 1768 року. Отже, робота комісії припадає на період ревізії. Єдиним гідним виходом із ситуації у виключених із стану священників була просвітницька діяльність. [16, с. 527, 535, 536] Можливо, відповідь на поставлене вище питання криється, зокрема, і в цьому моменті. А мале представництво духовенства в Комісії обумовлено, серед іншого й тим, що, наприклад, південно-російське та козацьке духовенство, якого у меншій мірі торкнулася політика скорочення, передбачало, що і на цей раз ця небезпека пройде мимо.

Але це – проекти, які не були реалізовані. Що ж до реально існуючих навчальних закладів, до яких мало відношення духовенство, то варто відзначити створення шкіл в низці маєтків великого дворянства. В деяких місцях священники були єдиними людьми, які могли нести світло освіти в народ. Приклад – село Любучі Переславль-

Рязанського повіту, де було дозволено відкрити училище купцеві Ларіну в 1778 році. Дяка, вчителя читання і письма, ми бачимо і в школі графа П. Б. Шереметева в Кусково. [17, с. 94, 95, 96]

Не варто забувати, що протягом всього XVIII століття продовжують свою діяльність послідовники традицій майстрів грамоти, які подорожують дячки-вчителя. [19, с. 190, 191, 192; 18, с. 196, 197] А значна частина населення вважала за краще саме цей шлях отримання освіти [18, с. 206]

У XVIII - першій половині XIX століття до складу Росії входять нові землі. Починається освоєння приєднаних територій. Природно, що православна церква не могла залишитися осторонь від цих процесів. Активізується місіонерська діяльність церкви. На території сучасних Удмуртії, Калмикії створюються місіонерські, новокрещенські, братські школи. [20, с. 5; 21, с. 8] При цьому діяльність церкви в деяких регіонах імперії заслужила дуже високої оцінки істориків. Наприклад, дослідник історії Чувашії Петрова Т. Н. оцінює XVIII століття як "блискучий період в історії чуваського народу, ознаменований небувалим піднесенням освіти, культури та педагогічної думки" [22, с. 3.] Монастирі були основними осередками культури й освіти в Чувашії. Відкриття при них шкіл пов'язане з іменами святителів Гурія, Германа і Варсонофія. Деяким з цих навчальних закладів судилося зіграти значну роль в історії регіону. Приміром, Свяжска школа, яка відкрилася ще в середині XVI століття, була важливим культурним та освітнім центром краю. Не меншу роль грала і Зілантовская школа в Казані. У ній, крім росіян, навчалися представники чувашів, мордві, марі, калмиків і татар. З хлопчиків сподівалися зробити проповідників християнства серед одноплемінників на рідних говірках.

Звертається до ідеї залучення духовенства до вирішення питань освіти також імператор Олександр І. «Попередні правила народної освіти» 24 січня 1803 визначивши як один з типів навчальних закладів парафіяльні училища і зобов'язавши парафії зайнятися їх установою (глава 1, статті 2 і 3), побічно поклав і на священнослужителів тягар створення навчальних закладів. [23, с. 13, 14] Відповідно до статті 4-й «Правил» парафіяльні училища на казенних селищах вверялись парафіяльному священикові і одному з найпочесніших жителів. [23, с. 14]. У статті 33 другого розділу цього документа пропонувалося Святішому Синоду вжити необхідних заходів для реалізації даного плану. [23, с. 18, 19] У вересні 1804 року Синод відгукнувся на заклик уряду «Положенням про участь священно і церковнослужителів в улаштуванні сільських парафіяльних шкіл». В результаті цієї постанови Синоду частково вирішувалося питання браку вчительських кадрів і

будівель для шкіл. Фактично все нижче освіта покладалося на плечі духовенства. [15, с. 190; 5, с. 184] У перші ж роки після введення в силу Статуту навчальних закладів 1804 піднімається хвиля подвижництва. У масовому порядку відкриваються школи по всій імперії. Приміром, в 1806 році, в Новгородській губернії «місцеві священнослужителі взяли в них безкоштовно вчительські посади, віддав під училища свої будинки», довівши їх кількість до 100. Однак, незабаром, згідно зі статистичними звітами, ми вже не виявляємо величезної маси з недавню відкритих шкіл. [5, 320]

З чим може бути пов'язане подібне протиріччя в даних? Швидше за все, тут мають місце два чинники. Перший з яких - школи існували напівформально (малися на місцях, але майже не функціонували, чому і не потрапили в такі звіти), або тільки на папері - для звіту. Адаже ще в «Попередніх правилах» обіцялося «відмінне увагу» уряду і т. п. по відношенню до місцевих начальників, жертводавцям, успішно впорався з поставленими новим розпорядженням завданнями і т. п. (глава 3, стаття 48) [23, с. 21]. З іншого боку, частина зважилися на відкриття шкіл священнослужителів, ймовірно, не цілком віддавали собі звіт у складності процесу, як з навчально-педагогічної, так і фінансової сторін, зв'язку з чим, не витримавши цих складнощів, їх закривали.

Своєрідну лепту в проблему розвитку недержавної освіти вніс і обер-прокурор синоду, а пізніше - міністр Духовних справ і Народного освіти, Олександр Миколайович Голіцин. У 1804-1810 роках Олександр І цікавився і систематизував дані літератури з релігійно-містичним питань. [24, с. 237] Починаючи з літа 1812 государ, знов, під впливом князя Голіцина, впливом значимості пізніших подій і ролі Росії і його самого у звільненні Європи, а також, можливо, все життя довлівшей над ним думки про батьковбивство, звертається до Біблії. [25, с. 165; 26, с. 138; 27, с. 115; 28, с. 49, 50] Результатом цих релігійних настроїв імператора стало заснування в 1812 році в Росії Біблійного товариства, що поширювало Священне писання, та існувало до 1826 року. У керівництво цього, досить індиферентного суспільства, входили представники англіканської, католицької, протестантської та інших церков. Серед православних представників ми бачимо князя Голіцина, який його очолив, митрополита Петербурзького Амвросія, архієпископа Мінського і Литовського Серафима, ректора Петербурзької академії архієпископа Філарета та інших. [29, с. 351; 26, с. 141; 30, с. 27] Починається активне створення місцевих відділень товариства. Однак багато з останніх у своїй діяльності реально зіткнулися з недостатнім рівнем освіти серед населення свого регіону. В результаті, з одного боку, виник проект створення мережі початкових шкіл з бюджетом у 2

млн. рублів на рік, так і не реалізований. З іншого боку багато повітові відділення почали проявляючи ініціативу самі, на власні кошти, дбати про поширення освіти серед народу. Таким чином, в глухій провінції Біблійне товариство відіграло дуже позитивну роль. [27, с. 115]

Ще однією стороною благодійної діяльності Біблійного товариства та міністерства А. Н. Голіцина було поширення ланкастерських шкіл. У 1816 році міністерством за кордон було відправлено на навчання новому на той момент Ланкастерського методу четверо студентів Педагогічного інституту, які повернулися через три роки. У 1819 році було створено Товариство створення училищ по методі взаємного навчання. [30, с. 105; 23, с. 1194, 1195] Незабаром була відкрита школа, що мала успіх. Ще одне училище такого роду було організовано за планом англійця Веннінга. У 1822 році Голіциним дано дозвіл на відкриття школи для російських хлопчиків. А за рік до цього прийняла у свої класи дітей жіноча школа взаємного навчання Сари Кільгам. Так як почали відкриватися школи в провінції, при Головному управлінні училищ було створено Комітет для заснування училищ взаємного навчання. Серед творців навчальних посібників для ланкастерських шкіл ми бачимо активного члена товариства архієпископа Філарета. [30, с. 106; 23, с. 1171, 1172]

В кінці 1850-х - початку 1860-х років у пресі обговорюється питання про роль духовенства у галузі освіти. [31; 32] Але, не дивлячись на те, що священнослужителі не залишилися байдужими, і на цей раз проблема не була вирішена. (33)

Підводячи підсумки, відзначимо, що протягом багатьох років російський уряд прагнув відшукати рішення проблеми створення ефективної системи народної освіти. У результаті його погляд звертався до церкви. Як реформаторам світської освіти, так і самому керівництву церкви здавалося реальним, направивши сили парафіяльних священників на просвітницьку діяльність, зробити перелом в цьому питанні. Діючи, які піднімали це питання, припускали, що достатньо сконцентрувати вплив, зорієнтувати апарат церкви, а також досвід її численних служителів на рішення даного завдання, і наболіле питання буде вирішене.

У чому ж причина невдач цих проектів? Перш за все, даючи «установку» духовенству на вирішення проблеми освіти як кардинального напрямку в діяльності священнослужителів, уряд далеко не завжди обмірковував питання про надання реальних коштів для ефективної її реалізації. Говорячи про необхідність відкриття шкіл, світське та церковне керівництво далеко не завжди піклувалося про проблему приміщення для неї. Але ж у священників дома не

відрізнялися розмірами. Крім того, приміром, не варто забувати, що у парафіяльних священників (а саме на їх плечі звалювати вирішення питання), залишалися свої, певні обов'язки перед паствою. Він не міг по серйозному сконцентруватися на викладанні в школі. Нарешті, церква не могла витримати той «конвеєр», що полягав в постійній і повноцінній роботі з організації і створенню шкіл, забезпечення їх матеріалами (від будівельних до навчальних) та підтримці стабільного навчального процесу.

Список літератури: 1. *Константинов Н. А., Струминский В. Я.* Очерки по истории начального образования в России. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1953. 2. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв.: В 2 частях. – М.: Издание Академии наук СССР, 1953. – ч. 2; 3. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв.: В 2 частях. – М.: Издание Академии наук СССР, 1953. – ч. 1; 4. Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV-начало XVII вв. – М.: Издание Академии наук СССР, 1955; 5. *Милюков П. Н.* Очерки по истории русской культуры.: В 3 тт. 1993-1995 гг. – М.: Издательская группа «Прогресс». – т. 2. ч. 2; 6. *Скрынников Р. Г.* Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. – Новосибирск.: Наука, 1991; 7. Ключевский В. О. Курс русской истории. // Ключевский В. О. Сочинения.: в 9 т. – М.1987-1990. – т. 2; 8. Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. – М.: Издание Академии наук СССР, 1955; 9. История Киева.: В 4 т., 1982-1985. – К.: Наукова думка. – т. 2; 10. Меры содействия народному образованию. // Записки Императорского Новороссийского университета. - 1893. - т. 58. - С. 1-77; 11. *Ключевский В. О.* Курс русской истории. // Ключевский В. О. Сочинения.: в 9 т. – М.1987-1990. – т. 3; 12. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 тт., 1991-1994 – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» – Т. 2; 13. Русский биографический словарь.: В 12 т., 1991-1999. – М., Аспект-пресс. – Бетанкур-Бякстер; 14. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 т., 1991-1994 – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» – Т. 4.; 15. *Князьков С. А., Сербов Н. И.* Очерки истории народного образования в России до эпохи Александра II. – М. 1910. 16. *Карташев А. В.* Очерки по истории русской церкви. - в 2 тт., 1991 - М.: Наука. – Т. 2; 17. *Курмачева Н. Д.* Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVIII – начало XIX века. - М.: Наука. - 1983.; 18. *Сирополко С.* Історія освіти в Україні. - Львів.: 2001; 19. *Багалеї Д.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990.; 20. *Фролова Г. Д.* История школы в Удмуртской АССР.: Автореф. Дис... канд. ист. наук: 571/ Пермск. гос. ун-т. им. А. М. Горького. – Пермь, 1968. 21. *Ташинов И. Ш.* Очерки истории просвещения Калмыцкой АССР.: Автореф. Дис... канд. ист. наук: 571/ Кабардино-Балкарский гос. ун-т. – Нальчик, 1969.; 22. *Петрова Т. Н.* Просвещение и педагогическая мысль Чувашии XVIII века.: Автореф. Дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ НИИ нац. школ Министерства народн. образования РСФСР. – М., 1991; 23. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - Спб., 1864. - Т. 1.; 24. *Пресняков А. Е.* Александр I, С. 145-260 // Пресняков А. Е. Российские самодержцы. - М.: Книга, 1990; 25. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 тт., 1991-1994 – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» – Т. 1.; 26. *Чулков Г. И.* Александр Первый, С. 57-166, // Чулков Г. И. Императоры. - М.: Московский рабочий, 1991; 27. *Корнилов А. А.* Курс истории России XIX века. - М.: Высшая школа, 1993; 28. *Сахаров А. Н.* Александр I, С. 13-90, // Российские самодержцы. 1801 – 1917. - М.: Международные отношения, 1994; 29. Русский биографический словарь.: В 12 т., 1991-1999. – М., Аспект-пресс. – Аарон-Александр II; 30. *Пьтин А. Н.* Религиозные движения при Александре I. - Пгт.: Огни. 1916; 31. Мысли сельского священника о народном

образовани. // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1859. - Т. 102. - Кн. 5. - С. 126-131.; О состоянии училищ в Одессе и Одесском градоначальстве. // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1864. - Т. 124. - Кн. 12. - С. 222-232; 32. Открытие в Феодосии Халибовского Армянского училища. // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1859. - Т. 101. - Кн. 1. - С. 25-34.

Поступила в редколлегию 15..03. 12

УДК 94(470+571)"1857/1884"

С.І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НГУ «ХП»

АНАЛІЗ ПРИЧИН РЕФОРМИ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ШКОЛИ 1867 - 1869 РР.

У статті, на підставі надрукованих та архівних джерел, визначені й проаналізовані головні причини духовно-навчальної реформи 1867-1869 рр. в Російській імперії.

В статті, на основі опублікованих і архівних джерел, виявлені головні причини духовно-учебної реформи 1867-1869 гг. в Российской империи.

In this paper, based on historical sources, the main reasons for the spiritual and educational reform 1867-1869 in the Russian Empire were identified.

Починаючи з часів правління Петра I, реформування системи освіти в Російській імперії, невід'ємною складовою якої була православна духовна освіта, здійснювалося з регулярною періодичністю. Втім, не завжди реформи мали прогресивний характер, що призводило до вагомих недоліків і, в решті решт, підірвало позиції Православної Церкви як ідеологічного оплоту імперського уряду. Це, насамперед, стосується реакційної релігійно-церковної політики Миколи I та його найближчого оточення. Аналіз поглядів і свідочств релігійних та світських діячів XIX ст. (М.Руновського, Архімандрита Хрисанфа (Ретивцева), С.І.Сичугова, М.П.Огарьова, М.Аммосова, М.Дієвського, Б.В.Тітлінова, І.П.Павлова, Е.Ессена, В.С.Печеріна), дозволяють в повній мірі зрозуміти проблеми православної церковної школи, які накопичилися до 1855 р., виокремити причини її занепаду і необхідності термінового здійснення докорінних перетворень.

Напередодні процесу лібералізації суспільно-політичного життя в імперії, пов'язаного з ім'ям Олександра II, становище Російської Православної Церкви, духовенства та церковної школи можна охарактеризувати як критичне. Корпоративність спадкового духовного стану, суворо становий характер церковної школи, де й теоретичний, й практичний курси навчання були пристосовані лише до потреб духовного служіння, досягли найвищої точки і спровокували

формування своєрідної «кастовості» російського православного кліру [1, с. 610]. Саме станова відсталість і кастові погляди, на думку ректора санкт-петербурзької духовної семінарії Архімандрита Хрисанфа, культивували у священнослужителів життєву інерцію та панічну боязнь втратити зв'язок зі своїм середовищем [2, с. 373]. Втім і в середині цього середовища панував церковно-ієрархічний режим, чітко простежувалася майнова диференціація: з одного боку – привілейовані єпископат і чернецтво, з іншого – численне парафіяльне духовенство, яке отримувало мізерне казенне жалування. Важке матеріальне становище пересічних священників породжувало неконтрольоване зростання хабарництва та здирництва. Досить різко з цього приводу висловився Н.П.Огарьов: «Синод і духовенство виховують у своїх семінаріях ... неосвічених попів, які вважають, що їх уявна вченість для того створена, щоб дати їм право збільшувати плату за церковні треби до крайнього утиску народу ...» [3, с. 27-28]. Більш лояльною є точка зору радянського історика І.М.Троцького, який не бачив різниці між важким життям парафіяльного духовенства та не менш важкими умовами селянського побуту і через це в певній мірі виправдовував священників, змушених шукати сумнівні засоби існування [4, с. 30]. Але в будь-якому випадку серед російського духовенства було «так багато дбаючих тільки про свої утробы попів і так мало симпатичних, відданих своєму високому служінню, добрих пастирів!» [5, с. 202].

Ідея підготовки в церковній школі «істинно народних пастирів», яку свого часу висунув Обер-Прокурор Н.А.Протасов, не тільки не покращила ситуацію, а навіть викликала зворотну реакцію. Основна маса малограмотних священників обмежувалася лише млявим, байдужим виконанням професійних обов'язків, порушуючи елементарні християнські та етичні норми, внаслідок чого російське духовенство майже повністю втратило свій авторитет, вплив і повагу в народі, служило уособленням жадібності, невігластва, фарисейства і безлічі інших пороків, викликала ненависть та агресію у прочан [6, с. 478; 5, с. 138].

Падіння авторитету православного кліру спостерігалось і серед більш прогресивних верств суспільства, представники якого відкрито висловлювали зневажливе, а іноді і відверто презирливе ставлення до всього духовного стану. Пояснення цього факту, передусім, слід шукати у посиленні культурних зв'язків між Росією та Західною Європою, проникнення в імперію передової літератури, революційних та антирелігійних просвітницьких ідей, які мали значний вплив на російську інтелігенцію. Протиставити цьому православне духовенство могло лише мертву схоластику. Протоієрей М.Дієвський зазначав, що

священнослужителі постійно піддавалися відкритим нападкам у творах В.Г.Белінського і І.С.Тургенева, у світських періодичних виданнях, а вихованець церковної школи сприймався як людина незнайома з умовами сучасного життя, а тому не викликаюча до себе симпатій [7, с. 3, 7]. Пояснення цьому М.Дієвський шукав у системі духовної освіти, позбавленої наукового знання: «... для більшого зближення нашої освіти з освіченим суспільством нам необхідний деякий лоск в освіті, який здатні забезпечити лише світські дисципліни, в тому числі, іноземні мови, що стали з 40-х рр. XIX ст. чи не розкішно для священника, особливо сільського» [7, с. 14]. Ця точка зору відображала погляди найбільш передових представників Російської Православної Церкви, які нерозривно пов'язували престиж духовенства з посиленням загальноосвітнього компонента церковної школи.

Але криза духовної освіти мала й більш серйозні наслідки, що проявилось, наприклад, в різкому зниженні ефективності боротьби православного кліру з прозелітичною діяльністю неправославних конфесій на території Російської імперії, насамперед, католицької та протестантської. Особливо небезпечна в цьому відношенні ситуація склалася в так званому Західному краї Росії, зокрема, в російській Галичини, де католицька пропаганда відрізнялася дуже високою активністю і, за даними на 1861 р., 93 600 українців і росіян уже сповідували католицизм [8, с. 266]. На початку 60-х рр. XIX ст. протестантська пропаганда майже без перешкод дісталася навіть таких віддалених регіонів як Казань, Тобольськ, Омськ та Оренбург [8, с. 257-259]. За цих умов, від місцевого парафіяльного духовенства потребувався високий рівень професіоналізму. Однак православні священники, на відміну від католицьких і протестантських, в більшості своїй демонстрували невігластво, байдужість, апатію, бездіяльність [9, с. 631]. Нездатність православного духовенства захистити свою релігію була прямим наслідком кризи російської духовно-навчальної системи, яка готувала напівграмотних, ледь володіючих азами примітивних знань «фахівців».

Деградація церковної школи і падіння рівня освіти православного духовенства стали ще більш помітними на тлі розквіту наукової думки в Росії. Зростання промислового виробництва та практичних потреб держави, величезні досягнення західноєвропейських вчених зумовили розвиток наукових досліджень російських науковців у галузі геології, механіки, хімії, фізики, медицини, біології. У другій половині 50-х - 60-ті рр. XIX ст. російська наука збагатилася видатними відкриттями хіміків А.М. Бутлерова та Д.І.Менделєєва, фізіолога І.М.Сеченова, математика П.Л.Чебишева,

хірурга Н.І.Пирогова, фізика А.Г.Столетова. У цей період свій шлях в науці починали молоді вчені, чий досягнення припали на наступні десятиліття – біологи А.О. і В.О.Ковалевські, І.І.Мечников, натураліст К.А.Тімірязєв, фізики П.М.Яблочков та А.Н.Лодигін. У Росії зародилося покоління молоді, для якого, за словами історика науки Б.Г. Кузнецова, «Дарвін був не тільки видатним біологом, а й суспільним прапором» [10, с. 142]. За цих умов консерватизм православної церковної школи став не просто помітним, а непристойно нав'язливим. «Горезвісна гомілетика, застаріле богослов'я ... критика світської філософії – це ганчір'я приходило у повну суперечність з економічним розвитком країни", – писав ректор Академії мистецтв Е. Ессен [11, с. 9-10]. Церковна школа опинилася в стані штучної ізоляції від досягнень наукової думки, що підривала основи християнського догматизму. Юнацтву як і раніше вбивали в голови схоластичні знання, які йшли врозріз з новітніми науковими відкриттями і не відповідали прогресивному духу часу. Тільки в другій половині 60-х рр. XIX ст. деякі церковні періодичні видання почали робити перші боязкі спроби примирити науку і релігію. Так, в журналі Харківської семінарії «Духовний вісник» в 1866 р. без указання авторства була надрукована стаття, в якій досить наївно і непереконливо доводилася відсутність суперечностей між природничими науками і релігійним розумом [12]. Невідомий автор висунув два аргументи. По-перше, на його думку, хоча наука і «зайнята пошуком безпосередніх причин і законів на основі ... фактів, а релігія – першопричини і кінцевої мети буття, в цілому, обидві вони є різновидами розумової діяльності»; по-друге, діяльність цілого ряду вчених, які не заперечували існування Бога – Декарта, Ферма, Ампера, Ньютона – виключає факт конфронтації релігії і науки; але найбільш важливим доказом їхнього союзу автор вважав слова Лейбніца, який назвав Бога «вічним геометром» [12, с. 403-404]. На жаль, навіть така точка зору не стала визначальною для системи духовної освіти.

Однак, якщо на офіційному рівні проникненню наукових знань у церковну школу вперто перешкоджали, то захистити кожного окремого учня від суспільного життя та його передових проявів виявилось неможливим, а тому наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. краща частина духовного юнацтва потрапила під вплив нових суспільно-політичних і культурних тенденцій. Фізіолог І.П.Павлов, який в 1860-1869 рр. навчався в Рязанському духовному училищі та в Рязанській духовній семінарії, згадував: «Під впливом літератури шістдесятих років, особливо Писарева, наші розумові інтереси звернулися у бік природознавства, і багато хто з нас ... вирішили

вивчати ... природничі науки» [13, с. 23]. У Пермській семінарії поширеним явищем стало захоплення найбільш здібних вихованців ліберальної літературою [14, с. 17]. Збереглися відомості про те, що серед семінаристів, наприклад, вологодських, поширювався щомісячник соціал-демократичного напрямку «Дзвін» [14, с. 18]. Залучення учнів церковної школи до суспільного життя викликало серед них великий резонанс. Виховані в умовах єзуїтського благочестя, примусової церковності і поліцейсько-дисциплінарних порядків, окремі представники духовного юнацтва поряд з університетською молоддю взяли активну участь у політичних виступах 1861-1862 рр. [15, арк. 1-5; 14, с. 12, 14]. Разом з розповсюдженням забороненої літератури, акціями на підтримку селянства, висуванням антиурядових гасел, учні духовних академії і семінарії незмінно висували "шкільні" вимоги [14, с. 14].

Регресивний характер ключових принципів православної духовної освіти з особливою силою проявився в перше десятиліття правління Олександра II, який ознаменувався лібералізацією внутрішньої політики та початком реформаторських процесів. Різкий контраст між похмурою миколаївською Росією і Росією епохи Олександра II дуже емоційно зумів підкреслити В.С.Печерін (екстраординарний професор Московського університету, що згодом став католицьким священиком): «... лише тільки зацарював Олександр II, то раптом від цієї німої російської могили повівся ранковий вітерець світлого Христового воскресіння ... Російський народ воскрес!» [16, с. 265]. Подібні настрої були обумовлені початком корінних перетворень у всіх сферах життя держави. Продиктовані загрозою перетворення Росії на другорядну державу, буржуазно-демократичні реформи 60-70-х рр. XIX ст. розглядалися урядом як засіб для всебічного розвитку імперії, яка вже помітно відставала від провідних капіталістичних держав в економічному та суспільно-політичному відношенні.

У цих умовах консерватизм Руської Православної Церкви і схоластичність церковної освіти прийшли в різке протиріччя з процесами модернізації, що почалися. Більшість духовенства, особливо вища церковна ієрархія, продемонстрували певну відстороненість від громадського життя, нездатність зайняти провідну позицію у вирішенні нагальних проблем відомства православного сповідання. Даний факт цілком зрозумілий. Перш за все, російська Церква продовжувала виступати в ролі берегині християнських догм, пасивно реагуючи на зміни політичних пріоритетів у державі. Тим більше, процеси секуляризації суспільного, духовного і політичного життя в Росії йшли випереджаючими темпами, що призвело до вимушеної відстороненості

православної духовності від участі в цих процесах. А крім того, Російська Православна Церква була частиною державного апарату і ця залежність також провокувала її інертність, незацікавленість у модернізації. Ось чому саме світська влада, в рамках буржуазно-демократичних реформ 60-70-х рр. XIX ст., здійснила цілий ряд церковно-релігійних перетворень, у тому числі реформу православної церковної школи з метою створення універсальної системи духовної освіти, поліпшення якості професійної підготовки священнослужителів, відродження авторитету Церкви і духовенства, посилення їх ролі і впливу в суспільстві.

Таким чином, напередодні реформи православної церковної школи 1867-1869 рр. чітко намітилася низка найважливіших причин, що зумовили її необхідність. Серед них: а) деградація російської системи православної духовної освіти, поглиблення її схоластичності, відірваність від передового наукового знання; б) включення до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. значних територій з неправославним, головним чином, католицьким і протестантським населенням, що спричинило активізацію діяльності цих конфесій та їх вплив на певні прошарки російського суспільства, особливо інтелігенцію, в) зміцнення зв'язку Росії з Заходом і поширення в російському суспільстві ідей французької революції і французького просвітництва, які кидали виклик догматам церковної ідеології; г) загострення невідповідності між інертною, консервативною позицією Російської Православної Церкви і процесами модернізації, що охопили всі сфери життя Російської держави на початку 60-х рр. XIX ст.; д) підйом революційного руху в Росії та залучення до нього учнів православних духовно-навчальних закладів. Все це зумовило гостру необхідність у руйнуванні старої системи православної духовної освіти і здійсненні її докорінного реформування.

Список літератури: 1. Руновский Н. Сословная замкнутость белого духовенства в России и меры к ослаблению ее в царствование Императора Александра II в связи с вопросом о наследственности духовного звания / Н.Руновский // Странник. – 1897. – № 1. – С. 602-617; 2. Речь при окончании первого учебного года после преобразования с.-петербургской семинарии, сказанная 28 июня 1869 года ректором о.-Архимандритом Хрисанфом // Харьковские епархиальные ведомости. – 1869. – Т. 7. – № 15. – С. 368-373; 3. Огарев Н.П. Что бы сделал Петр Великий? / Н.П.Огарев // Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения. – М.: Политиздат, 1956. – С. 24-30; 4. Троцкий И.М. III Отделение при Николае I / И.М.Троцкий // Троцкий И.М. III Отделение при Николае I. Жизнь Шервуда Верного. – Л.: Лениздат, 1990. – С. 11-74; 5. Сычугов С.И. Записки бурсака / С.И.Сычугов – М.; Л.: Academia, б.г. – 356 с.; 6. Духовно-учебная реформа // Православное обозрение. – М., 1869. – Ч. 1-6. – С. 474-490; 7. Диевский М. Письма священника к своему собрату по школе и по службе / М.Диевский // Странник. – 1869. – № 1. – С. 1-20; 8. Известия // Духовный вестник. – Харьков, 1863. –

Т. 4. – С. 248-270; **9.** Аммосов Н. Заметки / Н.Аммосов // Духовный вестник. – Харьков, 1863. – Т. 5. – С. 625-642; **10.** Кузнецов Б.Г. Очерки истории русской науки / Б.Г.Кузнецов – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 172 с.; **11.** Эссен Э. Предисловие / Э.Эссен // Титлинов Б.В. Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащей молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – С. 5-10; **12.** Результаты современного естествознания по отношению к основным истинам религии // Духовный вестник. – Харьков, 1866. – Т. 15. – С. 403-413; **13.** Иван Петрович Павлов. Автобиография // Иван Петрович Павлов (1849-1936) / Под ред. С.И. Вавилова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 23-26; **14.** Титлинов Б.В. Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащей молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 / Б.В.Титлинов. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – 170 с.; **15.** Российский Государственный Исторический Архив (далее – РГИА). Ф. 802: Учебный Комитет. Оп. 8. Д. 24 500; **16.** Печерин В.С. Замогильные записки / В.С.Печерин // Русское общество 30-х годов XIX в.: Мемуары современников / Под ред. И.А. Федосова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С. 148-311.

Поступила в редколлегію 06.03. 12

УДК 930:1: 731

О.М. БОГДАШИНА, д-р іст. наук, проф. ХНПУ ім.
Г.С. Сковороди, Харків

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ У РАНИХ ПРАЦЯХ Є. В. ТАРЛЕ

О.М. Богдашина «Методологічні пошуки у раних працях Є.В.Тарле». У статті розглядається вплив позитивізму та інших теорій на формування світогляду та наукові праці видатного історика у дорядянський час.

Е. Н. Богдашина «Методологические поиски в ранних трудах Е. В. Тарле». В статье рассматривается влияние позитивизма и других теорий на формирование мировоззрения и научные труды выдающегося историка в досоветское время.

O.Bogdashina «Positivism in early works of E. V. Tarle» In the article are examined influence of positivism and another theories for forming of the outlook and scientific works outstanding historian in presoviet time.

Постановка проблеми. Для новітньої історіографії характерним є активний процес модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст., коли позитивізм набув пріоритетного характеру в історіографічному процесі. В той же час серед передової інтелегенції поширюється марксизм. Саме позитивна філософія та марксизм

справили найбільший вплив на становлення суспільно-політичних та історичних поглядів Є. В. Тарле.

Аналіз попередніх досліджень. Життя та творчість відомого історика Є. В. Тарле дістала певне висвітлення у науковій літературі. Оцінки його світогляду були поодинокими і суперечливими. Так, погляди науковця на початку 1930-х років оцінювались як «усвідомлене замаскування під марксизм» [2, с. 48]. Оцінки наступних дослідників були більш об'єктивними та високими. Вони (А. С. Єрусалимський, Г.С. Кучеренко, Л. В. Таран та ін.) здебільшого звертали увагу на праці Є. В. Тарле з новітньої історії, побіжно оцінюючи теоретико-методологічні засади його раних наукових праць як позитивістські та його зацікавлення марксизмом.

Мета статті – простежити обставини формування світогляду Є. В. Тарле, виділити головні елементи позитивістської моделі історіописання в його дореволюційних працях, показати первинний вплив марксизму на його погляди в означений час.

Вклад основного матеріалу. Більшість позитивістів Російської імперії дотримувалися ідей просвітництва, сцієнтизму, лібералізму, які разом з доктриною позитивізму утворювало основу їх світогляду. Є. В. Тарле, поряд з тим, цікавився й ідеями економічного матеріалізму, як в означений час здебільшого називали марксизм.

Випускник Київського університету Є. В. Тарле спочатку намагався дотримуватися теоретико-методологічних принципів свого вчителя І. В. Лучицького. Науковий керівник його магістерської дисертації був послідовником першого позитивізму, а саме контистом. Постулати позитивізму І. В. Лучицький сприймав як останнє слово науки і «символ віри» для освічених кіл суспільства. Головним завданням історичної науки він вважав створення фактичного коментаря до V і VI томів «Курсу позитивної філософії» О.Конта [7, с. 166-167]. З метою популяризації ідей раннього позитивізму І. В. Лучицький у 1897/98 навчальному році у головному корпусі Київського університету св. Володимира прочитав цикл публічних лекцій з історії соціології [6, арк. 1]. На цей час припадає період активного спілкування І. В. Лучицького зі своїм магістрантом¹. Про

¹ Після закінчення у 1896 історико-філологічного факультету університету св. Володимира Є. В. Тарле був залишений при кафедрі всесвітньої історії для підготовки до професорського звання. У 1901 році в alma mater відбувся проблемний захист магістерської дисертації на тему «Общественные воззрения Томаса Мора». Відомості, чи відвідував Є. В. Тарле, ці публічні лекції свого наукового керівника відсутні. Проте відомо, що І. В. Лучицький активно пропагував ранній позитивізм в університетських лекціях, які відвідував і Є. В. Тарле. Найбільшу роль у становленні студентів І. В. Лучицького як

велику зацікавленість І.В.Луцицького у розповсюдженні ідей не лише О.Конта, а і Г.Спенсера свідчить участь київського вченого у підготовці до видання двох великих за обсягом праць Г.Спенсера: «Описательная социология или группы социальных факторов, классифицированные и распределённые Г.Спенсером» (1878) та «Начала социологии (Обрядовые учреждения)» (1880). І. В. Луцицький разом з дружиною переклав з англійської на російську та відредагував близько 800 сторінок тексту, а також написав передмови до обох видань. «Жодна історична система, – писав у 1868 році про успішне поширення доктрини О. Конта І. В. Луцицький, – не справляла такого могутнього впливу на уми, жодна не викликала уваги, подібно тій, що належать до системи Конта...Вона протягом останніх десяти років набула такого значення, що зробилася знаменем цілої історичної школи» [9, 1868, №11, с. 8].

Формування світогляду Є. В. Тарле припадає на 90-ті рр. ХХ ст., коли мода на ранній позитивізм проходить. На відміну від свого наукового керівника І. В. Луцицького ставлення Є. В. Тарле до позитивізму було більш-менш критичним. Є. В. Тарле визнавав позитивізм основою наукового пізнання світу. Водночас він усвідомлював певну обмеженість, насамперед гносеологічну, позитивістського історіописання. Будучи в цілому прихильником позитивізму він все частіше концентрував свою увагу на окремих його положеннях: критикував одні ідеї та захищав інші канони класичного позитивізму.

Тому, на відміну від свого вчителя, Є. В. Тарле, окрім ідей позитивізму, визнавав марксизм. Формування його світогляду припадає на кінець ХІХ ст., коли поряд з модернізованим позитивізмом стає популярною марксистська теорія. Сам молодий науковець особисто вважав, що позитивізм підготував широке сприйняття інтелігенцією на межі ХІХ – ХХ ст. ідей марксизму [12, с. 95–96]. На його переконання «ідеї О. Конта не знищували ідей Маркса, вони навіть до відомої міри виявилися плідними, корисними для подальшого розвитку Марксової доктрини» [12, с. 93].

майбутніх учених відіграла безпосередня передача думок та ідей вчителя через спілкування з учнями – семінари, звичайні бесіди зі студентами та дисертантами, а також листи. Звичайно, відомий київський професор ще й опосередковано впливав на своїх студентів – через власні наукові праці. Окрім передачі та поширення знань від учителя до учня, відбувається навчання вмінню роботи з науковою літературою і джерелами. Показово, що І. В. Луцицький у своєму відзиві на магістерську роботу схвалив позитивістську методику історіописання, якої дотримувася Є. В. Тарле [10].

Покажемо в цьому відношенні його пояснення ставлення І. В. Луцицького до марксизму. Більшість дослідників творчості І. В. Луцицького до сьогодні підкреслюють неприйняття ним ідей марксизму (через відсутність, напевно, відповідних вказівок у його працях). Проте його учень Є. В. Тарле ще в 1914 р. стверджував інше: «Рух в історичній науці, пов'язаний в Англії з іменем Роджерса, в Німеччині з іменами Маркса та Шмоллера, що призвів до великого пожвавлення інтересу до економічної історії, знайшов в І. В. переконаного прихильника та послідовника» [16, с. 55]. Це протиріччя можна пояснити тим, що І. В. Луцицький як людина широкої наукової ерудиції знайомився з величезною кількістю новітньої наукової літератури, в тому числі з творами К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників, рецензіями та відгуками на них, дискусійними матеріалами щодо марксизму тощо. Часткова рецепція положень матеріалістичного розуміння історії відбувалася і шляхом обговорення та критики їх положень. Тож І. В. Луцицького як одного з головних представників «соціально-економічного напрямку» не могли не зацікавити політекономічні ідеї К. Маркса.

Можливо, маючи на увазі і свого наукового керівника І. В. Луцицького, Є. В. Тарле писав у 1908 році: «Марксистські ідеї впливали і продовжують впливати навіть на тих осіб, хто не підпишеться під ними. Ті історики, які не згодні з Марксом, багато часу та сил витрачають саме на вивчення економічного ладу...ці погляди впливали навіть на тих, хто заперечує... вихідні пункти філософського вчення Маркса» [14, с. 149]. Більш того, Є. В. Тарле називав новітню соціологію «похідною Маркса та Конта» [14, с. 151].

Про значний вплив ідей марксизму на світогляд Є. В. Тарле свідчили і його революційні погляди. Позитивісти, будучи лібералами за ідейними переконаннями та прихильниками мирного реформування суспільства, не приймали революційної боротьби. Тому участь позитивістів у революційному русі була скоріше винятком, ніж правилом. Молодий Є. В. Тарле, за повідомленнями поліції, з часів студентства «близько цікавився революційною справою», брав участь у зібраннях революціонерів [3, арк. 1 зв.]. У травні 1900 р. йому, на той час приват-доценту Київського університету, призупинено закордонне відрядження за вказівкою товариша міністра народної освіти. Приводом став арешт разом з іншими учасниками студентської сходки у квітні 1900 р. [5, с. 240–241]. Є. В. Тарле у лекціях з російської історії, читаних ним у кадетському корпусі, зосереджував увагу на «викладі подій французької революції та інших державних переворотів» [3, арк. 1 зв.].

Цікаве поєднання просвітницьких та позитивістських переконань спостерігаємо в його оцінці місця релігії в суспільстві. Є. В. Тарле розвинув далі погляди європейських мислителів. Він визнав внутрішні потреби людини в релігійній вірі. Вчений підкреслив психологічну та етичну основу релігійної віри: «потреба віри є однією з могутніх сил людської душі» [19, № 9, с. 82]. Свою думку науковець конкретизував наступним чином: «соціально-політичні реформатори надавали релігійний колорит своїм вченням тим більше, чим важче та даліше здавалося їм чи могло здаватися прозелітам здійснення цих вчень» [19, № 9, с. 85]. В діяльності реформаторів, за оцінкою Є. В. Тарле, не було «дрібного лукавства, пропагандистської хитрощі, одне лише бажання підкреслити в чужих очах особливою санкцією свої теоретичні побудови» [19, № 9, с. 85]. Реформаторам (Маціні, сенсіоністам, польським месіаністам), за оцінкою історика, були притаманні «вперта відданість своєму суспільному ідеалу, потреба релігійно в нього повірити та інших переконати в його істинності, складність обґрунтувати досить грандіозну, а іноді прямо фантастичну схему на логічно доведеній філософській чи науковій теорії» [19, № 9, с. 85].

Більшість позитивістів не лише критикували, а й цілком заперечували основні постулати гегельянства та інших теорій об'єктивного ідеалізму. Одним із винятків була точка зору Є. В. Тарле, який визнавав недооцінку суспільствознавцями гегелівських ідей, бо «дуже дрібною та вузькою була б оцінка Гегеля як апологета пруської реакції» [14, с. 145]. В цій характеристиці історик ближче до К. Маркса, який дуже високо оцінював гегельянство, ніж до «батьків» позитивізму О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, які вкрай негативно ставилися до німецького об'єктивного ідеалізму.

Є. В. Тарле неодноразово твердив про тісний зв'язок між суспільними науками та суспільним життям [13, с. 34–36; 23, с. 741], зокрема він відзначав зв'язок суспільних наук із суспільним життям та «близький інтерес для публіцистики» суспільних наук [13, с. 35]. Проте історик повністю заперечував можливість передбачення майбутнього. Є. В. Тарле наголошував, що кожний добросовісний науковець «визнає майже повне безсилля, величезну обмеженість границь передбачення, що зводить майже до нуля практичне значення соціальних передбачень» [15, с. 56].

Подібно більшості істориків-позитивістів свого часу Є. В. Тарле [13, с. 35] розглядав соціологію як головну суспільну дисципліну, а історію, право, етнографію, психологію як допоміжні науки до неї. Вчений, характеризуючи спільне, на його думку, проблемне поле

історичної науки та соціології, поділяв суспільні факти на чотири групи: а) «господарський устрій суспільства»; б) «політичні установи»; с) «вчинки членів даної соціальної одиниці»; д) «всі прояви психічної діяльності людей, що виражаються в усному та писемному слові, в діяльності літератури, мистецтва, творах абстрактної та конкретизуючої думки» [22, с. 430–431]. Водночас дослідником відзначалася недостатня розробленість категоріального апарату та методики соціології. «У нинішньому своєму вигляді, – визнавав Є. В. Тарле, – соціологія є купою описових матеріалів, ... схем, гіпотез, теорій» [13, с. 34].

Неоднозначним є ставлення Є. В. Тарле до спроб позитивістів зробити гуманітарні дослідження подібними до точних і природничих наук. Так, на відміну від І. В. Лучицького та інших прихильників раннього позитивізму, Є. В. Тарле виступив проти безумовного застосування методів природознавства в історичних науках. Характеризуючи розвиток суспільства, він підкреслював неправильність аналогій з природою: «Будь-який суспільний лад, будь-яка сукупність господарчих та економічних установ – не є щось стаціонарне» [22, с. 431]. Науковець писав, що суспільний розвиток не можна порівнювати з тим, як «фагоцити та бактерії, які борються в живому організмі на життя і на смерть», і підкреслював: «будь-які такі метафізичні та біологічні визначення та порівняння будуть тут зовсім не до місця» [22, с. 431].

Є. В. Тарле дотримувався типового для позитивістського варіанту історіописання фактографізму, вважаючи оцінки і висновки результатом узагальнення знайдених фактів: «Схема первинна по суті форма систематизації матеріалу» [18, с. 6]. «Від схеми – через окрему теорію – до загальної історико-філософської побудови – ось прямий шлях історичного мислення, ось узагальнююча робота, що розпочинається після збору, встановлення та перевірки фактичного матеріалу» [18, с. 6].

У рецензії на перший том «Історії суспільного ладу стародавньої Франції» Н. Д. Фюстеля де-Куланжа Є. В. Тарле серед позитивних рис дослідження французького історика відзначав документалізм: «Наукова витримка, уміння підпорядкувати найпривабливіші свої здогади і презумпції об'єктивних фактів, вичерпна начитаність у джерелах, логічність висновків – всьому цьому дуже недурно повчитися в

Фюстель де-Куланжа, у вустах якого слова: „для одного дня синтезу потрібні роки аналізу”¹ не були лише фразою» [20, с. 65].

Найбільш яскраво нові підходи до вивчення історії як закономірного процесу втілювалися в дослідженнях з європейської історії. Є. В. Тарле визнавав лише закономірності історичного процесу та окремі соціологічні закони [22, с. 432], підкреслюючи, що закони діють лише в природознавстві [12, с. 1–2]. Уже відкритим соціологічним законом Є. В. Тарле визнавав суспільну еволюцію. Останню він тлумачив як закон руху, «загальний для всього органічного та неорганічного життя» [22, с. 432].

Подібно переважній більшості позитивістів та марксистів Є. В. Тарле вважав, що суспільні рухи обумовлені економічними та політичними інтересами [22, с. 442]. На думку історика видатні особи були виразниками суспільних потреб. Тому історична особа, на переконання вченого, могла суттєво змінювати суспільні відносини, якщо ці зміни не відповідали характеру історичного процесу. Водночас науковець визнавав, що неможливо передбачити у повній мірі дії жодної видатної особи і закликав враховувати суб'єктивні моменти поведінки окремих діячів: «Психічні сили героїв та жменьки діячів, що їх оточують, можуть створювати самодостатні події, що не мають видимого зв'язку з нагальними, вимогливими, імперативними потребами соціальної групи і не можуть мати безпосереднього значення для її життя (приклад – хрестові походи)» [22, с. 472].

Афоризм Т. Карлейля про всесвітню історію як історію великих людей, що ведуть за собою масу народу, отримав стримано критичну оцінку Є. В. Тарле. На думку останнього, діяльність видатних осіб мусить не лише відповідати завданням політичного моменту та бути затребуваною історичними реаліями, а й покращувати їх. Є. В. Тарле розкритикував Т. Карлейля за зведення історії «до історії героїв, окремих гігантів, вождів»: «Нічого не може бути більш помилкового як подібний погляд, нічого не може бути менш наукового та більш довірливого» [17, с. 443].

Висновки. Отже, Є. В. Тарле дотримувався основних елементів позитивістської моделі історіописання: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, теорія суспільної еволюції. Його стиль історичного мислення у дорадянський час був типовий саме для послідовників позитивізму. Водночас на його світогляд вплинули й інші теорії, насамперед марксизм.

Список літератури: 1. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1 / В. П. Бузескул. — Л.: Изд-во АН СССР, 1929. — 218 с. 2. Буржуазные историки Запада в СССР (Тарле, Петрушевский, Кареев, Бузескул и др.) / Лукин Н. и др. // Историк-марксист. — 1931. — №21. — С. 45—86. 3. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102. Д. 558. 4. Дурновоцев В. И. Некоторые вопросы формирования мировоззрения Е. В. Тарле (90-е гг. XIX в. — начало 900-х гг.) / В. И. Дурновоцев // Труды Московского государственного историко-архивного института. — 1974. — Т. 30, вып. 1. — С. 61—84. 5. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX в. — М.: Ин-т истории СССР, 1991. — 392 с. 6. Институт рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. Ф. 66. Од. збер. 560. 7. Кареев Н. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) / Н. И. Кареев // Анналы : журн. всеобщей истории. — 1922. — № 1. — С. 155—174. 8. Кучеренко Г. С. Проблемы западноевропейского утопического социализма в творчестве Е. В. Тарле / Г. С. Кучеренко // История социалистических учений : (Вопросы историографии) : сб. ст. — М., 1977. — С. 60—86. 9. Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1868. — № 9. — С. 1—27; № 11. — С. 1—47; № 12. — С. 1—22; 1869. — № 1. — С. 1—16. 10. Лучицкий И. В. Отзыв о сочинении Е. В. Тарле «Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени» / И. В. Лучицкий // Университетские известия. — К., 1901. — №12. — С. 1—11. 11. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті гг. XIX — поч. XXI ст.) / Л. В. Таран. — Ніжин : Вид-во держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2009. — 248 с. 12. Тарле Е. В. Всеобщая история: Очерк развития философии истории / Е. В. Тарле. — СПб.: Изд. слушателей Психоневрол. ин-та, 1908. — 102 с. — Литогр. машинопись. 13. Тарле Е. В. Из истории обществоведения в России: (Социологические воззрения Н. К. Михайловского) / Е. В. Тарле // Литературное дело : сб. ст. — СПб., 1902. — С. 34—53. 14. Тарле Е. В. Из литературного наследия академика Е. В. Тарле / Е. В. Тарле. — М.: Наука, 1981. — 392 с. 15. Тарле Е. В. К вопросу о границах исторического предвидения / Е. В. Тарле // Русское богатство. — 1902. — № 5. — С. 41—56. 16. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий : К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863—1913 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. — 1914. — №1. — С. 42—61. 17. Тарле Е. В. О Томасе Карлейле / Е. В. Тарле // К свету : науч.-лит. сб. — СПб., 1904. — С. 438—447. 18. Тарле Е. В. Очердная задача / Е. В. Тарле // Анналы : журн. всеобщей истории. — 1922. — Кн. 1. — С. 5—20. 19. Тарле Е. В. Политика и религиозная мысль на Западе / Е. В. Тарле // Мир божий. — 1903. — № 9. — С. 79—102; № 10. — С. 70—90. 20. Тарле Е. В. [Рецензия] / Е. В. Тарле // Русское богатство. — 1902. — № 1. — С. 64—66. — Рец. на кн.: История общественного строя древней Франции : в 6 т. Т. 1. Римская Галлия / Фюстель де-Куланж ; пер. под рук. И. М. Гревса. — СПб.: Тип. Альтшуллера, 1901. — XXXVI, 403 с. 21. Тарле Е. В. [Рецензия] / Е. В. Тарле // Русское богатство. — 1902. — № 8. — С. 32—33. — Рец. на кн.: Исторический метод в применении к социальным наукам : пер. с фр. / Ш. Сеньобос. — М.: Тип. Мамонтова, 1902. — II, 240 с. 22. Тарле Е. В. Социология и историческое познание / Е. В. Тарле // Вестник Европы. — 1902. — № 10. — С. 429—474. 23. Тарле Е. В. Чем объясняется современный интерес к экономической истории / Е. В. Тарле // Вестник и библиотека самообразования. — 1903. — № 17. — С. 739—743. 24. Фюстель де-Куланж Н. Д. История общественного строя древней Франции. Т. 1. Римская Галлия / Н. Д. Фюстель де-Куланж ; пер. под рук. И. М. Гревса. — СПб.: Тип. Альтшуллера, 1901. — XXXVI, 403 с.

Поступила в редколлегію 17.03.12

¹ Є. В. Тарле не зовсім точний, оскільки у російському виданні 1901 р., яке він рецензував, надруковано: «Цілі роки аналізу готують один день синтезу» [24, с. XXXV].